

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛІЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025 № 3 (183)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. Аتكінсон

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, В. А. Смолій, О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Остряк, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджійєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2025

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

ALL-UKRAINIAN SCIENTIFIC JOURNAL

2025 № 3 (183)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Atkinson

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2025

ЗМІСТ

У глиб віків

Осадчий Є. Шляхова інфраструктура на території лівобережних українських земель Речі Посполитої та Слобожанщини у XVII ст.	5
Ячменіхін К. Становлення та розвиток інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст.	15
Воротинцева О. Рекрутський набір 1799 року на Слобожанщині (за матеріалами ревізьких казок Слобідсько-Української губернії)	19

Новітня доба

Горбатюк В. Чернігівська земля як центр формування української консервативної ідеології	25
Лусенко О. Регіональні особливості Голокосту на Чернігівщині (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБ України)	37
Вітюк О. Становлення перших державних органів міграційної служби України (1991–1994)	52

Історія Церкви

Нікітенко Н. «Слово» митрополита Іларіона і Софія Київська – часовий і програмний взаємозв'язок	59
Нікітенко М. Втілення ідеї Хреста у сакральному просторі печер Київської лаври	71
Кізлова А. Велика Дзвіниця Києво-Печерської лаври як просторовий орієнтир у творах православних мандрівників (XIX – початок XX ст.)	85

Мовою документів

Гордієнко Д., Домбровський М. Українські інтелігенти між двома імперіями: епістолярні взаємини Грінченків і Заклинських	96
--	----

CONTENTS

Into the depths of centuries

Osadchy E. The road infrastructure in the Left-Bank Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Slobozhanshchyna in the 17 th c.	5
Yachmenikhin K. The formation and development of the institution of «soldiers' children» in the Russian army in the 18th c.	15
Vorotyntseva O. Conscription of recruits in Slobozhanshchyna of 1799 (based on materials of revizki kazky of the Sloboda-Ukrainian gubernia)	19

Modern Times

Horbatiuk V. Chernihiv land as the center of the formation of the Ukrainian conservative ideology	25
Lysenko O. Regional peculiarities of the Holocaust in Chernihivshchyna (based on the archival and criminal cases of the Branch state archive of the Security Service of Ukraine)	37
Vitiuk O. The formation of the first state bodies of the migration service of Ukraine (1991–1994)	52

History of Church

Nikitenko N. «A Word» by metropolitan Hilarion and Sophia of Kyiv – time and program connection	59
Nikitenko M. The embodiment of idea of the Cross in sacred space of Kyiv Lavra's caves	71
Kizlova A. The Great Bell Tower of Kyiv Caves Lavra as a spatial landmark in works of the Orthodox travellers (the 19th – early 20th c.)	85

The language of documents

Hordiienko D., Dombrovskyi M. Ukrainian intellectuals between two empires: epistolary relations of the Hrinchenko and Zaklynskyi families	96
--	----

Історіографія. Джерелознавство

Реброва Н., Дробязко Н., Траттнер М., Пархоменко С. Нові дані про маєтності родини Орликів в Україні (за результатами проєкту «Резиденція Орлика. Відновлення України в архівах світу»)	109
--	-----

Літературознавчі студії

Карпець Ю. Ідеологія та етика в письмі Миколи Хвильового	115
Василенко В. «Белетристика на науковому тлі»: гіпотетична реконструкція праісторії у прозі Докії Гуменної. Частина перша	124
Джиджора Є. Біблійні алюзії у кінострічці С. Параджанова «Тіні забутих предків»	136
Кисіль В. Еволюція покаюючих заяв Івана Дзюби	142

Розвідки. Дискусії

Семененко М. Таємниця Чернігівського звіра	151
Павленко С. «Вивід прав України» – політико-правовий трактат Пилипа Орлика чи Ілька Борщака? Частина перша	159

Пам'ятаємо

Пам'яті Григорія Васильовича Самойленка (1935–2025)	173
Склад редакції	175

Historiography. Source Studies

Rebrova N., Drobyazko N., Trattner M., Parkhomenko S. New data on the Orlyk family's holdings in Ukraine (based on results of the project «Orlyk's residence. Recovering Ukraine in the world's archives»)	109
---	-----

Literary Studies

Karpets Yu. Ideology and ethics in Mykola Khvylovyi's writing	115
Vasylenko V. «Fiction on a scientific basis»: a hypothetical reconstruction of prehistory in Dokiya Humenna's prose. Part first	124
Dzhydzhora Ye. Biblical allusions in the film «Shadows of forgotten ancestors» by S. Paradjanov	136
Kysil V. Evolution of the repentance statements of Ivan Dzyuba	142

Explorations. Discussions

Semenenko M. The Mystery of the Chernihiv Beast	151
Pavlenko S. «The Excerpt of the Rights of Ukraine» – a political-legal treatise by Pylyp Orlyk or Ilko Borshchak? Part first	159

We remember

In memory of Grigoriy Vasylevich Samoilenko (1935–2025)	173
Editorial staff	175

УДК 624.2/8: 93/94(477.54/.62)«16»

Євген Осадчий

ШЛЯХОВА ІНФРАСТРУКТУРА НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНИХ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА СЛОБОЖАНЩИНИ
у XVII ст.

THE ROAD INFRASTRUCTURE IN THE LEFT-BANK UKRAINIAN LANDS
OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AND SLOBOZHANSKCHYNA
in the 17th c.

DOI: 10.58407/litopis.250301

© Є. Осадчий, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9143-110X>

Метою статті є з'ясування формування шляхової інфраструктури на українських землях Речі Посполитої та Слобожанщини у XVII ст., їхньої ролі в соціально-політичному, економічному та військовому житті цього регіону. **Методологічною роботою** базується на порівняльному аналізі писемних, археологічних та зображальних джерел, які мають стосунок до шляхів сполучення та їх інженерних споруд. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні особливостей формування шляхової інфраструктури в регіоні, який освоювався поступово, від місць ведення промислів у прикордонні до виникнення Слобожанщини. **Висновки.** Дорожня інфраструктура регіону Задніпрянщини, а згодом Слобожанщини, мала кілька етапів формування. На першому етапі функціонували значні транзитні шляхи, які проходили незаселеними територіями від переправи через Дніпро на північ та північний схід. Вони не мали інженерних споруд. На другому етапі стали з'являтися шляхи, якими користувалися промисловики та населення прикордонних сіл і містечок. Ці шляхи мали примітивні греблі та мости, а поблизу них стали з'являтися перші оборонні споруди. На території Задніпрянської України шляхи були доволі упорядкованими. На третьому етапі дорожня мережа була значно змінена через виникнення нових населених пунктів і отримала інженерні споруди, які значно полегшували транспортне сполучення та були орієнтовані на захист та безпеку.

Ключові слова: переправа, гребля, міст, оборонні споруди, Слобожанщина, XVII століття.

The purpose of the article is to clarify the formation of road infrastructure in Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Slobozhanshchyna in the 17th c., and their role in the socio-political, economic, and military aspects of the region's life. **Methodologically**, the work is based on a comparative analysis of written, archaeological, and pictorial sources related to the routes of communication and their engineering structures. **The scientific novelty** of the work lies in highlighting peculiarities of the formation of road infrastructure in the region, which was developed gradually, from places of crafts to the emergence of Slobozhanshchyna. **Conclusions.** The road infrastructure of the Zadniprianshchyna region, and later Slobozhanshchyna, had several stages of formation. At the first stage, there were significant transit routes that ran through uninhabited areas from the Dnipro crossing to the north and northeast. They had no engineering structures. The second stage saw the emergence of routes used by industrialists and the population of border villages and towns. These routes had primitive dams and bridges, and the first defensive structures began to appear near them. On the territory of Zadniprianshchyna, roads were in a fairly good condition. At the third stage, the road network was significantly changed by the emergence of new settlements and received engineering structures that greatly facilitated transportation and were focused on safety and security.

Key words: crossing, dam, bridge, defensive structures, Slobozhanshchyna, 17th century.

На початку XVII ст. територія, яка згодом стала називатися Слобожанщиною, була регіоном, в якому перетиналися військові та економічні інтереси Речі Посполитої, Московії,

Війська Запорозького та Кримського ханства. Здійснення торгових операцій, обмін посольствами та рух валок промисловиків відбувалися суходільними шляхами, що вели як з півдня на північ, так і з заходу на схід. На незаселеній місцевості протяжні шляхи, такі, як Бакаїв, Ромодан, Сагайданий, проходили вододільними плато, оминаючи яри та балки, і мали на меті якомога полегшити рух і уникнути переправ.

Переправа через річку або струмок на незаселеній території була справою нелегкою. Для цього використовувалися найбільш сприятливі місця – броди або перелази. Спуск у долину та підйом на високий берег, подолання болотистої заплави, форсування річки або струмка значно затримувало подорожніх і потребувало додаткового часу в дорозі. Будівництво мостів було ускладнене через відсутність населення, адже така споруда потребувала постійного догляду та ремонту.

Географія досліджуваного регіону – землі, які розташовувалися між Диким Полем, Річчю Посполитою та Московією. Наприкінці XVI ст. вони перебували у складі Путивльського повіту, але вже активно освоювалися представниками князівських та шляхетських фамілій Речі Посполитої. У першій пол. XVII ст. тиск Корони Польської на території південних волостей Путивльського повіту зростає аж до підписання міждержавної угоди 1644 р. та визначення кордонів. Поява на цій території значної кількості містечок, сіл і хуторів привело до появи нового утворення, яке отримало назву Слобожанщина.

Джерельна база дослідження представлена писемними, зображальними та археологічними джерелами. Це «*строенные книги*» міст, в яких дуже ретельно описано, що і як було збудовано в новому населеному пункті та навколо нього. Структура цих книг типова і, крім опису оборонних споруд, містить дані про будівництво мостів та особливості їх улаштування. Найбільш цікавим є опис мосту в місті Острогжоск. Оборонні споруди на мосту згадано також у описах міст Кам'яне та Колонтаїв¹. У цих випадках мова йде не просто про мости, а про надзвичайно укріплені переправи. Вони повинні були витримувати як раптові напади кінноти, так і атаки піхоти.

Часто згадки про переправи зустрічаються в описі бойових дій поблизу водних об'єктів. Ми маємо згадки про міст біля Охтирської гори, де 1659 р. відбувся бій між козаками гетьмана І. Виговського з гарнізоном Охтирки². І, навпаки, заходи щодо безпеки кордону у сер. XVII ст. дають згадки про мости українських промисловиків, які московські воєводи прикордонних фортець змушені були руйнувати³.

Описи мостів та гребель містяться у щоденникових записках архidiaкона Павла Алеппського. В ньому згадуються окремі переправи та дороги з елементами шляхової інфраструктури. Особливо цікавим є порівняння стану шляхової інфраструктури на території українських земель Речі Посполитої та Московії⁴.

У літературних творах також є описи шляхів та їх інфраструктури. В народній думі «Оренди» маємо згадки про оренди доріг та цікавий елемент, пов'язаний із дорогами, а саме щогли для спостереження⁵. На початку поеми «Наймичка» Т. Шевченко описує Ромодан з курганами, майданами обабіч, шинками і глибокими колодязями⁶.

Зображальні джерела нечисленні й належать, переважно, до території Путивльського повіту. Але, зважаючи на загальний рівень розвитку дорожньої інфраструктури, ці зображення можна використовувати як аналогії. Досить інформативними є креслення млинів на р. Сейм та земель поблизу Пневицького перевозу др. пол. XVII ст.⁷ На них є зображення греблі та мостів через Сейм і його невеликі притоки. Броди та греблі на Ворсклі зображені на кресленні пасічників угідь 1652 р., а на кресленні міста Путивль та його околиць кінця XVII ст. маємо зображення валу вздовж дороги⁸.

Археологічні джерела представлені даними про рештки узвозів, дорожніх виїмок на місці спусків до заплави з корінного берега. Подібні земляні споруди зафіксовані поблизу городищ Красний Колядин, Ведмеже та Снітин на Сулі⁹. Вони мають вигляд рівноподібних

¹ Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщены В.И. Холмогоровым. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. Москва: В Университетской тип-и на Страстном бульваре, 1885. Апрель–июнь. Книга вторая. С. 4, 26–35; Дегтярьов С., Осадчий Е. Копія «Строеной книги» острогу Кам'яного 1651 р. Київ–Суми: ЦП і УТОПІК, 2020. С. 52.

² Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 210. Оп. 12. Спр. 481. Арк. 88–89.

³ Багалай Д. Матеріали для колонізації і быта степної окраїни Московського государства Харьковской і отчасти Курской і Воронежской губерний. Харьков: Тип-я К.П. Счасни, 1890. Т. 2. С. 48–50.

⁴ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел). Выпуск второй (от Днестра до Москвы). Москва: Университетская тип-я, 1897. С. 16–40, 81–121.

⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург: Тип-я А. Якобсона, 1856. Т. 1. С. 56.

⁶ Шевченко Т. Наймичка. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. С. 58–61.

⁷ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 1209. Оп. 77. Стб. 30646а. Арк. 34.

⁸ Там само. Ф. 210. Оп. 13. Стб. 203. Арк. 350; Ф. 1209. Оп. 77. Од. зб. 30165. Арк. б/н.

⁹ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змывные) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. Москва, 1901. Т. 1. С. 422, 440, 455.

заглиблень або вибірки ґрунту в одному з берегових схилів. Сучасні дослідження узвозів за допомогою LIDAR-устаткування дали змогу отримати просторову модель не лише дороги, а й навколишнього ландшафту¹⁰. Археологічні дослідження, проведені в ур. Барвінкова Гора, поблизу с. Більськ, дозволили В. Приймаку віднести цю пам'ятку до дозорного (сторожового) посту, який міг контролювати дороги, що вели до Котельви¹¹.

Узвози є маркерами того, що в певний період тут відбувалася переправа через річку. На жаль, подібні об'єкти мають досить широкий час побутування – від пізнього середньовіччя до сьогодення. Їх датування залежить від знайдених поряд артефактів або згадок у писемних джерелах. Інколи як узвози використовували довгі яри або балки. Такі природні об'єкти були зафіксовані автором під час обстеження Липенського городища (р. Псел) та Вигорева городища (р. Сейм), які розташовувалися біля відомих переправ¹².

Інколи в наукових публікаціях та звітах маємо дані про об'єкти шляхової інфраструктури, але без чіткої атрибуції та датування. До таких об'єктів можна віднести «вал» на північ від с. Коренське та «змієві вали» у межириччі Сули та Сейму¹³. Ці споруди не отримали належного трактування авторами або їх інтерпретація була недостатньо аргументованою.

Дослідженню шляхів сполучення Слобідської України др. пол. XVII–XVIII ст. присвячені розділи монографій Д. Багалія та В. Юркевича. В них проаналізовано основні дороги, які йшли з півночі на південь, через Псел, Ворсклу та Мерлу, а також із заходу на схід, якими рухалися ватаги переселенців¹⁴. Надалі історія вивчення шляхів сполучення Слобожанщини, як і вся українська історія, була темою, яка вивчатиметься лише через призму класової боротьби й лишатиметься в тіні загальноімперської історії.

Перші спроби поновити дослідження дорожньої мережі на території прикордоння Речі Посполитої та Московії належить В. Звагельському. На основі комплексу джерел було запропоновано реконструкцію маршруту Лосицької дороги та сеймських переправ XVI ст. Але джерела, доступні досліднику, не дозволили в повній мірі вирішити поставлені питання. Лосицька дорога була реконструйована за «*Росписью разъездам путивльских и рьльских станиц*», а для локалізації сеймських переправ також використано лише матеріали «*Росписи путивльским ближним сторожам*» 1571 р.¹⁵

Питання, пов'язані з функціонуванням перевозів та шляхів сполучення Чернігово-Сіверщини у першій пол. XVII ст., були розглянуті П. Кулаковським у монографічному дослідженні «Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)». У цій роботі детально проаналізовано розташування основних перевозів на річках Десна та Сейм і основних приток, та їх взаємодії з основними шляхами сполучення. До того ж у джерелах, які використані автором, є згадки про мости та гаті на території, що розташовувалася на кордоні Речі Посполитої та Московії¹⁶.

Історія формування шляхової інфраструктури слобожанських земель в українській історичній науці є темою новою. Її розробкою для Слобідської України XVIII ст. займалася харківська дослідниця Ю. Коніва. В її науковому доробку є статті, які розкривають формування та будівництво шляхів сполучення мостів та їх експлуатацію у XVIII ст. в контексті функціонування поштової служби. Робота ґрунтовна і базується на поєднанні писемних джерел, даних карт XVIII–XIX ст. та сучасних методик картографування. Дослідниця звертає увагу на формування цієї інфраструктури у др. пол. XVII ст., але основна увага присвячена саме наступному століттю¹⁷.

¹⁰ Коротя О., Осадчий Є. Локалізація Більського перевозу за даними археологічних досліджень і дистанційного зондування. *Консенсус*. Суми: СумДПУ, 2024. № 4. С. 37–50.

¹¹ Приймак В. Дозорні (сторожові) пункти козацької доби. *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: Збірник матеріалів міжрегіональних археологічних читань (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.)*. Суми: СумДУ, 2015. С. 105–106.

¹² Осадчий Є. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII ст. Харків: Експрес-книга, 2024. С. 266, 274.

¹³ Дмитрюков А. Городища і кургани в Суджанском і Рьльском уездах. *Труды Курского губернского статистического комитета*. Курск: Тип-я Губернского правления, 1863. Вып. 1. Рис. 1. Лисий І. Стародавні городища, поселення, оборонні вали та степові могили Конотопщини. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Рукопис. 1975, 1986/68. Ф.е. 22101. Арк. 30.

¹⁴ Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків: Вид-во Кредитового союзу кооперативів «Союз», 1918. С. 12–13; Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. Київ: ВУАК, 1932. С. 26–31.

¹⁵ Звагельський Б. Стародавні переправи середнього Сейму. *Сумська старовина*. Суми: Сумський державний університет, 1998. № III–IV. С. 49–51; Його ж. Лосицька дорога. *Сумська старовина*. Суми: Сумський державний університет, 1999. № V–VI. С. 37–54.

¹⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. С. 18–26, 200.

¹⁷ Коніва Ю. Формування та будівництво суходільних комунікацій Слобідської України у XVIII ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2015. № 63 (1172). С. 45–48; Її ж. Історія формування мережі мостів та їх експлуатація у Слобідській Україні у XVIII ст. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-2/10.pdf>; Її ж. Передумови появи дорожніх комунікацій на те-

В останні роки автором, у співпраці з С. Дегтярьовим та О. Коротею, опубліковано кілька статей, присвячених саме шляхам, переправам і бродам на території Лівобережної України. В них використані різноманітні підходи та методи від аналізу комплексу джерел для об'єктів, що повністю втрачені, до методик застосування цифрових технологій дистанційного сканування для об'єктів збережених. У результаті отримано інформацію щодо місця розташування та особливостей Більського перевозу на р. Ворскла та кам'яного мосту на р. Перевод XVII–XVIII ст.¹⁸

Узагальнені дані щодо шляхів сполучення Сіверських земель містяться в монографії автора «Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII ст.». У ній також згадані окремі елементи шляхової інфраструктури – рештки переправ, узвозів, гребель, мостів¹⁹.

На початку XVII ст. територія майбутньої Слобожанщини не мала населених пунктів. Населення, яке приходило з території Речі Посполитої та Московії, перебувало тут сезонно, з весни до осені, а на зиму поверталось додому. Крім того, цими землями проходили шляхи посольств, якими обмінювалися Московія та Кримське ханство. Зважаючи на це, в регіоні склалася система сухохідних шляхів, які проходили вододілами великих річок, обходячи їх притоки та яри. Ці дороги не були найкоротшим маршрутом, але були зручними тим, що не потребували значної кількості переправ. Самі шляхи – це неширока смуга рівної поверхні, яка часто не мала якихось додаткових елементів. Олешенський воєвода Р. Барятинський обстежив один із таких шляхів і описав його, як порожнє степове місце шириною 10 сажнів²⁰. За описом Г.Л. де Боплана, такими дорогами вершнику треба було їхати неквапливо, адже була загроза попасти в нору бабака, а вози, запряжені волами, могли їхати зі швидкістю максимум 2–3 км на годину²¹.

Необхідність у переправі через річку вимагала від подорожніх пошуку зручного місця, адже круті береги Псла, Сули, Ворскли та Мерли були суттєвими перешкодами. Для їхнього подолання шукали місів із похилими стрілками або довгих балок. Переліки переправ через Сейм містяться в описах маршрутів прикордонної сторожі кінця XVII – поч. XVIII ст.²² Але й тут не передбачалося жодних перетворень навколишнього ландшафту, адже метою прикордонної сторожі було якомога швидше подолати ці землі.

Відомі кілька способів подолати річку, і найпопулярнішим було використання коня для переправи. Найпростіший спосіб – знайти брід і переїхати річку верхи. Саме так часто вчиняли татарські загони під час нападів на Московію у XVI–XVIII ст. Про таке доповідав волинський воєвода М. Леонтьєв у 1644 р. Тоді загін у десять тисяч вершників перейшов Ворсклу біля Більського перевозу²³. Якщо річка мала значну ширину та глибину, до конячого хвоста прив'язували зв'язки гілок або очерету і, у такий спосіб, переправлялися на інший бік. Цей спосіб переправи татар через річку описували Г.Л. де Боплан та С. Герберштейн²⁴.

Для переправи через широкі річки зі швидкою течією часто використовувалися пороми. Вони були зручними для переправи возів та коней, а також військових підрозділів. Це могло бути одне судно або два човни, на які вкладали настил. Згадка про велике судно, що затонуло в широкій заплаві р. Ромен, записав на початку XX ст. В. Ляскоронський²⁵. Воно, імовірно, було пов'язано з переправою на шляху з Ромен до Конотопа. Про великі пороми, що могли перевозити карети, згадує Павло Алеппський²⁶. Невеликі човни використовувалися для подолання річок ситуативно. Під час Смоленської війни новгород-сі-

риторії Слобідської України та особливості їх функціонування у XVIII ст. *Історія науки і біографістика*. 2018. № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-3/05.pdf>.

¹⁸ Osadchij E. Fortified Marina on the Land Route from the City of Romny to Konotop in the 17th c. *Journal of international network center for fundamental and applied research*. Bratislava: Academic publishing house researcher, 2019. № 6 (2). P. 84–88; Осадчий Є., Корота О. Більське городище в контексті сухохідних шляхів сполучення Дніпровського лісостепового Лівобережжя за даними XVII ст. *Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції «Путивльські читання». До 80-річчя відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України*. Київ: ІА НАН України, 2024. С. 49–54; Осадчий Є., Дегтярьов С. Слобода Держикрай і переправа на річці Перевод у XVII–XVIII ст. *Eminak*. 2024. № 2 (46). С. 29–43.

¹⁹ Осадчий Є. Шляхи Путивльського повіту XVI–XVII ст. Харків: Експрес-книга, 2024.

²⁰ РДАДА. Ф. 210. Оп. 13, Спр. 571. Арк. 104.

²¹ Левассер Гійом де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя та веденням воєн. Київ: Наукова думка, 1990. С. 311.

²² Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук (далі – АМГ). Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1890. Т. 1: Разрядный приказ. 1571–1634. С. 8.

²³ Там само. Т. 2. С. 135–136.

²⁴ Левассер Гійом де Боплан. Опис України... С. 253; Герберштейн С. Записки о Московии / [С лат. Базел. изд. 1556 г. пер. И. Анонимов]. Санкт-Петербург: Тип-я В. Безобразова и К^о, 1866.

²⁵ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы... С. 421.

²⁶ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... С. 81, 96.

верський староста О. Пісочинський спеціально підготував десяток човнів для форсування р. Сейм²⁷.

Ситуація з облаштуванням шляхів і, особливо, переправ, змінювалася поступово, з появою нових населених пунктів. Активна політика магнатерії Речі Посполитої щодо заселення пустих земель Дніпровського Лівобережжя призводила до переселення частини козаків та посполитих у нові населені пункти та освоєнню цих територій. Військовим та адміністративним центром було укріплене містечко, навколо якого концентрувалися села та хутори. Вони потребували постійного зв'язку між собою та крупними містами Речі Посполитої. Тоді ж починає формуватися система шляхів за новим принципом. В його основу була закладена необхідність якнайшвидше потрапити з одного населеного пункту в інший.

Особливістю доріг, що проходили українськими землями Речі Посполитої, а згодом Війська Запорозького, була їх облаштованість та безпека. Павло Алеппський пише в щоденнику про захисний елемент на шляху поблизу м. Медвин. Там дорога була вузька і проходила між високих пагорбів. Обабіч неї, через певну відстань, були складені зв'язки колод для захисту від кінноти²⁸.

Значна увага приділялася зручності спуску та підйому на високий річковий берег. Якщо берег був низький та мав похилий схил, спуск робився прямим. А от високий та крутий схил потребував додаткових земляних робіт. У такому випадку робилися узвози, які проходили по спіралі або ламаній лінії, зменшуючи кут підйому або спуску. Рештки таких узвозів зараз фіксуються у вигляді виїмок у береговому схилі.

Ще одним цікавим елементом улаштування дороги були щогли. Вони згадуються в народній думі «Оренди». Дія відбувалася поблизу містечка Біла Церква приблизно в 30-х рр. XVII ст. Судячи зі змісту думи, дорога перебувала в оренді і вздовж неї, на курганах, встановлювалися дерев'яні щогли. Вони мали сприяти безпеці руху і, в разі необхідності, подавати сигнали тривоги. Але була в них ще одна функція, а саме слідкувати за подорожніми, які намагалися обійти застави та мости і так уникнути сплати мита²⁹. На території Дніпровського Лівобережжя подібні щогли не згадуються, але знахідки на вершинах курганів кованих цвяхів та інших знахідок ранньомодерної доби можуть бути непрямым свідченням існування дозорних веж і в цьому регіоні. Залишки одного з таких «маяків» були досліджені на кургані в м. Гребінка на Полтавщині³⁰.

На території Слобожанщини археологічно досліджена пам'ятка, яка може бути визначена як спостережний пункт за дорогами. Вона розташована на мисі правого берега р. Ворскла, в ур. Барвінкова Гора, поблизу м. Котельва. У козацькі часи воно було місцем, де сходилися шляхи з півночі на південь та із заходу на схід. Котельва розташована на низькому мисі й спостереження за навколишньою місцевістю в цьому місці сильно обмежене, натомість розташований на високому мисі спостережний пункт мав огляд близько 20–30 км. Знайдені на мисі знахідки особистих речей та елементів взуття свідчать про перебування там тимчасової залоги³¹.

У зображальних та археологічних джерелах ми маємо згадки про насипані вали вздовж старовинних шляхів. На жаль, на сьогодні вони зруйновані і ми не можемо чітко датувати та визначити їх призначення. Але можна припустити, що частина з цих валів могла бути пов'язана з функціонуванням доріг.

На кресленні земель навколо Путивля кінця XVII ст. бачимо довгий вал, який проходив від переправи Білі Береги на Сеймі до с. Козацьке³². Також є згадка про вали між селами Анютине та Бережне, і від с. Козацьке до болота Щимля³³. Ці вали, з погляду їхнього розташування, не мали оборонного значення, адже не перекривали рух, а навпаки, були прокладені вздовж доріг, причому саме там, де була загроза підтоплення або просто низина. На сьогодні ми можемо співвіднести їх із дорогами, які зв'язували міста Батурин, Конотоп та Путивль і були складовими Батуринського шляху. Щодо часу їх будівництва, маємо поки що лише непрямі свідчення. У документі 1672 р. вал біля села Козацьке згадано як місце зустрічі московської та української делегації під час виборів гетьмана³⁴.

В одному випадку ми маємо захищене місце перед переправою через р. Ромен. Для цього було використано вали стародавнього городища, до яких прибудовано невеликий

²⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 22–23.

²⁸ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... С. 30.

²⁹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. С. 56.

³⁰ Шерстюк В. Катакомбні комплекси поховань Гребінківського кургану (за матеріалами розкопок 2007 р.). *Становитимості Лівобережного Подніпров'я-2022*. Харків–Полтава: Майдан, 2023. С. 122–123, рис. 3.

³¹ Приймак В. Дозорні (сторожові) пункти козацької доби... С. 107, рис. 3.

³² РДАДА. Ф. 1209. Оп. 77. Рильськ. Од. зб. 30165. Арк. б/н.

³³ Лисий І. Стародавні городища, поселення, оборонні вали та степові могили Конотопщини... Арк. 30–31.

³⁴ Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Санкт-Петербург: Тип-я М. Эттингера, 1877. Т. 9: 1668–1677. С. 911.

острожок. У результаті подорожні мали обширну, захищену валами територію, а також фортецю поряд. Значна площа городища могла вмістити коней та вози, а в разі небезпеки подорожні могли тримати оборону в острожку. Для зручності через оборонні споруди городища було прокладено дорогу вниз, до заплави³⁵.

Ще однією особливістю захисту доріг було їхнє проходження через територію укріпленого населеного пункту. Це робилося для того, щоб поділити дорогу на невеликі відрізки й перешкодити вільному просуванню ворожої армії. Міста перетворювалися на шверпункти, без взяття яких рухатися далі було неможливим. Так були сплановані містечка Глухів, Красне, Снітин, Краснопілля, Недригайлів тощо. Переважна більшість таких міст мала захищати і переправу через річку мостом або греблею. Архидиякон Павло Алеппський зазначає, що об'їзних доріг навколо цих містечок не було, і це робилося з метою їх охорони³⁶. Одним із таких шверпунктів на шляху армії польського короля Яна-Казимира взимку 1664 р. стало м. Глухів. Місто розташоване на важливих дорогах з Новгорода-Сіверського до Рильська та Путивля. Для потрапляння в місто через р. Есмань було зроблено довгу греблю, яка утворила широке дзеркало ставка, а нижче греблі знаходилася заболочена заплава. Атака польського війська вздовж греблі по льоду ставка завершилася значними втратами, а місто так і не було захоплене³⁷.

На землях Дніпровського Лівобережжя, які входили до складу Речі Посполитої, стан доріг та шляхової інфраструктури був на досить високому рівні. Вони були доглянутими та обладнаними необхідними інженерними спорудами. На великих річках курсували пороми, через менші були перекинуті мости та греблі. Але чим далі до кордону з Московією, тим примітивнішою була шляхова інфраструктура. Разючий контраст в описі доріг, якими їхало посольство патріарха Макарія, до міста Путивль та після нього. Павло Алеппський зазначає: *«Одному всевышнему Богу известно, до чего трудны и узки здешние дороги: мы, проезжая по разным дорогам от своей страны до сих мест, не встречали таких затруднений и таких непроходимых путей, как здешние, от которых поседели бы и младенцы»*³⁸.

Прокладання шляху, який вів напряду з одного населеного пункту в інший, вимагало подолання заболочених долин річок та струмків. Для цього стали будувати греблі на струмках і невеликих притоках, а на великих річках – дамби, що були продовженням мостів. Греблі виконували кілька функцій, крім власне улаштування млина. Вони були надійним місцем, де можна переїхати водну перешкоду, а також утворювали широке водяне дзеркало. Воно захищало від нападів і під час облоги було джерелом води. Їх часто згадує архидиякон Павло Алеппський під час мандрівки від переправи через Дніпро до кордону з Московією. Він описує багато таких гребель поблизу м. Прилуки. Там дорога через греблю була вкрита переплетеними гілками, і через це по ній важко проїхати. Часто на поверхні греблі накопичувався цілий шар соломи та гною, щоб було важко їхати возом³⁹.

У прикордонних землях греблі також були важливими складовими шляхової інфраструктури. Біля м. Недригайлів проходила важлива дорога від Ромоданівського шляху на північ до Путивля. Через р. Сула була зроблена гребля, а відстань від річки до фортеці захищалася земляним валом⁴⁰.

Також будувалися дамби та гаті через заболочену заплаву як продовження мостів. Вони робилися на річках із широкими болотистими заплавами – Пслі та Ворсклі. Така гать дозволяла проїзд кінного та возу але не стримувала воду, яка проходила через плетену основу цієї конструкції. На Пслі, в Кам'яному острозі, від моста через Псел вела плетена гать довжиною 110 сажнів⁴¹. Між Вольним та Хотмишськом було зроблено нову гать через Ворсклу та поновлено ще три⁴².

Одна з найдовших шляхових дамб була збудована через болотисту заплаву лівого берега р. Псел навпроти міста Суми. До сер. XVII ст. переправа через Псел відбувалася біля Липенського городища⁴³. Після будівництва Сум, Боромлі та Охтирки постала необхідність прокладання нової дороги на південь, адже для потрапляння до старої переправи через Псел і продовження руху далі на південь необхідно було зробити гак близько 15 км.

³⁵ Osadchij E. Fortified Marina on the Land Route from the City of Romny to Konotop... Р. 90.

³⁶ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... С. 16.

³⁷ Грамон А. Из истории московского похода Яна-Казимира / Пер. Н.Г. Муравьевой. Юрьев: Тип-я К. Маттисена, 1929. С. 16–18.

³⁸ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... С. 119–120.

³⁹ Там само. С. 16, 86.

⁴⁰ Акты, относящиеся к Малороссии. С. 3.

⁴¹ Дегтярьов С., Осадчий Е. Копія «Строенной книги» острогу Кам'яного 1651 р. С. 52.

⁴² Багалей Д. Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. Харьков: Тип-я К. Счасни, 1890. Т. 2. С. 30.

⁴³ АМГ. Т. 1. С. 13.

Тому для скорочення цього маршруту було насипано дамбу протяжністю 1,5 км через протоки та болота лівого берега р. Псел.

Найбільш зручними для переїзду через річку були мости. На Задніпрянщині мости мали розвинену інфраструктуру, передусім економічно орієнтовану. Вони були засобом отримання доходу. Звісно, це не викликало у подорожніх захвату, адже значна кількість мостів означала втрату доходів – півзлотого з возу⁴⁴. Але, з іншого боку, мости підтримували в належному стані та вчасно ремонтували. В щоденнику Павла Алеппського описані мости із заставами та засовами, які й козаки супроводу змушені були ламати, щоб карети могли проїхати. Біля мостів часто будувалися будиночки для подорожніх, які також були місцем притулку для сиріт та бідноти⁴⁵.

На прикордонних територіях Речі Посполитої та Московії будівництво мостів починається з появою українських промисловиків у першій пол. XVII ст. Великі ватаги селітроварів, пасічників, смолокурів мали валки, що могли складатися з кількох сотень людей та десятків возів. Переправа через річку потребувала зручної споруди, яка б витримувала вози та коней. Як правило, мости будували на дерев'яних палях і мали настил з тесаних колод або брусів, але без перил та оборонних елементів. Є згадки про мощені мости через р. Ольшанку, притоку Сули, яку зробили промисловики для транспортування попелу⁴⁶.

На прикордонні ставлення московських воєвод до таких мостів було негативним. Зберігся документ «Осмотр и постройка укреплений по Мерлу и Ворскле» 1647 р. В ньому хотмишський воєвода князь С. Болховський доповідає про селітряних майстрів, які зробили просіки та мости через Ворсклу. Відтак нанесли збитки прикордонним укріпленням Білгородської засічної смуги. Охороняти всю протяжну лінію у московитів не вистачало людей, і вони покладалися на природні перешкоди. Воєвода нарахував три дороги через ліс і три мости до них. Ці дороги були засічені, а мости зруйновані. Так само вони вчинили і з дорогами, зробленими українськими пасічниками⁴⁷.

На територіях, які межували з Диким Полем, мости отримали власні оборонні споруди. Один із перших укріплених мостів був у володіннях князя О. Конєцпольського в м. Олешня. В описі цього населеного пункту 1647 р. є згадка про міст між двома острогами, яким відбувалося сполучення між ними. Цей міст був важливим з погляду забезпечення оборони Олешні з боку Московії⁴⁸. У разі необхідності, гарнізони обох укріплень могли захищати в'їзд на міст та перекидати підкріплення. Широка заболочена заплава р. Олешня унеможливлювала форсування її нижче або вище міста.

Після початку масового заселення Слобожанщини ставлення до інженерних споруд на дорогах міняється. Починають будуватися мости на дорогах між фортецями та крупними селами. Це відбувається навіть між прикордонними фортецями Білгородської засічної смуги. Від Хотмишська до Карпова було прокладено кілька мостів через річки Готня (130 сажнів) та Рогізна (72 та 90 сажнів)⁴⁹.

Довгі мости через річкову заплаву також відомі за даними археологічних досліджень. На початку XX ст. В. Ляскоронський під час обстеження городища в с. Липове на р. Ромен зафіксував два ряди дерев'яних паль, які тягнулися від оборонних споруд через заплаву до річки⁵⁰. Про таку конструкцію мосту Павло Алеппський занотує в щоденнику при переїзді з Путивля в Севськ. Міст був довгий і проходив над водою, болотом та заростями⁵¹.

Мости, крім суто практичної функції – подолання водної перешкоди, мали і оборонну. Вони починають інтегруватися в загальну систему фортифікації міста та стають необхідною частиною при зведенні фортеці. Під час будівництва острогу Кам'яного було зроблено дубовий міст через Псел. Він мав перила та підйомні решітки, які були необхідними для швидкого перешкоджання руху кінноти⁵².

У містечку Колонтаїв було збудовано міст через р. Мерла. Це місто знаходилося поблизу двох старовинних бродів, які вели від Бакаєвого шляху в українські міста. Для захисту переправи міст через Мерлу мав оборонні споруди: з однієї сторони – дерев'яна решітка, з іншої – два ряди поворотних надовбів⁵³.

Найбільш цікавим, з огляду на оборонні можливості, був міст в Острогоську. Це місто збудоване козаками на чолі з отаманом І. Дзиковським. Воно знаходилося на кордоні з

⁴⁴ Кулиш П. Записки о Южной Руси. С. 57.

⁴⁵ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... С. 93–94.

⁴⁶ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 26.

⁴⁷ Багалей Д. Материалы для колонизации и быта степной окраины... С. 48–50.

⁴⁸ Акты, относящиеся к Малороссии. С. 4.

⁴⁹ Багалей Д. Материалы для колонизации и быта степной окраины... С. 30.

⁵⁰ Ляскоронский В. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы... С. 409.

⁵¹ Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию... С. 121.

⁵² Дегтярьев С., Осадчий Е. Копія «Строенной книги» острогу Кам'яного 1651 р. С. 52.

⁵³ Акты, относящиеся к Малороссии. С. 35.

Диким Полем і було важливою фортецею для захисту від нападів татар. У «Строенной книге» міста Острогожськ є опис цього мосту. Його збудували на татарському перелазі через Тиху Сосну. Міст був дубовий, зроблений із бруса, довжиною 49 сажнів. Перед мостом, від міста, була вартівня, де постійно перебувала залога – вдень 10, а вночі 20 козаків. На лівому березі, перед мостом, збудована дерев'яна чотирикутна башта з обламами та шатровою покрівлею. Вона мала два яруси з бійницями на всі сторони. Через башту вів проїзд із подвійними воротами та кованим залізним засувом. Навколо башти встановлені надовби. Гарнізон башти складався з 20 козаків. До того ж за 2 версти від переправи, на Лубянському кургані висотою 20 сажнів, було зроблено башту висотою 8 сажнів, оточену стоячим острожком. Із неї можна було спостерігати за ділянкою річки від Усерда до Ольшанського острогу⁵⁴. Тож мостове укріплення було потужним вузлом оборони та попереднього повідомлення про небезпеку на дорозі й переправах через р. Тиха Сосна.

Крім стаціонарних дерев'яних мостів, є згадки про інші мостові споруди. Унікальним для Дніпровського Лівобережжя є міст, який розташовувався на Київському шляху на відрізку між Прилуками та Новим Биковим. Він поєднував через острів два береги р. Перевод. Згодом до мосту було добудовано ще одну секцію під кутом 90°, у такий спосіб він уже мав Т-подібну форму, досить рідкісну на території Дніпровського Лівобережжя. На цьому острові містилося земляне укріплення, яке мало на меті захист переправи. У результаті рух дорогою в будь-якому напрямку міг бути перерваний гарнізоном цього укріплення. У XVIII ст. дерев'яний міст замінено кам'яним, що також є досить нетиповим для цього регіону⁵⁵.

На захід від Путивля кордон між Річчю Посполитою та Московією проходив річкою Клевень. На ній були збудовані численні греблі та мости. Один із них був у с. Кочерги, споруджений Адамом Вишневським. Це був міст-човен⁵⁶. Така переправа була досить зручною для неширокої річки. Вона спиралася не на стаціонарні палі, які часто страждали від весняної повені, а на колоди, видовбані у формі човна. Подібні понтони могли вільно повторювати коливання рівня води, а в разі небезпеки руйнування або нападу міст можна було швидко роз'єднати.

Узагальнюючи викладене, можна зробити попередні **висновки**. Формування шляхової інфраструктури на території українських земель Речі Посполитої, згодом Гетьманської України та Слобожанщини, мало кілька періодів формування, які залежали від наявності стаціонарних населених пунктів. Перший – транзитні шляхи, які зв'язували землі Правобережної України з південно-західними повітами Московії. У другому періоді з'являються невеликі шляхи, що проходили від заселених та освоєних регіонів Задніпрянщини до кордонів з Московією. Чим більшою була щільність населення, тим розвинутішими були інженерні споруди. Третій період – заселення Слобожанщини та формування принципово нових маршрутів та облаштування їх інженерними і оборонними спорудами.

На землях Речі Посполитої дороги та мости були упорядкованими і часто здавалися в оренду. Майже всі інфраструктурні споруди мали на меті фінансовий контроль та зручність пересування. Натомість у прикордонних регіонах між Московією, Річчю Посполитою та Диким Полем значна увага приділялася безпеці руху. Часто на дорогах зустрічаються елементи захисту у вигляді колод, рогаток та надовбів. Вони мали на меті захист від легкої кавалерії. Особлива увага фортифікаторів була звернена на мости, які були вразливими до нападів і давали змогу швидко переправитися через річку. Для їхнього захисту використовувалися усілякі види рухомих загорож і, в окремих випадках, оборонні споруди, які перетворювали мости на самостійні опорні пункти. Вони вже мали стримувані не тільки татарську кінноту, а й регулярну піхоту.

Формування розвинутої мережі шляхів з інженерними спорудами сприяло безпеці та поліпшенню соціально-економічних зв'язків і колонізаційного руху, а відтак освоєнню території Слобожанщини у середині – другій половині XVII ст.

References

Aleppskiy, Pavel. (1897). Puteshestviye antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine XVII v., opisannoye yego synom, arkhidiakonom Pavlom Aleppskim (po rukopisi Moskovskogo Glavnogo Arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del) [Journey of Patriarch Macarius of Antioch to Russia in the half of the 17th c., described by his son, Archdeacon Paul Aleppsky (from a manuscript of the Moscow Main archive of the ministry of foreign affairs)]. Moscow, Russia.

⁵⁴ Акты, относящиеся к Малороссии. С. 26–27.

⁵⁵ Падалка Л. О древних городках и насыпных валах на территории нынешней полтавской губернии. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Полтава: Электрическая Типо-литография П.А. Дохмана, 1905. Вып. I. С. 181–182.

⁵⁶ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 200.

- Bagaley, D. (1890). Materialy dlya kolonizatsii i byta stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva Kharkovskoy i otchasti Kurskoy i Voronezhskoy guberniy [Materials for colonization and life of the steppe outskirts of the Moscow state in Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces]. Kharkiv, Ukraine.
- Bahaliy, D. (1918). Istoriya Slobidskoyi Ukrayiny. [History of the Sloboda Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.
- Dehtyarov, S., Osadchyy, Ye. (2020). Kopiya «Stroennoy knyhy» ostrohu Kamyano 1651 r. [Copy of the «Building book» of the Kamenny fortress of 1651]. Kyiv–Sumy, Ukraine.
- Dmitryukov, A. (1863). Gorodishcha i kurgany v Sudzhanskom i Rylskom uyezdzakh [Hillforts and barrows in Suzha and Rylsk county]. Kursk, Russia.
- Gerbershteyn, S. (1866). Zapiski o Moskovii [Notes on Muscovia]. St. Petersburg, Russia.
- Gramon, A. (1929). Iz istorii moskovskogo pokhoda Yana-Kazimira [From the history of the Moscow campaign of Jan-Kazimir]. Yuryev, Russia.
- Koniva, Yu. (2015). Formuvannya ta budivnytstvo sukhodilnykh komunikatsiy Slobidskoyi Ukrayiny u XVIII st. [Formation and construction of land communications of Sloboda Ukraine in the 18th c.]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskyy politekhnichnyy instytut» – Bulletin of the National technical university «Kharkiv polytechnic institute»*, 63 (1172), P. 45–48. Kharkiv, Ukraine.
- Koniva, Yu. (2016). Istoriya formuvannya merezhi mostiv ta yikh ekspluatatsiya u Slobidskoyi Ukrayini u XVIII st. [The history of the formation of a network of bridges and their operation in Sloboda Ukraine in the 18th c.]. Kharkiv, Ukraine.
- Koniva, Yu. (2018). Peredumovy poyavy dorozhnikh komunikatsiy na terytoriyi Slobids'koyi Ukrayiny ta osoblyvosti yikh funktsionuvannya u XVIII st. [Prerequisites for the emergence of road communications on the territory of Sloboda Ukraine and peculiarities of their functioning in the 18th c.]. Kharkiv, Ukraine.
- Korotya, O., Osadchyy, Ye. (2024). Lokalizatsiya Bil'skoho perevozu za danymy arkhеологiчних doslidzhen i dystantsiynoho zonduvannya [Localization of the Bil'sk ferry according to archaeological research and remote sensing]. Sumy, Ukraine.
- Kulakovskyy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoy (1618–1648) [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Kulish, P. (1856). Zapiski o Yuzhnoy Rusi [Notes on Southern Rus]. St. Petersburg, Russia.
- Lyaskoronskiy, V. (1901). Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevyye) valy, nakhodyashchiesya v bassejne r. Suly [Hillforts, burial mounds and long (serpentine) ramparts located in the Sula River basin]. Kyiv, Ukraine.
- Lysyy, I. (1975/1986). Starodavni horodyshcha, poselennya, oboronni valy ta stepovi mohyly Konotopshchyny [Ancient hillforts, settlements, defensive ramparts and steppe barrows of Konotop region]. Kyiv, Ukraine.
- Osadchij, E. (2019). Fortified Marina on the Land Route from the City of Romny to Konotop in the 17th c. *Journal of international network center for fundamental and applied research*, 6 (2), P. 83–92. Bratislava, Slovakia.
- Osadchyy, Ye. (2024). Shlyakhyy Putyvl'skoho povitu XVI–XVII st. [Roads of Putivl district of the 16th–17th c.]. Kharkiv, Ukraine.
- Osadchyy, Ye., Dehtyarov, S. (2024). Sloboda Derzhykray i pereprava na richtsi Perevod u XVII–XVIII st. [Derzhkyrai settlement and the crossing on the river Perevod in the 17th–18th c.]. *Eminak*, 2 (46), P. 29–43. Mykolaiv–Kyiv, Ukraine.
- Osadchyy, Ye., Korotya, O. (2024). Bil'ske horodyshche v konteksti sukhodolnykh shlyakhiv spuluchennya Dniprovs'koho lisostepovoho Livoberezhzhya za danymy XVII st. [Bil'sk hillfort in the context of land transportation routes of the Dnipro forest-steppe Left Bank according to the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Padalka, L. (1905). O drevnikh gorodkakh i nasypnykh valakh na territorii nyneshney poltavskoy gubernii [About ancient hillforts and embankments on the territory of the present-day Poltava province]. Poltava, Ukraine.
- Prymak, V. (2015). Dozorni (storozhovi) punkty kozatskoyi doby. Kozatski starozhytnosti Livoberezhzhya Dnipro XVII–XVIII st. [Cossack watch posts. Cossack antiquities of the Dnipro Left Bank in the 17th–18th c.]. Sumy, Ukraine.
- Sherstyuk, V. (2023). Katakombni komplekxy pokhovan Hrebinkivskoho kurhanu (za materialamy rozkopok 2007 r.). [Burial complexes of the catacomb archaeological culture from the burial mound in the town of Hrebinka (based on excavations in 2007)]. Kharkiv–Poltava, Ukraine.
- Yurkevych, V. (1932). Emihratsiya na skhid i zalyudnennya Slobozhanshchyny za B. Khmelnytskoho. [Emigration to the East and settlement of Slobozhanshchina in the time of B. Khmelnytsky]. Kyiv, Ukraine.
- Zvahelskyy, V. (1998). Starodavni perepravy serednoho Seymu [Ancient crossings of the middle reaches of the Sejm]. *Sumska starovyna – Sumy antiquity*, III–IV, P. 49–51. Sumy, Ukraine.
- Zvahelskyy, V. (1999). Losytska doroha [Lositska road]. *Sumska starovyna – Sumy antiquity*, V–VI, P. 37–54. Sumy, Ukraine.

Осадчий Євген – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту прикладної фізики НАН України, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. Макаренка (м. Суми, Україна).

Osadchy Evgen – candidate of historical sciences, researcher at the Institute of applied physics of the National Academy of sciences of Ukraine, senior lecturer at the department of history of Ukraine A. Makarenko Sumy state pedagogical university (Sumy, Ukraine).

E-mail: osadchij.75@gmail.com

Дата подання: 29 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 5 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Осадчий, Є. Шляхова інфраструктура на території лівобережних українських земель Речі Посполитої та Слобожанщини у XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 5–14. DOI: 10.58407/litopis.250301.

Цитування за стандартом APA

Osadchy, E. (2025). Shliakhova infrastruktura na terytorii livoberezhnykh ukrain skykh zemel Rechi Pospolytoi ta Slobozhanshchyny u XVII st. [The road infrastructure in the Left-Bank Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Slobozhanshchyna in the 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 5–14. DOI: 10.58407/litopis.250301.

Костянтин Ячменіхін

●

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ «СОЛДАТСЬКИХ ДІТЕЙ» РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ у XVIII ст.¹

●

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF «SOLDIERS' CHILDREN» IN THE RUSSIAN ARMY in the 18th c.

DOI: 10.58407/litopis.250302

© К. Ячменіхін, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Метою статті є аналіз процесу становлення та розвитку інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст., що в подальшому стало підставою для утворення такої категорії як «військові кантоністи», які мешкали на більшій частині територій імперії, у тому числі й на українських землях. **Джерельною базою** дослідження стали матеріали архівних фондів і законодавчих документів. **Методологічною основою** дослідження є принципи наукової логіки, об'єктивності та критики джерел, а також можливості його верифікації. Серед основних **методів** історичного дослідження проблеми є конкретно-історичний, проблемно-хронологічний, а також деякі методи історичної антропології.

Наукова новизна роботи: вперше зроблена спроба проаналізувати історію зародження та розвитку категорії «солдатських дітей» російської армії. Виявлені основні напрямки функціонування цього інституту. На основі аналізу проблеми можна зробити такі **висновки:** російському уряду вдалося сформувати основні позиції щодо підготовки освічених солдат через утворення низки так званих шкіл гарнізонних полків.

Ключові слова: солдатські діти, гарнізонні школи, російська армія XVIII ст.

●

The purpose of the article is to analyze the process of formation and development of the institution of «soldiers' children» of the Russian army in the 18th c., which later became the basis for the formation of such category as «military cantonists», who lived in most of territories of the empire, including Ukrainian lands. **The source base** of the study was materials from archival funds and legislative documents. **The methodological basis** of the study is principles of scientific logic, objectivity and criticism of sources, as well as the possibility of its verification. Among the main **methods** of historical research of the problem are specific-historical, problem-chronological, as well as some methods of historical anthropology.

Scientific novelty of the work: for the first time an attempt is made to analyze the history of the origin and development of the category of «soldiers' children» of Russian army. The main directions of functioning of this institution are identified. Based on the analysis of the problem, the following conclusions can be drawn: the Russian government managed to form the main positions on the training of educated soldiers through the formation of a number of so-called schools of garrison regiments.

Key words: soldiers' children, garrison schools, Russian army of the 18th c.

До кінця XVIII ст. інститут військових кантоністів (солдатських дітей) налічував майже вікову історію. Його початок належить до петровської епохи. Із введенням подушного податку і проведенням народного перепису 1719 р., сини усіх нижчих військових чинів не були включені до подушного окладу, відтак утворився стан солдатських дітей, які не мали ніякої «осілости» й ставали предтечею інституту військових кантоністів. Ця обставина змусила владу ввести низку законодавчих положень, щоб визначити для них чітку нішу в становій структурі суспільства та «спрямувати їх на користь держави».

Відтоді ведуть свій початок і гарнізонні школи. Створювалися вони для солдатських дітей при гарнізонних полках і утримувалися на кошти, збережені в результаті неком-

¹ Стаття підготовлена у процесі виконання наукової теми «Держава, церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.)». Державний реєстраційний номер 0124U003566.

плектності нижчих чинів проти штатного розпису. За штатами 1720 р. визначено було утримувати по 50 солдатських вакансій в кожному з 50-ти гарнізонних полків, усього 2475 вакансій. За рахунок залишених 1721 р. вакансій і були утворені гарнізонні школи на 50 солдатських дітей в кожній, віком від 7 до 15 років, і підпорядковувались вони місцевим комендантам².

Певні вказівки щодо того, кого приймати в гарнізонні школи і з якою метою вони утворювалися, були прийняті лише через 11 років. Указом від 21 вересня 1732 р. зазначалося визначати для збору та навчання солдатських дітей при гарнізонних піхотних полках школи, «дабы впредь польза и государству в рекрутах облегчение могло быть»³. Цим указом чітко визначалися ті категорії населення, чії діти належали військовому відомству, і які мали бути записані за ним та відправлялися в гарнізонні школи. Військовій службі підлягали діти офіцерів, що не належали до дворянства, а також рейтарських і городових козаків, стрільців, приставів, «рассыльщиков и прочих служилых всяких чинов дети, чьи отцы в подушный оклад не положены или отцы их, после написания в подушный оклад, взяты на военную службу и дети их рождены во время бытия их в службе»⁴. До того ж до цієї категорії населення потрапляли також діти, народжені після відставки їхніх батьків, однак лише тоді, коли батьки не займалися сільськогосподарською працею.

Отже, була закладена правова база цього інституту самодержавства, визначені основні категорії населення, що стали основою для нового стану суспільства. Власником при цьому виступало військове відомство, якому належали всі права підлеглих йому людей.

Тоді ж, у вересні 1732 р., були прийняті правила, згідно з якими діяли гарнізонні школи⁵. На цих правилах слід зупинитися детальніше, оскільки саме вони визначили структуру навчання та виховання солдатських синів протягом всього XVIII ст. На підставі цих правил в гарнізонних полках мало бути по 64, а в кожній роті – по 8 вакансій. На виділені для них по штату кошти мали утримуватися в кожному полку по 80 учнів.

Як вже згадувалося, в школи зараховували дітей віком від 7 до 15 років, які отримували від держави грошове забезпечення, провіант, а також обмундирування. Розподілом цього забезпечення керували спеціально призначені обер-офіцери. Цікавим був принцип комплектування гарнізонних шкіл: перевага надавалася дітям, які не мали родичів, потім зараховували тих, у кого в сім'ї були 2–3 дитини, інших приймали за наявності вакансій.

Згідно з правилами, в школах викладали такі предмети: читання, письмо, арифметику та стріловою підготовку. Після закінчення цього «курсу наук», від кожного полку з повного складу учнів продовжували навчання: 10 чоловік – геометрії, артилерійській та інженерній наукам (вибирали найбільш спроможних); 20 чоловік – грі на музичних інструментах: гобоях, трубах, валторнах; 10 чоловік – слюсарній майстерності й, нарешті, 10 учнів з поганими показниками готували в писарчуки. Вчителями у солдатських дітей були ті унтер- або обер-офіцери, які служили в цьому гарнізонному полку. Читати та писати навчав полковий писар, стрілової підготовці – один із найкращих унтер-офіцерів, а арифметиці, артилерійській та інженерній справам – офіцер, тямущий в цих предметах. Цікавим було те, що за свою роботу ані писарчуки, ні унтер-офіцери не отримували платні – це входило до їхніх службових обов'язків. Винятком були вчителі музики (в основному – іноземці), що отримували заробітну плату в розмірі 120 рублів на рік. Спеціально застерігалось, що «кои из них (солдатских детей – К.Я.) читать, писать и другим наукам не способны будут, обучать столярному, токарному, кузнечному, портному и сапожному ремеслу, к чему у него склонность будет»⁶.

Час занять суворо не регламентувався: влітку навчання починалося о 6-й годині ранку, взимку – о 7-й і продовжувалося до 11-ї години дня. Неділя була вихідним днем, коли учні були зобов'язані відвідувати церкву, як і у великі церковні свята. Діти мали бути присутніми на вечірні, заутрені та літургії. До церкви вони ходили строем.

Суворим був нагляд за побутом і навчанням солдатських дітей. У ньому мала брати участь значна кількість цивільних та військових чинів губернії, в якій дислокувався гарнізонний полк: генерал-губернатори, губернатори, віце-губернатори, коменданти та інші посадові особи виконували щомісячну перевірку шкіл. До того ж штаб-офіцер проводив щотижневу перевірку, а обер-офіцер, під керівництвом якого перебувала школа, – щоденну. Особлива увага приділялась чистоті та охайному ставленню до мундиру. Спальні приміщення мали бути чистими та провітряними, учні повинні були щотижня відвідувати лазню.

² Полный свод законов Российской империи – 1 (далі – ПСЗ-1) Т. 12. № 9222; Т. 8. № 6188.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВИА). Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1989. Арк. 31 зв.–141 зв.

⁶ Там само.

Навчання в школі закінчували в 15 років, і діти направлялися в різні стройові полки на вільні вакансії. 1744 р. до гарнізонних шкіл були приєднані так звані цифірні школи (засновані 1714 р.), які були в тих же губерніях або провінціях⁷.

Того ж року закони про солдатських дітей були доповнені новими положеннями. По-перше, усі незаконно народжені солдатські діти визнавалися належними до військового відомства; по-друге, мав бути проведений докладний перепис усіх законно та незаконно народжених дітей із вказівкою на вік⁸. Тих, хто не досяг шестирічного віку, віддавали родичам, які бажали їх виховувати за власний «кошт» із зобов'язанням доставити дітей, які досягли шестирічного віку, у найближче місто до губернатора. Після чого вони направлялися до гарнізонних шкіл.

Стосовно тих дітей, які не мали родичів, або останні не мали змоги їх утримувати, Сенат видав розпорядження: «таковых для воспитания и дабы они вовсе без призрения и пропитания прожить не могли, отдавать всякого чина людям, имеющим деревни, также на фабрики и заводы, кто из них платежи подушного оклада взять хочет, и писать за ними в перепись равно как купленным и крепостным их людям, а годных писать ныне же в гарнизонные школы»⁹.

1752 р., по типу гарнізонних шкіл, були створені школи на Українській укріпленій лінії в шести поселених там полках: Тамбовському, Слобідському, Єфремовському, Орловському, Белевському та Козловському, при яких були створені однодворові слободи, усього на 150 учнів (по 25 на школу)¹⁰. Учителем до школи призначався один з обер-офіцерів розміщеного у слободі полку, а помічником до нього приставляли або ротного писаря, або унтер-офіцера. Офіцери-артилеристи та офіцери-інженери мали навчати відповідних спеціальностям.

Чисельність солдатських дітей, що навчалися у гарнізонних школах, рік у рік зростала: 1758 р. в них нараховувалось 6002 учнів¹¹. До 1763 р. їх чисельність досягла 8755 учнів. До них треба додати й дітей до 6-ти років, які перебували біля своїх батьків, що служили в гарнізонних полках. Їх чисельність становила 752 дитини. Усього в цей період в гарнізонних школах навчалось 9507 дітей¹². Отже, чисельність солдатських дітей, які навчались у гарнізонних школах, до середини 1760-х рр. більше ніж у два рази перевищила кількість учбових місць, визначених штатом 1732 р. Це змусило уряд прийняти міри щодо підвищення штатної чисельності в цих школах. 1764 р., у зв'язку з переформуванням гарнізонних піхотних полків у батальйони, за штатним розписом у кожному батальйоні виділялось 36 вакансій, за рахунок яких необхідно було утримувати 54 учні¹³.

У всіх 112 гарнізонних батальйонах за штатним розписом мало бути 6048 учнів. До того ж у кожному батальйоні біля 20 учнів утримувалися понад норму, на що виділялося щорічно 20 тис. руб. з «військових сум»¹⁴. 1765 р. були знову по-новому окреслені вікові межі для солдатських дітей, які навчалися в гарнізонних школах: не можна було приймати до школи дітей молодше 7-ми років, а також відпускати до війська тих, хто закінчив навчання до 16-ти років¹⁵. Згідно з цим указом, дозволялося віддавати дітей до 15-ти років родичам і батькам, які бажали взяти їх на власне утримання. У зв'язку зі зростанням чисельності солдатських дітей, а також тих, які залишилися поза процесом навчання та виховання, цього ж року був виданий указ щодо прийому до гарнізонних шкіл усіх солдатських дітей¹⁶.

Чисельність учнів у гарнізонних школах продовжувала зростати, при чому не лише за рахунок солдатських дітей, а й у зв'язку з прийомом до них дітей дворян. Так, починаючи від 1769 р. «не имевшие своего кошта штаб- и обер-офицерские дети» могли навчатися в гарнізонних школах¹⁷, а від 1774 р. «повелено было принимать в эти школы и неимущих дворянских детей, хотя бы число не до тысячи случалось»¹⁸. 1765 р. гарнізонні школи існували в 65 містах та фортецях, в яких навчалось більше 9 тис. чоловік¹⁹. 1773 р. в цих

⁷ ПСЗ-1. Т. 12. № 9054.

⁸ Там само. № 8989.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Т. 13. № 9972.

¹¹ Там само. Т. 15. № 10901.

¹² Там само. Т. 16. № 11816.

¹³ Там само. Т. 24. № 18159.

¹⁴ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1984. Арк. 146.

¹⁵ Там само. Арк. 149 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 148.

¹⁷ Там само. Арк. 151 зв.

¹⁸ ПСЗ-1. Т. 19. № 14105, № 14130.

¹⁹ Столетие Военного министерства 1802–1902 / Гол. ред. Скалон Д. Санкт-Петербург, 1914. Т. 10. Ч. 1. С. 47.

школах навчалось 10313 учнів, а в кінці правління Катерини II їх кількість становила 12 тисяч²⁰.

Як згадувалося вище, чисельність солдатських дітей, які навчалися в гарнізонних школах, зростала не лише за рахунок природного фактору, тобто народжених від солдат, але й шляхом включення до них дітей інших категорій населення. Так, за законом 1789 р., усіх поселених солдатських дітей приписували «за військовим відомством»²¹. За кожним батьком дозволялося залишати тільки одного сина за його вибором, інших належало віддавати на військову службу, яку вони мали нести протягом 15 років.

Однак наведена цифра не була остаточною, оскільки значна кількість осиротілих (через безперервні війни) дітей військових потребувала, але не отримувала притулок у казенних учбових закладах. Відтак наступник престолу великий князь Павло Петрович заснував при маєтках на Кам'яному острові та в Гатчині школи для синів інвалідів, які 1795 р. були об'єднані під назвою Сирітські дома²².

Висновки. Можна стверджувати, що до кінця XVIII ст. в російській армії утворилась особлива категорія «солдатських дітей», яка в майбутньому перетворилась на інститут «військових кантоністів». У цей час була закладена правова база щодо підготовки освічених солдат, накопичений достатній досвід у справі забезпечення армії військовим резервом. Тобто навчання та виховання частини солдат до кінця XVIII ст. мала достойний та системний вигляд. Однак у цій системі спостерігались значні недоліки: у зв'язку з постійним зростанням чисельності солдатських дітей, не завжди вдавалось охопити всіх процесом навчання та виховання, були недоліки в підготовці вчительських кадрів та фінансуванні гарнізонних шкіл. Ця проблема була почасти вирішена вже за часів царювання Олександра I.

References

Lalaev, M. (1880–1892). Ystorycheskyi ocherk voenno-uchebnykh zavedenyi, podvedomstvennykh glavnomu ykh upravleniyu [Historical sketch of military educational institutions under their main administration]. St. Petersburg, Russia.

Skalon, D. (Ed.). (1914). Stoletye Voennoho mynysterstva 1802–1902 [Centenary of the Military ministry 1802–1902]. St. Petersburg, Russia.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – doctor of historical sciences, professor, department chair of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv collegium» (53 Hetman Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kostas48@ukr.net

Дата подання: 27 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 3 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ячменіхін, К. Становлення та розвиток інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 15–18. DOI: 10.58407/litopis.250302.

Цитування за стандартом APA

Yachmenikhin, K. (2025). Stanovlennia ta rozvytok instytutu «soldatskykh ditei» rosiiskoi armii u XVIII st. [The formation and development of the institution of «soldiers' children» in the Russian army in the 18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 15–18. DOI: 10.58407/litopis.250302.

²⁰ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 1989. Арк. 157.

²¹ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 7 зв.

²² Лалаев М. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных главному их управлению. Санкт-Петербург, 1880–1892. Ч. I–III. С. 79.

Олена Воротинцева

РЕКРУТСЬКИЙ НАБІР 1799 РОКУ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (за матеріалами ревізьких казок Слобідсько-Української губернії)

CONSCRIPTION OF RECRUITS IN SLOBOZHANSCHYNA OF 1799 (based on materials of revizki kazky of the Sloboda-Ukrainian gubernia)

DOI: 10.58407/litopis.250303

© В. Воротинцева, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8427-3027>

Стаття присвячена вивченню особливостей проведення рекрутського набору 1799 р. на Слобожанщині. В основу покладено первинні матеріали перепису рекрутів, що є винятковим явищем в історії проведення фіксації податного населення зазначеного регіону. **Метою статті** є комплексне дослідження особливостей процесу рекрутського набору на теренах Слобідської України за матеріалами ревізьких казок рекрутів 1799 р. **Методологія дослідження** представлена загальнонауковими методами (зокрема, статистичний, аналіз і синтез) та конкретно-науковими, а саме історико-генетичним, біографічним, критичним і формулярно-клаузульним методами. **Наукова новизна:** вперше на основі архівних матеріалів розглянуто особливості документального комплексу та змісту формулярів перепису (ревізій) рекрутів, які є винятковим матеріалом з історії бюрократичної системи регіону на зламі XVIII–XIX ст. **Висновки.** Аналіз ревізьких казок 72-го рекрутського набору 1799 р. в межах Слобідсько-Української губернії показав, що ці матеріали є унікальним джерелом для історико-демографічних та просопографічних досліджень, єдиним у своєму роді серед інших ревізій фонду Харківської казенної палати. У досліджуваному архівному комплексі простежується весь процес рекрутського набору – від видання імператорського маніфесту та урядових наказів до детального опису зовнішності кожного новобранця. Вивчення супутньої діловодної документації (рекрутських залікових квитанцій, рапортів та відомостей), яка виявилась долученою до складу ревізьких казок 1799 р., дозволяє зробити висновки щодо виконання окремими посадовцями своїх обов'язків, можливого зловживання посадами, наявності фальсифікацій, порушень закону в процесі набору рекрутів і функціонування державного апарату в цілому на теренах Слобідської України наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: ревізькі «казки», рекрутський набір, Слобідська Україна, Слобідсько-Українська губернія, рекрути, діловодні матеріали, перепис населення, XVIII ст.

The article is devoted to the study of the features of conscription in 1799 in Slobozhanshchyna based on primary materials of the census of recruits, which is an exceptional phenomenon in the history of recording the taxable population of the specified region. **The purpose of the publication** is a comprehensive study of features of the recruitment process on the territory of Sloboda Ukraine based on materials of the revizki kazky of recruits in 1799. **The methodology of the study** is represented by general scientific methods (in particular, statistical, analysis and synthesis) and specific scientific methods, namely historical-genetic, biographical, critical and formulaic-clausal methods. **Scientific novelty:** for the first time, based on archival materials, features of the documentary complex and the content of the census (revision) formulars of recruits, which are exceptional material from the history of the bureaucratic system of the region at the turn of the 18th–19th c. had been investigated. **Conclusions.** The analysis of the revizki kazky of the 72nd conscription of 1799 within the Sloboda-Ukrainian gubernia showed that these materials are a unique source for historical-demographic and prosopographic research, the only one of its kind among other revisions of the Kharkiv treasury chamber fund. The archival complex under study traces the entire recruitment process – from the issuance of the imperial manifesto and government orders to a detailed description of the appearance of each recruit. A study of the accompanying clerical documentation (recruitment receipts, reports, data), contained in the revizki kazky of 1799, allows us to make conclusions regarding the performance of individual officials of their duties, possible abuse of official position, the presence of falsifications, violations of the law during the conscription of recruits, and the functioning of the state apparatus as a whole in the territory of Sloboda Ukraine at the end of the 18th c.

Key words: revizki «kazky», conscription, Sloboda Ukraine, Sloboda-Ukrainian gubernia, recruits, clerical documentation, population census, 18th c.

Постановка проблеми. Для всебічного дослідження історії Слобідської України XVIII ст. велике значення має залучення джерелознавчого комплексу описово-статистичних матеріалів, оскільки цей період характеризувався процесами інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, ліквідації залишків автономії державних інституцій та системи судочинства, трансформації соціальної структури населення. Запровадження єдиних стандартів управління і законодавства, правил фіксації різних станів населення (ревизького обліку) вплинуло на становлення системи статистичного та фіскального контролю на українських землях.

Наприкінці 1690-х рр. розпочалася низка реформ Петра I, однією з яких було введення рекрутської повинності для створення регулярної армії. Фінансове утримання такої армії ускладнювалося через недостатню кількість коштів від податків, що стягувалися з кожного «двору» після проведення подвірних переписів. Вирішення проблеми полягало в оподаткуванні всіх осіб чоловічої статі – «душ», які належали до податних станів, замість «дворів». У результаті 26 листопада 1718 р. Петро I підписав указ «Про введення ревизії...»¹, після чого «ревизька душа» стала одиницею обліку населення, а підсумкові дані перепису були названі ревизькими «казками».

Аналіз джерел та останні дослідження. Запропоноване дослідження базується на матеріалах ревизьких казок рекрутів 72-го набору, який проводився на території Слобідсько-Української губернії в 1799 р. Первинні матеріали перепису зберігаються у фонді Харківської Казенної палати Державного архіву Харківської області. Окрему увагу приділено законодавчим актам 1766, 1783 та 1799 рр., які регулювали проведення переписів населення².

Серед авторів останніх публікацій, присвячених дослідженню ревизьких казок, слід виділити роботи І. Петрової³, А. Гедьо⁴, С. Кушнарєва⁵, Ю. Легуна та О. Петренка⁶. Тему рекрутства на території України порушують М. Міц⁷, С. Сидорук⁸, Н. Мацко⁹ та ін. Незважаючи на значний доробок з означеної проблематики, питання щодо особливостей проведення переписів окремих категорій населення Слобідської України не мали відображення в спеціальних дослідженнях. Окремого студювання заслуговують матеріали переписів рекрутів, оскільки вони можуть вважатися унікальним явищем в історії проведення фіксації податного населення зазначеного регіону.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей процесу набору рекрутів на теренах Слобідської України за матеріалами ревизьких казок рекрутів 72-го набору 1799 р. Особливу увагу приділено особливостям документального комплексу та змісту формулярів перепису (ревизій), які є унікальним матеріалом з історії бюрократичної системи регіону на зламі XVIII–XIX ст.

Виклад основного матеріалу. 23 липня 1799 р. імператор Павло I надав Сенату указ «Про набір рекрутів з трьохсот п'ятдесяти душ по одній людині», який спирався на його ж указ від 1 вересня 1797 р.¹⁰ та передбачав комплектування військ лише за «звичайним спадом», тобто в результаті виходу людей у відставку або через смерть. За попередніми указами рекрутський набір проводився за принципом «три рекрути з п'ятисот душ населення». В новому ж зазначалось, що кількість із 350-ти душ по одному рекруту «достат-

¹ О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании земских комиссаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и о счет земских комиссаров в собираемых ими деньгами и припасах. Менной указ (№ 3245 от 26 ноября 1718 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. V. С. 597.

² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 997–1015; Т. XXI. С. 906; Т. XXV. С. 734–735.

³ Петрова І. Генеалогія селянських родин ст. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за матеріалами ревизійних переписів кінця XVIII – сер. XIX ст. *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 1 (66). С. 16–31.

⁴ Гедьо А. Греки Північного Надазов'я в матеріалах демографічної статистики XVIII–XIX ст.: інформативні можливості, проблеми збереженості та доступу. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2023. № 59 (7). С. 27–36.

⁵ Кушнарєв С. «Люди польської нації» на Харківщині по матеріалах генеральних ревизій кінця XVIII в. *Полки на Харківщині: огляд джерел*. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2016. С. 77–87.

⁶ Легун Ю., Петренко О. Ревизійні переписи населення 1795 р.: Брацлавська губернія. Вінниця: Консоль, 2003. 284 с.

⁷ Міц М. Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва в першій пол. XIX ст. (За «Сводом законов Российской империи»). *Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 39–52.

⁸ Сидорук С. Рекрутська повинність та військова служба як засіб етнічної асиміляції населення Правобережної України у дореформений період. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2018. Вип. 11. С. 202–211.

⁹ Мацко Н. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 19. С. 195–204.

¹⁰ О наборе рекрут с 500 по три человека. Именной указ (№ 18.125 от 1 сентября 1797 г.). ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XXIV. С. 722.

ньо наповнить усю недостачу, яка могла статися протягом цього року як через відставку та смерть, так і через перетворення полків і війну в Італії такою ж необхідною, як і успіхи, що супроводжують нашу зброю»¹¹. Набір рекрутів мав завершитися у двомісячний термін, починаючи від 1 листопада, тобто до кінця 1799 р. До того ж імператором було наказано діяти згідно з указом Катерини II від 3 травня 1783 р., який передбачав збір із купецького стану по 500 рублів за кожного рекрута¹².

Згідно з вищезазначеними указами, 30 вересня 1799 р. Державною військовою колегією було відправлено інструкції до всіх губернаторів, у т. ч. і до слобідського українського губернатора, дійсного статського радника Петра Федоровича Сабурова. Інструкції містили розпис, скільки і з яких губерній необхідно було набрати рекрутів, а також у які полки чи батальйони вони відправлялися. Всі новобранці мали бути «обмундировані зеленими мундирами звичайного крою із зеленими ж комірцями та обшлагами і мідними гудзиками»¹³.

Рекрутів у Слобідсько-Українській губернії набирали для відводу до м. Смоленськ, у зв'язку з чим було призначено приймальну команду із гарнізонних полків смоленської інспекції. В таблиці 1 наведено розклад військової колегії, скільки було потрібно зібрати рекрутів із кожного повіту:

Таблиця 1.

Назва губернії та повіту	У них кількість ревізьких душ	Із тих душ рекрутів
Слобідської Української в повітах		
Харківському	63 488	181
Богодухівському	51 344	147
Охтирському	58 130	166
Сумському	72 943	208
Зміївському	28 580	82
Ізюмському	52 377	150
Куп'янському	40 285	115
Острогозькому	46 713	133
Старобільському	44 712	128
Богучарському	39 744	113

Джерело: ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 62 зв.–63.

Рекрутський набір проводився згідно з Генеральною установою № 12.748 від 29 вересня 1766 р. «Про збір у державі рекрутів та про порядки, які при наборах треба виконувати, також і про штрафи та покарання, хто, як у прийомі, так і у віддачі неістинно вчиняти буде». Набору підлягали верстви населення, покладені за останньою ревізією у подушний податок, віком від 17 до 35 років і зростом мінімум 2 аршини 4 вершки без взуття (від 160 см – О.В.)¹⁴.

У містах, де проводився рекрутський набір, окрім спеціально призначених чиновників від кожної губернії, обов'язково були присутніми коменданти (за їхньою відсутністю – шефи польових полків чи артилерійських батальйонів), а для перевірки стану здоров'я та придатності до служби залучалися місцеві або взяті з найближчих гарнізонів лікарі¹⁵. Прийняті рекрути спочатку потрапляли до відомства городничого, який відправляв списки губернатору разом із рапортами про приходи і витрати «довольствій» – грошей та провіанту. Після того як збиралася необхідна кількість новобранців, рекрутське присутствіє мало отримати гроші з повітового казначейства на дорожнє продовольство, прогони та інші вказані витрати на рахунок генеральної рекрутської суми.

Рекрутів набирали за принципом черги із родин, де було більше одного повнолітнього робітника: першими надавали рекрута сім'ї з найбільшою кількістю чоловіків, здатних служити в армії. Наступною у черзі йшла родина, вдвічі менша за попередню. Якщо кількість працездатних чоловіків у декількох родинах була однаковою, тоді використовувався метод жеребкування. Цей само метод застосовувався у випадку, якщо в одній дільниці було забагато «одиначників», хоча зазвичай їх не призивали до війська¹⁶.

¹¹ О наборе рекрут с трехсот пятидесяти душ по одному человеку. Именной указ (№ 19.045 от 23 июля 1799 г.). ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XXV. С. 734–735.

¹² О сборе с купечества вместо рекрут по 500 рублей за каждого рекрута. Именной указ (№ 15.721 от 3 мая 1783 г.). ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 906.

¹³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 1 зв.

¹⁴ ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 997–1015.

¹⁵ ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 3.

¹⁶ Міц М. Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва... С. 47.

Жеребкування проводилося також і серед поміщиків, які надавали рекрутів замість тих, хто не мав достатньої кількості ревізських душ. До ревізій рекрутів 1799 р. долучено рапорт Харківського повітового предводителя дворянства майора Степана Абази щодо кількості поміщицьких селян у повіті та розклад, скільки осіб мало надійти від кожного дворянина для генерального 72-го рекрутського набору. Загальна кількість рекрутів із поміщицьких селян становила 61 особу, із них 18 – «жеребкових»¹⁷.

Для уникнення «підрбок» серед дворянства, в Генеральній установі була чітко прописана заборона на продаж рекрутів у наступні три місяці після видання указу про черговий набір. Підробки в даному випадку означали продаж поміщиками своїх селян на службу замість інших заради власного збагачення, що призводило до розорення податного населення. Поміщики, які не мали достатньої кількості душ для надання рекрута, сплачували ціну в 120 рублів¹⁸.

Гільдійні купці та міщани-євреї були звільнені від натурального постачання рекрутів. При чому перші мали сплачувати по 1 руб. 43 коп. $\frac{3}{4}$ та $\frac{1}{8}$ податку, а другі – на 41 копіюку менше. Кількість гільдійних купців Харківського повіту на кінець XVIII ст. становила 417 чоловік (з них 401 у м. Харків, а 16 – у м. Валки), Богодухівського – 40 купців (29 у Богодухові та 11 у Золочеві), Зміївського – 81 особа (1 у м. Зміїв і 80 у Чугуєві). Загальна сума купецького збору по трьох повітах становила близько 770 руб.¹⁹

Крім набраних «чергових», у списках зазначали «підставних» рекрутів, які мали б замінити перших у випадку втечі чи раптових хвороб. Якщо цього не траплялося, то після завершення набору вони поверталися додому. Наймолодшим серед «підставних» у ревізських казках 72-го набору був 9-річний Петро Василів Гарбуз зі слободи Таранівка Зміївського повіту²⁰. Згідно з ревізією 1811 р., він помер у 1801 р.²¹

Для зменшення кількості втікачів, Генеральною установою було передбачено голити лоби новобранцям під час прийому, не віддавати їм обрізане волосся та слідкувати за тим, щоб воно не відростало до надходження у полк. Якщо ж рекрут утікав після розподілу по командах, то замінювати його вже не вимагалось²².

За матеріалами досліджуваної ревізії найбільша кількість рекрутів-утікачів спостерігалася в слободах Безлюдівка та Хорошеве Харківського повіту. Наприклад, у безлюдівського казенного обивателя Михайла Редьки було шестеро синів віком від 14 до 28 років. Усі вони були «у бігах», окрім 16-річного Олексія, якого в результаті забрали замість старших братів. Серед п'ятих «підставних», троє рекрутів призовного віку також втекли, а з-поміж 17-річного Степана Волоха і 14-річного Павла Курилки до війська відправили старшого²³.

Можливою була й добровільна заміна рекрутів. Вона дозволялася за таких умов: «...якщо відданого на службу забажає брат його або син, або ж племінник досягнувший віку замінити, це також не забороняється, проте таких охочих приймати з волі поміщиків їхніх, а дворцових з волі керівництв; взятих же з купецтва з волі Магістратів та за атестатами від них, а також і з волі тих самих, хто перебуває на службі, якщо вони беззаперечно, та не менше вже восьми років служили, та самі залишити службу забажають, з іншого ж боку, і той, який вступає, буде вказану міру та вік мати, і взагалі до служби придатний; і коли такі охочі до служби прийняті будуть, то колишніх від служби, навіть якщо б і унтер-офіцерських чинів дослужились, звільняти та відпускати з паспортами на минуле їхнє житло у вічне поміщицьке володіння, і до тих місць, звідки вони у рекрути віддані були»²⁴.

У діловодних матеріалах ревізії 72-го рекрутського набору бачимо свідоцтво від 29 жовтня 1799 р., видане казенному обивателю слободи Черкаський Бишкін Зміївського повіту Остапу Григорієву сину Ставицькому, про те, що він через бідність не міг сплачувати податки, і тому відправлявся до війська замість військового обивателя Григорія Зубенка. Звільнений Зубенко натомість у присутності свідків зобов'язався сплачувати податки за Ставицького та його померлого батька до наступної ревізії²⁵.

Досить часто мали місце випадки, коли у полкових списках, які надсилалися до інспекторської експедиції, багато нижніх чинів не знаходили у відповідних полках. Після роз-

¹⁷ ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 22–32.

¹⁸ ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 998.

¹⁹ ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 16–17.

²⁰ Там само. Арк. 470 зв.

²¹ Там само. Спр. 131. Арк. 439 зв.

²² ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 1002.

²³ ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 840 зв.–841.

²⁴ ПСЗ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 1002–1003.

²⁵ ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 458.

слідувать виявлялося, що вони служать у тих самих полках, до яких їх було відправлено, проте під іншими прізвищами. Наприклад, прізвища Федоров, Ларіонов, Григор'єв, Фомін були прийняті за дворянські та перейменовані за розпорядженням військового керівництва. У зв'язку з цим військова колегія постановила, що рекрутське присутствіє мало змінювати дворянські або непристойні прізвища на по батькові одразу під час набору рекрутів і перед внесенням їх до списків, а шефи полків та батальйонів не могли перейменувати їх без відома експедиції²⁶.

Дослідження формулярів ревізії рекрутів дозволяє говорити про їх унікальність у порівнянні з формулярами переписів інших соціальних верств. Зазвичай рекрутські списки містили таку інформацію: порядковий номер, прізвище, ім'я та по батькові, вік, зріст в аршинах і вершках, місце проживання, соціальний та сімейний стан, рівень освіченості, особливі прикмети, а також наявність у рекрута штрафів чи відомості про відбування покарань. Іноді вказувалася інформація про те, скільки робітників і якого віку залишалось в родині у майбутнього рекрута²⁷.

Сталого формуляру, імовірно, не було, і хоча всі списки оформлені у вигляді таблиць, кількість стовпців у кожному випадку відрізняється. Таблиці складалися окремо на міщан, цехових, поміщицьких селян, військових та казенних обивателів, а потім об'єднувалися в один підсумковий список у кожному з повітів, де було вказано імена та зріст рекрутів, місце проживання, суспільний стан і дату прийняття.

Матеріали, що містяться в переписних формулярах, мають важливий та різноманітний матеріал для біографічних і мікроісторичних досліджень. Так, переважна більшість рекрутів були холостими і неписьменними. Винятки щодо грамотності за всю ревізію становлять лише шестеро чоловіків: казенні обивателі Олександр Іванів Буймістров із м. Зміїв, Андрій Степанів Ольховський із м. Валки, Михайло Дмитрів син Атаманенко зі слободи Микитівка та Микола Тарасів Ткаченко з Губарівки Богодухівського повіту, харківський цеховий Пантелеймон Романів Храпливенко та військовий обиватель слободи Колонтаєва Богодухівського повіту Сидір Корніїв Аветчин²⁸.

За даними первинних матеріалів ревізії рекрутів 72-го набору 1799 р., вік новобранців найчастіше коливався в діапазоні 19–22 років при майже повній відсутності 30-річних. Зазначимо, що до війська було відправлено декілька чоловіків, старших і молодших за допустимий вік початку служби. Наприклад, Олексію Андрієву Цилуйку зі слободи Балаклія Ізюмського повіту було всього 13 років, а найстаршим у цьому наборі був 41-річний харківський військовий обиватель Іван Тимофіїв син Харченко²⁹. Серед зовнішніх ознак рекрутів переважали темно-руське волосся та сірі очі, а колір обличчя коливався від білого до смуглого.

Значну частину діловодної документації, що супроводжувала проведення ревізії, становлять квитанції – документи, видані Казенною палатою, які звільняли від рекрутської повинності. Їх можна було отримати за надання чоловіків на певні роботи, пов'язані з потребами армії. Так, згідно з розкладом 72-го набору Слобідсько-Української губернії, статський радник Григорій Романович Шидловський, який володів найбільшою кількістю селян у Харківському повіті – 2063 особами – мав надати 6 рекрутів³⁰. Проте 12 жовтня 1799 р. він отримав квитанцію, що в останній війні з «Оттоманською Портою» було відправлено на фортифікаційні роботи шестеро «лопатників» із селян Сумського повіту, які належали його дружині Олександрі Шидловській. Усі чоловіки померли під час робіт і були зараховані замість рекрутів в наступному рекрутському наборі³¹. Таку ж саму квитанцію отримав надвірний радник Федір Іванович Квітка (батько письменника Г. Квітки-Осн'яненка – О.В.) за свого померлого підданого черкашенина Івана Монастиренка³².

Слід зазначити, що квитанції видавалися не лише дворянам, а й представникам інших станів, якщо їхніх родичів забрали на схожі роботи. Залікову квитанцію для офіційного звільнення від служби стало можливим придбати за 570 руб. після затвердження нових правил набору рекрутів у 1839 р.³³

Висновки. Отже, аналіз ревізійних казок 72-го рекрутського набору 1799 р. Слобідсько-Української губернії показав, що ці матеріали є унікальним джерелом для історико-

²⁶ ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 112. Арк. 65–65 зв.

²⁷ Там само. Арк. 462.

²⁸ Там само. Арк. 445, 753, 968 зв., 1162 зв., 1167, 1169.

²⁹ Там само. Арк. 451 зв., 985 зв.

³⁰ Там само. Арк. 23.

³¹ Там само. Арк. 659–659 зв.

³² Там само. Арк. 668–668 зв.

³³ Высочайше утвержденные правила о найме рекрут от 27 декабря 1839 г. № 13030. ПСЗРИ. Собрание второе. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ канцелярии, 1840. Т. 14. С. 961–965.

статистичних та просопографічних досліджень, єдиною у своєму роді серед інших ревізій фонду Харківської казенної палати, де простежується весь процес рекрутського набору від імператорського маніфесту та урядових наказів до детального опису кожного ново-бранця.

Перепис безсумнівно є цінним доповненням до ревізійних казок Харківського намісництва 1795 р., адже крім віку та переліку членів родини (за наявності) він містить інформацію про зріст рекрутів, особливі прикмети, наявність судимості тощо. Опис зовнішності є дуже важливим пунктом не лише з погляду генеалогії та біографістики, а й історико-демографічних студій, тому що дає можливість скласти портрет середньостатистичного українця – мешканця Слобожанщини на зламі XVIII–XIX ст.

Детальне вивчення супутньої діловодної документації (рекрутських залікових квитанцій, рапортів та відомостей), яка виявилась долученою до складу ревізійних казок 1799 р., дозволяє зробити висновки щодо виконання окремими посадовцями своїх обов'язків, можливого зловживання посадами, наявності фальсифікацій, порушень закону в процесі набору рекрутів і функціонування державного апарату в цілому на теренах Слобідської України наприкінці XVIII ст.

References

- Hedo, A. (2023). Hreky Pivnichnoho Nadazovia v materialakh demohrafichnoi statystyky XVIII–XIX st.: informatyvnii mozhlyvosti, problemy zberezhenosti ta dostupu [Greeks of the Northern Azov Sea region in materials of demographic statistics of the 18th–19th c.: informative opportunities, problems of preservation and access]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 59 (7). P. 27–36. Zaporizhzhia, Ukraine.
- Kushnarev, S. (2016). «Lyudi polskoj naczii» na Kharkovshchyni po materialam generalnykh revizij konca XVIII v. [«People of Polish nation» in Kharkivshchyna based on materials of the general revisions of the end of the 18th c.]. Kharkiv, Ukraine.
- Lehun, Yu., Petrenko, O. (2003). Reviziini perepysy naselennia 1795 r.: Bratslavska huberniia [Revision on population censuses of 1795: Bratslavskaya province]. Vinnytsia, Ukraine.
- Matsko, N. (2010). Imperski viiskovi formuvannia na Pravoberezhnii Ukraini ta poviazani z nymy povynnosti (kinets XVIII – persha pol. XIX st.) [Imperial military formations in Right-Bank Ukraine and related duties (the late 18th – the first half of the 19th c.)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka – Bulletin of Luhansk T. Shevchenko national university*, 19, P. 195–204. Luhansk, Ukraine.
- Mits, M. (2010). Rekrutska ta zemski povynnosti malorosiiskoho kozatstva v pershii polovyni XIX st. (Za «Svodom zakonov Rossyiskoi ymperyy») [The Little Russian Cossacks public (zemski) and recruit duties in the first half of the 19th c. (on the basis of «The Russian empire code»)]. *Chornomorska mynushyna – Chornomorska mynushyna*, 5, P. 39–52. Odesa, Ukraine.
- Petrova, I. (2020). Henealohiia selianskykh rodyn s. Ternivka Cherkaskoho povitu Kyivskoi hubernii za materialamy reviziinykh perepysiv kintsia XVIII – ser. XIX st. [Genealogy of the peasant families of Ternivka Cherkasky district of Kyiv governance according to materials of Revision censuses of the end of 18th – the middle of the 19th c.]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political researches*, 1 (66), P. 16–31. Vinnytsia, Ukraine.
- Sydooruk, S. (2018). Rekrutska povynnist ta viiskova sluzhba yak zasib etnichnoi asymiliatsii naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy u doreformenii period [Recruiting principles and military service as a means of ethnic assimilation of the population of Right-Bank Ukraine in the foreign period]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka – Bulletin of the Kamianets-Podilskyi I. Ohienko national university*, 11, P. 202–211.

Воротинцева Олена Сергіївна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Vorotyntseva Olena – postgraduate student of the faculty of history of V. Karazin Kharkiv national university (maidan Svobody, 4, Kharkiv, 61022 Ukraine).

E-mail: helenahr88@gmail.com

Дата подання: 28 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 5 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Воротинцева, О. Рекрутський набір 1799 року на Слобожанщині (за матеріалами ревізійних казок Слобідсько-Української губернії). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 19–24. DOI: 10.58407/litopis.250303.

Цитування за стандартом APA

Vorotyntseva, O. Rekrutskyi nabir 1799 roku na Slobozhanshchyni (za materialamy revizykh kazok Slobidsko-Ukrainskoi hubernii) [Conscription of recruits in Slobozhanshchyna of 1799 (based on materials of revizki kazky of the Sloboda-Ukrainian gubernia)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 19–24. DOI: 10.58407/litopis.250303.

Володимир Горбатюк

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ ЯК ЦЕНТР ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСЕРВАТИВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

CHERNIHIV LAND AS THE CENTER OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN CONSERVATIVE IDEOLOGY

DOI: 10.58407/litopis.250304

© В. Горбатюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1954-660X>

Мета роботи – вивчення процесу формування української консервативної аристократії на території Чернігівщини, з особливим акцентом на соціальних, політичних та культурних чинниках, що вплинули на розвиток цієї аристократії. Це включає аналіз ключових аристократичних родин Чернігівської землі, їхню роль у суспільстві, взаємодію з іншими соціальними групами та вплив на загальний розвиток регіону. Дослідження базується передовсім на спеціально-наукових методах, а саме: порівняльно-історичному, історико-типологічному, а також на загальнонаукових – аналізу, індукції, дедукції, синтезу, структурно-системному тощо. **Наукова новизна** дослідження полягає у всебічному аналізі формування української консервативної аристократії на території Чернігівщини. У роботі вперше детально розглянуто специфічні особливості розвитку цієї соціальної групи, включаючи її політичні та культурні впливи на регіон. Дослідження також виявляє вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на процеси формування і трансформації аристократичних родин, зокрема в контексті змін соціально-політичної ситуації в Україні. **Висновки.** Дослідження підкреслює ключову роль Чернігівщини у формуванні української консервативної аристократії, яка походила з козацької старшини. Ці аристократичні родини мали значний вплив на збереження традицій та розвиток регіону, проте стикалися з труднощами адаптації до нових політичних умов. Вони активно підтримували культурну спадщину, сприяючи збереженню національної ідентичності. Отже, Чернігівщина виступала не лише як політичний та економічний центр, але й як осередок культурного розвитку, де консервативна аристократія відіграла важливу роль.

Ключові слова: історія України XIX – початку XX ст., консервативна аристократія, консерватизм, меценати, Чернігівщина.

The purpose of the work is to study the process of formation of the Ukrainian conservative aristocracy in the territory of Chernihivschyna, with a special emphasis on social, political and cultural factors that influenced the development of this aristocracy. This includes an analysis of the key aristocratic families of Chernihivschyna, their role in society, interaction with other social groups, and influence on the overall development of the region. **Research methods** are primarily based on special scientific methods, namely: comparative-historical, historical-typological, as well as general scientific methods – analysis, induction, deduction, synthesis, structural-systemic, etc. **Novelty.** The scientific novelty of the study consists in a comprehensive analysis of the formation of the Ukrainian conservative aristocracy in the territory of Chernihivschyna. For the first time, the work examines in detail specific features of the development of this social group, including its political and cultural influences on the region. The study also reveals the influence of internal and external factors on the processes of formation and transformation of aristocratic families, particularly in the context of changes in the socio-political situation in Ukraine. **Conclusions.** The study emphasizes the key role of Chernihivschyna in the formation of the Ukrainian conservative aristocracy, which came from Cossack nobility. These aristocratic families had a significant influence on the preservation of traditions and the development of the region, but faced difficulties in adapting to new political conditions. They actively supported cultural heritage, contributing to the preservation of national identity. Thus, Chernihivschyna acted not only as a political and economic center, but also as a center of cultural development, where the conservative aristocracy played an important role.

Key words: *history of Ukraine in the 19th – the early 20th c., conservative aristocracy, conservatism, patrons, Chernihivschyna.*

Наприкінці XVIII ст. українські землі остаточно втратили свої автономістські козацькі вольності й були поділені між двома імперіями – Російською та Австрійською. Головною метою метрополій щодо новоприєднаних українських територій стала їх інтеграція у соціальні, економічні, представницькі та культурні структури імперій. Російська імперська влада проводила поступову асиміляцію місцевої еліти, яка була змушена присягати російському монарху, або ж втрачала свій соціальний статус через відмову підтвердження нобілітації.

На українських землях, що ввійшли до складу Війська Запорозького (Гетьманщини), козаки почали відігравати провідну роль в ієрархічному порядку вже в період Хмельниччини. Вони фактично заміщали тут давню руську шляхту, яка була не в змозі приймати державницькі рішення, обмежившись захистом національно-культурного середовища та м'якою опозицією до монархії. Тож уже в сер. XVII – на поч. XVIII ст. на цих землях формується новий аристократичний стан – козацька старшина. Вона намагалась офіційно позиціонувати себе як спадкову шляхту, чому почасти сприяла практика утворення кланів козацької старшини, а також підтримка цих процесів з боку гетьманів, які на цю старшину й спиралися. Та й сама козацька старшина сприймала себе як нову еліту ще від моменту свого утворення¹. Однак водночас поміж гетьманами і старшиною сформувалося протиріччя, що було продовженням річпосполитської традиції, – зрозумілої козацькій старшині та яку вона прагнула культивувати й у Гетьманщині, відображення чого помітно й у законодавстві Гетьманщини². Усе це, власне, й сприяло падінню після смерті Хмельницького майже всіх гетьманів. Саме тому козацька старшина, аж до часів К. Розумовського, чинила опір ідеї перетворення гетьманської влади на монархічну. Неспроможність козацької еліти створити власну національну монархічну ідею та поширити її на всі верстви суспільства Гетьманщини створило обставини для проникнення сюди чужоземних імперських ідей та проєктів, які пропонували кращі умови існування в обмін на лояльність та інтеграцію в імперський дискурс.

Російська монархія пропонувала принцип «подвійної ідентичності», за яким козацькі еліти приймали імперські ідеї та присягали на вірність імператору, натомість на приватному рівні зберігали свої традиції. І за це отримували збереження привілейованого статусу, затвердженого тепер офіційно, включно з економічними правами. Так, саме в момент поглинання колишньої Гетьманщини, в Російській імперії з'явилася «Жалувана грамота дворянству» (1785 р.), якою імперська влада наділила поміщиків виключним правом на володіння землею і кріпаками та виключним правом на державну службу, а також звільнила їх від подушної податі, надала право торгівлі, створення мануфактур тощо³. Саме останнє й стало ключовим чинником для колаборації козацької старшини в основній її масі⁴.

Це ознаменувало інтеграцію козацької старшини в ієрархічне середовище імперської Росії. Козацькі роди здебільшого продовжували виконувати опікунську роль у житті українського суспільства, але втрачали свою стратегічну значимість у прийнятті рішень у межах окремої, української, державності. У той же час, наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. зростають площі поміщицьких землеволодінь, а селянство потрапляє в кріпосну залежність від поміщиків. Ті, хто не зміг довести своє шляхетне походження або не отримав згоди від царя, втрачав свій привілейований статус, а разом і землі.

Інтегруючись у російське суспільство, отримавши статус російського дворянства, українська старшина частково зберігала пам'ять про «козацьку звитягу» минулих років. Часи перебування під владою Речі Посполитої також суттєво вплинули на формування цінностей і традицій української аристократії⁵. Прояви збереження цих чинників відобразилися як у культурі – мистецтві, літературі, архітектурі тощо, так і в побуті. Перш за все це можна було відстежити на території Лівобережної України, де досить довго зберігався суспільно-політичний та економічний центр українського життя. Саме тут були всі століці Гетьманщини після Чигирини...⁶ Тут відбувається економічне піднесення міст, зокрема Глухова, Ніжина, Лубен, а полковий козацький устрій, що найдовше затримався на Лівобережжі, обумовив і те, що саме тут утвердилась як еліта й козацька старшина. Отриман-

¹ Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: Кліо, 2017.

² Див.: Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. Ю. Шемшученко. Київ, 1997.

³ Бойко О. Лизогуб Федір Андрійович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 141.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской Рады (1654–1658). Київ: Кліо, 2019; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х рр. Київ: Кліо, 2020.

⁵ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской Рады... С. 13–16.

⁶ Вечерський В. Гетьманські століці України. Київ: Наш час, 2008.

ня нею дворянства під час поглинання регіону Російською імперією закріпило цей її статус⁷.

Ця «нова стара еліта» хоча й виявляла лояльність до імперії, водночас, як зазначалося вище, прагнула культивувати власні традиції. Так, Полтава, яка ще пам'ятала поразку І. Мазепи, незабаром стала центром мовно-культурного відродження, у витоків якого стояв І. Котляревський. Загалом, особливих зусиль для розвитку української національної ідеї в умовах тотального зросійщення докладали колишні українські шляхетні роди, які ставали справжніми патронами місцевих громад, перетворюючи свої маєтки фактично в національно-культурні осередки.

У XIX – поч. XX ст. північна частина Полтавської губернії, що історично належала до Чернігівської землі, мала значну кількість маєтків і міських володінь, власниками яких були українські поміщики (у минулому – представники козацької старшини), які намагалися зберегти свою національно-культурну ідентичність, перебуваючи в російській імперській системі. Прагнучи зберегти давні традиції й водночас уникаючи революційних виступів, аби зберегти свої економічні преференції, ця елітарна група органічно сприйняла саме консервативний світогляд та політичні погляди. Ураховуючи те, що основна маса колишніх великих козацьких старшинських родів зосереджувалася в межах Чернігівщини, цілком закономірно, що саме цей регіон став важливим осередком зародження й існування консервативного руху в Україні. Адже місцеве дворянство намагалося зберегти свій соціальний уклад, озираючись на традиції та історію.

Традиціоналізм проявився і в організації власного господарства колишньою козацькою старшиною. Володіння українських аристократичних родин на Чернігівщині були досить значними та мали важливе економічне й соціальне значення для регіону та країни загалом. Багато з цих маєтків були центрами сільського господарства, де вирощували зернові культури, розводили худобу та займалися іншими видами аграрного виробництва – тими, що й сторіччя до того. Працювали також млини, цукрові заводи, інші промислові підприємства, що створювалися вже в умовах та за потребами нового, капіталістичного ладу. У цьому проявилася осмисленість консерваторів – готовність приймати нове, хай і обережно, у разі позитивних наслідків від цих новацій. Це дозволяє чітко розмежувати консерватизм і реакцію.

Але водночас простежувалися й негативні наслідки від втрати козацької автономії на цих землях. Закріпачення селян, унеможливлення нагромадження дрібного капіталу і тотальна економічна й технічна відсталість країни в цілому поглиблювали класові протиріччя між людьми. Окрім цього, небажання створення умов для економічного розвитку та ментальна зверхність російської влади поступово консервували розвиток і здійснення промислового перевороту в Україні та Російській імперії загалом⁸.

У цілому сама природно-кліматична ситуація та особливості економічного розвитку Чернігівщини зумовлювали те, що й у XIX ст. тут ще панував аграрний сектор. А він, як найбільш консервативний вид господарської діяльності, накладав відбиток і на весь хід життя, зумовлюючи вироблення відповідного світогляду у населення та його еліти. І це найкраще демонструє саме колишня козацька старшина, що міцно обсіла цей регіон України.

На прикладі Чернігівщини можна простежити позитивні зрушення української аристократії, меценатів, які намагалися створити сприятливі умови для розвитку економіки та поліпшення життя української громади. Зокрема, взірцем такої діяльності були родини Скоропадських, Тарнавських, Лизогубів, Галаганів, Милорадовичів, Стороженків, Товстолісів...

Так, представниками відомого українського козацького роду, який відіграв важливу роль в історії Лівобережної України, були Скоропадські.

Родина Скоропадських мала значні маєтки на Чернігівщині: землі, сільськогосподарські угіддя, міські будинки. Одним із найвідоміших володінь був Тростянецький маєток, який заснував у XVIII ст. Іван Михайлович Скоропадський (1805–1887), дід майбутнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського (1873–1945). Там знаходився великий дендропарк, ставки, палац із багатою колекцією мистецтва та старовини, великою бібліотекою⁹.

⁷ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. XXII. С. 344–358.

⁸ Чуткий А. Нариси з економічної історії України (кінець XVIII – початок XX ст.): на шляху до другого утвердження капіталізму. Ніжин, 2024. С. 115–146.

⁹ Ульяновський В., Лупанов О. Скоропадські. Історія та традиції гетьманського роду. Альбом. Київ: Вид-во «Софія», 1997. С. 35.

У своїх спогадах про дитинство Павло Скоропадський згадує маєток у Тростянці в позитивному руслі, час проведення в якому та оточення майбутнього гетьмана вплинуло на його подальше життя і кар'єру: «Україна сприймалася як славне рідне минуле, але ніяк не пов'язувалась із теперішнім, іншими словами, ніяких політичних міркувань, що були пов'язані з відновленням України, не було»¹⁰.

Родинний будинок Скоропадських у Тростянці був справжньою берегинею культових українських старожитностей. На стінах висіли картини автентичних «Мамаїв» та зображення українських гетьманів, серед яких був і портрет І. Мазепи. Оселя була сповнена різноманітних колекцій стародруків, зброї козацьких часів та елементів українського побуту і мистецтва. Родина шанобливо ставилася до української пісні та музики, а з маєтку часто можна було чути думи у виконанні бандуристів.

З особливою пристрасною в родині Скоропадських ставилися до землі: вони мали чималі городи та розкішні сади, у сім'ї створювався культ хліба, що в майбутньому вплинуло на Павла Скоропадського, який вбачав у хліборобському середньому класі основу для позитивних перетворень у державі.

Обробляти землю й працювати в садах юного Павла Скоропадського привчав його дід Іван, який активно засаджував рідкісними деревами, агрокультурами та різноманітними рослинами свої території. Іван Скоропадський створив один із найкращих в Україні дендропарків, що був розташований серед його помістя у Тростянці, яким можна милуватися й сьогодні.

Окрім розвитку садово-паркового мистецтва, Іван Скоропадський опікувався життям селян: допомагав розвивати народну освіту, займався будівництвом шкіл та брав важливу участь у дебатах щодо скасування кріпацтва.

У свою чергу батько Павла Скоропадського та син Івана – Петро Іванович Скоропадський (1834–1885) – також відіграв важливу роль в історії Лівобережної України. Він народився у 1834 р. і був прямим нащадком гетьмана Івана Скоропадського. Петро Скоропадський був великим землевласником і провідним представником аристократії свого часу – володів значними маєтками на Чернігівщині, що робило його одним із найвпливовіших діячів у регіоні. Як і його предки, він займався благодійництвом, підтримував розвиток освіти та культури, що теж відповідало духу консервативної течії політичної думки у межах європейської цивілізації.

У 1873 р. Петро Скоропадський одружився з Марією Андріївною Миклашевською, яка також походила зі знатного українського роду з Чернігівщини. Цей шлюб укріпив родинні зв'язки між двома провідними аристократичними сім'ями України й відповідав усталеній практиці збереження та примноження родинних володінь, що сягала корінням річпосполитських традицій.

Скоропадський був патріотом своєї землі і постійно дбав про добробут своїх селян. Він продовжував традиції предків, підтримуючи українську культуру та мову навіть у складні часи політичних змін в імперії. Він дбав про освіту, фінансував школи та сприяв розвитку інфраструктури в Чернігівській губернії, зокрема у своїх маєтках. Він також мав вплив у політичному житті тогочасної Російської імперії, був поважним представником української аристократії при царському дворі. Однак його діяльність була більше зосереджена на внутрішніх справах родини та розвитку української культури на місцевому рівні.

Петро Іванович Скоропадський був освіченою людиною, його бібліотека налічувала повні комплекти популярних часописів, таких, як: «Вісник Європи», «Слово», твори філософів Гегеля та Огюста Конта, книги про Авраама Лінкольна, Отто фон Бісмарка, трактат «Бог у природі» тощо. Однак найбільше тут було літератури про сільське господарство, промисли, лісництво, економіку, політекономію, фізіологію, конярство, природознавство, гомеопатію. Зокрема, у бібліотеці був комплект «Трудів вільного економічного товариства» і навіть «Капітал» К. Маркса. Із книг з україністики в бібліотеці були лише «Матеріали для истории воссоединения Руси» П. Куліша, «Гаидамачина» та «Политические движения русского народа» Д. Мордовця¹¹.

Сучасники по-різному оцінювали Петра Івановича як людину. Офіційна оцінка була виключно позитивною. З іншого боку, хтось постійно поширював чутки про його схильність до хабарництва: «виманювання останніх крихт у вдів, сиріт та дрібних дворян ... трудом накопичених дрібних заощаджень»¹². Анонімні листи подібного змісту надсилалися по смерті П. Скоропадського його дружині.

¹⁰ Скоропадський П. Мое детство на Украине. *Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918*. Київ–Філадельфія, 1995. С. 387.

¹¹ Ульяновський В., Лупанов О. Скоропадські. Історія та традиції гетьманського роду... С. 35.

¹² Там само.

І все ж пам'ять про значні заслуги П. Скоропадського перед краєм довго зберігалася на Чернігівщині. Майбутній гетьман України, син Петра Івановича, у листах до матері в 1890-х рр. описував, як чернігівське дворянство віддавало шану батькові на Губернському зібранні – «там були численні овації»¹³.

Отже, родина Скоропадських, хоча й була частиною загальноімперської аристократії, але в той же час плекала та зберігала традиційні козацькі, а відтак українські цінності: любов до свободи, мови, культури та музики. Іван Скоропадський, який активно займався вихованням свого онука Павла, майбутнього гетьмана України, привчив його до шанування традицій та моральних цінностей, що притаманні українцям. У період Української держави Павло Скоропадський намагався скористатися уроками свого діда та втілити в життя підходи, яких його навчав дід¹⁴.

У спогадах про дитинство Павло Скоропадський зазначав: «Уся моя родина була дуже віддана російським царям, але в усьому підкреслювалось якимось, що ми не є великоросами, а є малоросіянами (українцями), як тоді говорилося, знатного походження»¹⁵.

Іван Михайлович Скоропадський був одружений з Єлизаветою Петрівною Тарновською, родовий маєток якої розташовувався неподалік Тростянця і мав назву Качанівка. Обидві родини, Тарновські та Скоропадські, будучи нащадками відомих козацьких старшинських родів, плекали свою національну ідентичність та шанували українську історію. Григорій Степанович Тарновський (1788–1853), перший власник Качанівки, створив місце, яке приваблювало відомих українських діячів, зокрема Тараса Шевченка, з яким він мав дружні стосунки¹⁶. Вважаємо, що перетворення родинних гнізд старої козацької старшини (тепер уже в статусі дворян Російської імперії) на вагомий осередок української культури та збереження давніх національних традицій так само було елементом їх консервативної суспільно-політичної орієнтації, що відповідало аналогічним настроям більшості представників старої аристократії і в інших європейських народів того часу. Найбільше подібності тут маємо з польською шляхтою, що засвідчує наші традиційні зв'язки й водночас дозволяє вести мову про це явище як м'яку опозицію російській імперській владі.

Для прикладу, так само, як Скоропадські зробили свій маєток у Тростянці осередком збереження українських історико-культурних традицій, подібно й Григорій Тарновський за досить короткий період перетворив своє помістя у Качанівці за маргінальної місцини в неймовірно вишуканий за часом шляхетний маєток. Окрім самої садиби, було створено величезний парк з рідкісними породами дерев та рослин. Григорій Степанович Тарновський також успадкував великі володіння у Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях, де він опікувався розвитком різних дрібних і великих заводів, фабрик та цукроварень¹⁷.

Тарновський з особливою цікавістю ставився до мистецтва та поезії, тому мав великі колекції творів літератури й вишукані рідкісні картини художнього мистецтва. Окрім цього, він підтримував розвиток музики та театру як на місцевому, так і на загальноімперському рівні.

Не залишивши по собі нащадків, Григорій Степанович передав маєток у Качанівці синові свого двоюрідного брата, Василю Васильовичу Тарновському (1810–1866).

Наступний власник Качанівки з дитинства вирізнявся хистом до науки та різноманітних промислів. Брав участь у публічних обговореннях та підготовці до реформи 1861 р. зі звільнення селян від кріпосного рабства. До того ж, обіймав різноманітні місцеві та губернські посади, займався поліпшенням життя та розвитку поміщицьких селян. Василь Тарновський допомагав розвивати народну освіту, засновуючи та фінансуючи відповідні заклади освіти для сільських дітей.

Як і предки Василя Васильовича, він займався благодійництвом, хоч сам і не вважав себе таким. Будучи людиною, сповненою розуму та статків, Василь Тарновський брав активну участь у культурно-просвітницькій діяльності та підтримував стосунки з багатьма тогочасними митцями, поетами, іншими інтелектуалами.

Особливими були відносини Тарновського до Пантелеймона Куліша. Василь Васильович фінансово допомагав публікувати твори письменника, які не друкувались у російських журналах, і натомість не просив нічого взамін.

¹³ Ульяновський В., Лупанов О. Скоропадські. Історія та традиції гетьманського роду... С. 35.

¹⁴ Терещенко Ю. Павло Скоропадський – творець Української держави. *Вісник КНЛУ*. 2018. Вип. 23. С. 10–14.

¹⁵ Скоропадський П. Мое детство на Украине. С. 387.

¹⁶ Терещенко Ю. Павло Скоропадський – творець Української держави. С. 10–14.

¹⁷ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Вид-чий дім А.С.С., 2005. С. 86–94; Товстоляк Н. Інтер'єри садиби Качанівка кінця XIX – початку XX ст. *Шевщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 30–37; Шевченко Б. Качанівка, душі спочинок. Київ: Гнозис, 2011.

Вивчаючи активно історію, право та етнографію, В. Тарновський, як і багато представників старої, земельної аристократії в різних країнах Європи, проявляв цікавість до колекціонування, що пізніше справить враження на його старшого сина. Як і Скоропадські, Тарновські збирали старовинні реліквії та об'єкти українського культурного надбання, що прикрашали стіни їх родинного палацу у Качанівці. Різноманітні портрети відомих гетьманів та гетьманш, церковних діячів, осавулів і полковників – усе це й багато чого іншого зображувалося на картинах у коридорах і лицарській залі Качанівського палацу.

Допомагаючи живописцям і поетам у їх мистецькому розвитку, В. Тарновський усе ж так і не став загальновідомим меценатом. А проте він справив неабияке враження на своїх сучасників, і передусім на свого старшого сина Василя.

Василь Васильович Тарновський-молодший (1838–1899) за старою сімейною традицією охрестився під ім'ям Василь. Із дитинства він проявляв цікавість до старожитностей. Навчаючись у Москві та Києві, він купував різноманітні історичні артефакти, які в майбутньому оформлював у колекції в родинному маєтку в Качанівці. Окрім антикварних речей, які він знаходив на місцевих ринках, Василь Васильович вдавався до пошуків і дослідження колишніх панських маєтків, навколишніх сіл та вів активні дискусії з передовими вченими-істориками свого часу, котрі мали пістет і повагу до цього представника козацького роду.

Василь Васильович Тарновський був активним учасником археологічних досліджень і фінансував відповідні експедиції для пошуків старовинних речей. Особлива увага Тарновського була прикута до князівських і козацьких часів.

Як і його батько, В. Тарновський-молодший проявляв хист до громадсько-політичної діяльності, обіймаючи посади губернського секретаря та повітового маршалка, чим теж повторював характер життєвого шляху представників старої аристократії в інших країнах європейської цивілізації. До того ж, Тарновський долучився до знакових суспільно-політичних подій в історії України того часу. Зокрема, брав активну участь і робив пожертви на встановлення пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві та І. Котляревському в Полтаві. Фінансово підтримував український історико-літературний журнал «Кіевская старина» та проєкт створення Київської громадської бібліотеки.

Як було вже зазначено, В. Тарновський проявляв інтерес до археологічних досліджень. Однак, окрім цього, він доглядав та реконструював за власні кошти могили відомих українців. Так, щорічно був організатором подорожей до Канева, для відвідин та відання шани Кобзарю. Саме за кошти качанівського благодійника Василя Тарновського було впорядковано могилу Тараса Шевченка, яка довгий час перебувала в занедбаному стані.

Будучи відомим колекціонером, В. Тарновський-молодший збирав старожитності та видавав альбоми з художніми творами, які були пов'язані з Тарасом Шевченком. Щороку, у шевченківські роковини, Тарновський влаштовував великі поминальні обіди власним коштом, після яких шанувальники поета облаштовували Чернечу гору, приводячи її в порядок.

Не забував Василь Васильович і про сім'ю П. Куліша. Сім'я письменника отримувала допомогу від Тарновських.

Але головною справою життя Василя Тарновського була його колекція, яку він збирав і облаштовував усе своє життя. Маєток у Качанівці, завдяки власнику, наприкінці XIX ст. перетворився на справжній музей української минувшини. Тут можна було знайти різноманітні речі доісторичної епохи, часів Русі, козаччини – Хмельниччини та Гетьманщини тощо. Зали з портретами відомих українських діячів перетиналися зі справжнім середньовічним та ранньомодерним арсеналом зброї, прапори і хоругви нагадували часи перемог і нищівних поразок...

Завдяки колекціям, які збирали у своєму маєтку Тарновські, до наших днів дійшло чимало цінних артефактів, які мають важливе значення для української історії та оберігаються державою в найвизначніших музеях.

Витрачаючи гроші на чималі пожертви, реліквії та рідкісні речі, які становлять історичну значимість, В. Тарнавський-молодший поступово втрачав фінанси на утримання такого величезного маєтку, як Качанівка, зі своїми садами, парками та сільськими ремеслами. Наприкінці XIX ст. він був змушений продати маєток у добрі руки; значна частина колекції за його бажанням склала головний фонд Музею Українських старожитностей (нині – Чернігівський державний історичний музей ім. В.В. Тарновського), який 1897 р. він відписав Чернігівському земству¹⁸.

Ще одним видатним козацьким родом на Чернігівщині є сім'я Лизогубів. Першим відомим представником цього роду був Юхим Якович Лизогуб (1651–1704), який служив на різних урядових посадах у Чернігівському полку в др. пол. XVII ст. Його сини, Яків

¹⁸ Половець В. Династія качанівських благодійників. *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 142–149.

Юхимович (1675–1749) і Семен Юхимович (1677–1734) Лизогуби, продовжили батьківську справу, ставши активними учасниками політичного життя тогочасної України. Окрім державних урядників, у родині були також дипломати, військові та митці. Як і Тарновські, Лизогуби вирізнялися любов'ю до колекціонування старовинних ікон, картин, зброї та української атрибутики часів козащини – подібно до дій аристократії в інших європейських країнах, особливо ж в Англії та Польщі¹⁹.

Родина Лизогубів мала хист до підприємницької діяльності та зналася на аграрних справах, оскільки мала великі території під скотарські господарства, що розвивалися «в ногу з часом». Але й у цьому простежується відданість консерватизму. Адже аграрна спеціалізація українських поміщицьких господарств відповідала внутрішню ідеям традиціоналізму, а в історичній площині зв'язувала їх господарів з минулими поколіннями...

Не були Лизогуби скупими на благодійництво. Зокрема, підтримували будівництво храмів і розвиток благоустрою сіл та містечок, якими володіли. Так, Яків Кіндратович Лизогуб (1620–1698) заповів неабиякі кошти на користь Києво-Печерської лаври, Софії Київської та чернігівських монастирів – Борисоглібському та Іллінсько-Троїцькому.

Інший представник цього роду – Семен Юхимович Лизогуб (1677–1734) – був прибічником І. Мазепи та залишався йому вірним аж до доленосної битви під Полтавою. Після поразки у битві він мав би бути репресований, проте йому вдалося уникнути цього сценарію завдяки шлюбу з донькою І. Скоропадського. Саме з цього періоду починаються сімейні відносини цих родів.

У середині XVIII ст. Лизогуби намагалися захищати козацькі вольності на правах козацької старшини й мали вплив на ключові рішення в Малоросійській колегії. Передусім цей вплив мав Яків Юхимович Лизогуб, який, окрім державних справ, знався ще й на юриспруденції, саме він одним із перших узагальнив правничу систему «малоросійського народу», за яким можна було відстоювати свої права перед судом²⁰.

З другої половини XVII ст. родина Лизогубів володіє маєтністю у Седнів, колишньому сотенному містечку Чернігівського полку, а згодом – волосному місту Малоросійської губернії. Саме Седнів у наступні століття став родинним помістям родини Лизогубів. І вони, так само як Скоропадські та Тарновські у своїх маєтках, зробили з провінційного містечка справжню перлину Чернігівської землі. Саме за часів Лизогубів у Седнів (Сновську) було зведено кам'яницю, храми та мальовничі садово-паркові комплекси, неподалік яких згодом була побудована родинна садиба.

Розбудовою паркового комплексу з особливою пристрасстю займався Іван Іванович Лизогуб (1787–1867). Завдяки його зусиллям були посаджені найрізноманітніші садово-паркові рослини та дерева, а територія оздоблена новими архітектурними ансамблями.

У цих місцях частим гостем був Т. Шевченко, який товаришував з багатьма визначними аристократичними українськими родинами. Отже, Лизогуби в цьому випадку не були винятком з-поміж місцевих українських дідачів. Особливі відносини у Шевченка були з молодшим братом Іллі Лизогуба, Андрієм, який не шкодував грошей на мистецтво та створював усі умови для свого друга.

До того ж, І. Лизогуб славився свободолобними поглядами на реформу зі скасування кріпацтва, але й це відповідало засадам консерватизму – здоровий глузд був засадничим принципом у ставленні класичних консерваторів щодо змін для подальшого розвитку. Наприклад, кріпаки, які на той час були у власності Лизогуба, не були переобтяжені роботою й мали гарний вигляд.

Але одним із найвідоміших представників роду Лизогубів був Федір Андрійович (1851–1928). Він став відомим передусім завдяки активній участі в політичному та суспільному житті²¹. Ф. Лизогуб встиг обійняти декілька вагомих посад на земському рівні в Чернігівській, а згодом і в Полтавській губерніях. Як представник заможної верстви, мав у володінні цегляний завод, а також великі землеволодіння в обох губерніях²².

Поряд із активною громадською діяльністю, у кращих традиціях сім'ї Лизогубів, Федір активно займався й меценатством: реконструкцією освітніх закладів та гуманітарною допомогою селянам і землевласникам, що постраждали внаслідок стихійних лих. Окрему увагу варто приділити його ставленню до української культури та передових українських митців і поетів. Так Ф. Лизогуб, як впливовий губерніяльний діяч, ініціював установлення пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, а згодом – зведення будинку губернського земства. Цей будинок викликав неоднозначну реакцію в імперії, оскільки був побудований в

¹⁹ Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. Київ: Кліо. 2020.

²⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ. С. 547.

²¹ Бойко О. Лизогуб Федір Андрійович. С. 141.

²² Самохіна Н. Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури. *Скарбниця української культури*. 2006. Вип. 7. С. 55–56.

новому на той час стилі – «національному модерні», що викликало негативну реакцію у царя, який прирівняв цей стиль до «вульгарної мазепинщини»²³.

Політичні переконання Ф. Лизогуба тяжіли до ліберального консерватизму з українським культурницьким нахилом. Прагнучи поступово модернізувати українське суспільство, він виступав відвертим прихильником реформ, зберігаючи при цьому історичні традиції.

Нову реальність, яка виникла після подій 1917 р. – з більшовицьким терором та хаосом – Федір Андрійович не прийняв.

Ф. Лизогуб відіграв важливу роль в Українській Державі під проводом гетьмана П. Скоропадського. У травні 1918 р., після приходу Скоропадського до влади, саме Федір Лизогуб був призначений головою Ради міністрів Української держави (прем'єр-міністром), а також обійняв посаду міністра внутрішніх справ. Довірення йому цієї, другої за значимістю посади після гетьманської в ієрархії управління в Українській Державі, безперечно, забезпечувалося також і тотожністю політичної платформи обох діячів – Ф. Лизогуба та П. Скоропадського, – заснованої на консерватизмі.

Лизогуб активно працював над стабілізацією державного управління. Зокрема, намагався вирішити складні питання, пов'язані із землеволодінням та земельною реформою. Під його керівництвом було розроблено низку законодавчих ініціатив, спрямованих на розвиток економіки та забезпечення внутрішнього порядку в умовах політичної нестабільності в Україні. Лизогуб також підтримував ідею сильної централізованої влади, здатної ефективно керувати державою та протистояти зовнішнім загрозам²⁴.

Проте, попри всі зусилля П. Скоропадського та Ф. Лизогуба, політична ситуація в Україні залишалася дуже складною, і досягти значних успіхів не вдалося. Після падіння гетьманату наприкінці 1918 р. Лизогуб залишив свою посаду та емігрував разом із гетьманом за кордон – до Югославії, залишивши родину в Седнів. Його дружина Олександра Федорівна та чотири доньки, усі освічені й талановиті, працювали в шкільній освіті, проте жили у великій бідності. Після конфіскації маєтку вони мешкали в скромних умовах, терплячи матеріальні труднощі та моральне приниження. У 1922 р., не витримавши важких умов, Олександра Федорівна змінила прізвище на Левіц і виїхала з доньками до Петрограду, де їхні сліди зникли. Лише у 1980-х рр. донька Олена, артистка Маріїнського театру, намагалася повернутися до Седнева, але їй було відмовлено²⁵.

Сьогодні, завдяки зусиллям музейних працівників, пам'ять про родину Лизогубів поступово відновлюється. Проте колишній палац, переданий під музей, усе ще потребує капітального ремонту та реставрації²⁶.

Ще одним відомим родом в аристократичному середовищі Чернігівської землі були Милорадовичі, що походили із Сербії, але міцно ввійшли в історію України. Вони були представниками сербської аристократії, які на поч. XVIII ст. переселилися на українські землі, де вкоренилися й породнились з багатьма впливовими козацько-старшинськими родами. Це дозволило Милорадовичам здобути численні маєстності та посісти важливе місце серед соціально-політичної еліти як пізньої Гетьманщини, так і Російської імперії²⁷.

Засновником гілки роду, яка вкоренилася на Чернігівщині, був Михайло Ілліч Милорадович (1650–1726), який за успішне виконання дипломатичних завдань у Чорногорії отримав від Петра I маєток на Лівобережній Україні²⁸.

Протягом століть Милорадовичі активно збільшували свої статки та вплив у регіоні. Вони стали власниками значних земельних маєтків і промислових підприємств, таких, як цукрові заводи та винокурні.

Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905), один із найвідоміших представників цього роду, відіграв значну роль у громадсько-політичному житті Чернігівщини. Він був активним учасником місцевої Громади, брав участь у підготовці реформи зі скасування кріпацтва, а також обіймав посаду предводителя дворянства Чернігівської губернії. Його діяльність мала великий вплив на розвиток регіону, зокрема через заснування та підтримку Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яка об'єднала місцевих дослідників і краєзнавців²⁹.

²³ АВЕ. До 100-ліття Гетьманату Павла Скоропадського / За заг. ред. Л. Івшиної. Київ: ТОВ «Українська прес-група», 2018. С. 319–338.

²⁴ Там само.

²⁵ Кривда М. «Пани-кровопивці», які врятували селян від голоду. *Голос України*. 2019. № 75. 18 квітня. С. 4.

²⁶ Там само. С. 1, 4.

²⁷ Коваленко О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г.О. Милорадовича (1839–1905): Дис... канд. наук: 07.00.01. Чернігів, 2011. С. 21, 22, 23, 59, 155.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

Г. Милорадович був представником консервативного напрямку в українській історіографії, зосередившись на вивченні історії та генеалогії дворянства. Його «Родословна книга Чернігівського дворянства», видана у 1901 р., довгий час залишалася основним джерелом інформації про цю соціальну верству. Світогляд Милорадовича, що поєднував лояльність до дворянських традицій і національної культури, відобразився у його дослідженнях родинної історії.

Життєва ідеологія Г. Милорадовича також характеризувалася так званою «подвійною лояльністю» – одночасною підтримкою імперської влади та української національної культури, яка для його родини стала рідною. Він був прихильником збереження привілеїв дворянства, але також визнавав і підтримував національні ідеї. Це подвійне ставлення відображалося в його дослідженнях історії власної родини та ширшої любові й поваги до історії українського дворянства, яку він досліджував, і при цьому постійно підкреслював роль дворянських «гнізд» у збереженні культурної спадщини³⁰.

Милорадовичі, безумовно, були впливовими фігурами на Чернігівщині: поєднуючи сербські корені з українським патріотизмом, вони змогли сприяти розвитку регіону та його інтеграції в ширший історичний контекст майбутніх державотворчих подій.

Згадуючи про визначні родини Чернігівщини, що за характером своєї суспільної діяльності тяжіли до консерватизму, неможливо не згадати про Стороженків і родину Галаганів, які стояли на проукраїнських позиціях і активно розвивали українську культуру в умовах політики зросійщення.

Родина Галаганів походить зі старовинного козацького роду, який мав значний вплив на розвиток Лівобережної України, зокрема Чернігівщини. Засновник роду, Гнат Іванович Галаган (?–1748), був козацьким полковником Прилуцького та Чигиринського полку. Його нащадки займали важливі адміністративні посади, були активними учасниками суспільного та політичного життя, зберігаючи тісний зв'язок із Чернігівщиною.

Щодо поглядів родини, то Галагани були переважно консерваторами: вони зберігали традиційні цінності, зокрема високий ступінь релігійності та відданості усталеним суспільним відносинам, а тому з обережністю ставилися до реформ, зокрема до селянської реформи 1861 р.³¹

Родина Стороженків також мала козацьке походження й була однією з впливових на Лівобережній Україні. Засновник роду – Іван Федорович Стороженко (1620–1693), який був полковником Прилуцького полку і брав активну участь у політичному житті козацької держави. Родина Стороженків володіла значними маєтками на Чернігівщині й тісно співпрацювала з іншими впливовими родинами регіону, такими, як Галагани, Милорадовичі, Лизогуби.

Погляди родини Стороженків, подібно до Галаганів, також були консервативними: вони відстоювали збереження традиційного укладу життя та соціального порядку; брали участь у суспільно-політичному житті регіону, впливаючи на розвиток Чернігівщини; підтримували ідеї поступових змін, але уникали радикалізму, особливо коли йшлося про питання селянства та земельних реформ. Отже, консерватизм тут знову постає в цікавій іпостасі, що не заперечує змін, якщо вони справді мали продуктивну роль і не несли жодних загроз для подальшого нормального розвитку регіону та країни загалом. Усе це проявиться і в часи Української Держави, яка згуртує представників усіх цих родин. Та, на жаль, тогочасне українське суспільство буде прагнути швидких змін і не задумуватиметься над їх наслідками.

Один із знаних представників родини – Микола Володимирович Стороженко (1842–1942), український історик і педагог. На прикладі його життєвого шляху, який він відобразив у мемуарах, можна простежити, як зросійщені потомки козацької старшини поступово із «малоросіян» ставали українцями. Микола Володимирович мав глибоке розуміння історичних процесів і ролі України в них. Його погляди розвивалися під впливом досвіду та оточення, відображаючи складну еволюцію від «малоросійства» (відчуття належності до Малоросії, яка вважалася частиною Російської імперії) до усвідомленого «українства» (ідентифікації себе як частини української нації).

М. Стороженко ретельно аналізує минуле України, зокрема її козацьку спадщину. Він розмірковує над тим, як козащина формувала національну свідомість українців і яким чином ця свідомість зберігалася чи втрачалася протягом століть. Стороженко відчуває себе частиною цієї козацької традиції, і це усвідомлення впливає на його ставлення до сучасної йому України.

³⁰ Шевченко Б. Качанівка, душі спочинок. С. 120.

³¹ Будзар М. Влада, суспільство, родина в листах Григорія Галагана до дружини (січень–травень 1858 р.). *Сіверянина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 316–317.

Один із ключових аспектів його світогляду – розуміння того, що українська свобода, як він висловлюється, «перебуває в стані сплячки». Він вважав, що відсутність сильних лідерів, або, як він їх називає, «будителів», стала причиною занепаду козацької традиції та втрати національної єдності. Стороженко бачив своє завдання в тому, щоб пробудити національну свідомість, нагадати українцям про їхнє історичне коріння та важливість боротьби за власну незалежність³².

Отже, аристократія Чернігівщини зберігала старовинні традиції та звичаї, які часто спиралися на ідеали, закладені ще в часи Гетьманщини. Родини Галаганів та Стороженків, будучи частиною цієї еліти, підтримували зв'язок із Православною Церквою та місцевими культурними інституціями, що допомагало утримувати статус-кво та підсилювати їхній вплив на місцеве населення. Їхній авторитет, що сягав корінням минулих часів, також об'єктивно обумовлював їх консервативні погляди, що зберігалися протягом багатьох поколінь. Сприяли цьому й природно-географічні умови та характер господарського комплексу, властивий для родинних гнізд українських шляхетних родів. До певної міри можна сказати, що консерватизм був ще й засобом збереження зниклих реалій минулого, коли Україна мала власну державність, хай і в урізаному форматі Гетьманщини.

Досліджуючи життя та діяльність українських дідичів на Чернігівщині, можна виокремити певну тенденцію, яка виникла в контексті соціально-економічних та культурно-історичних умов життя українців. Цю тенденцію вдало окреслив П. Куліш у публіцистичному циклі 1861 р. «Листи з хутору»: головна ідея, що подавалася тут читачеві, отримала умовну назву «хуторянська філософія».

Ця філософія базується на ідеї життя в ізоляції від міської суєти, зосередженого на землеробстві, духовному розвитку, збереженні національних традицій та близькості до природи. Для прихильників цієї філософії хутір символізує ідеал гармонійного життя, де людина перебуває в єдності з природою, працює на власній землі і живе за законами патріархальної моральності. Перш за все – це було реакцією на індустріалізацію, урбанізацію та модернізацію, які вносили зміни в традиційний сільський спосіб життя, а в прихованому контексті – м'яку опозицію імперії. Ця філософія пропагувала повернення до природного, спокійного і автентичного життя на хуторі, де людина могла б знайти справжнє щастя та задоволення. Якщо ж говорити про представників козацької старшини, то вони, маючи значні земельні володіння та відчуваючи загрозу з боку нових соціальних і політичних змін, часто зверталися до ідеалів хуторянського життя як до способу збереження традиційної культури та свого соціального статусу.

Маючи панський статус та великі статки, аристократичні родини Чернігівщини могли б займатися марнотратством та вижимати із селян-кріпаків останні сили, проте часто відбувались абсолютно протилежні речі: для селян будувались освітні заклади, ремонтувались храми, створювались фонди допомоги від стихійних лих тощо.

Важливо зазначити, що підтримка аристократами т. зв. «хуторянських» ідеалів сприяла збереженню традиційної культури та звичаїв у середовищі українського селянства. Організуючи культурні заходи, українські аристократи підтримували розвиток народної творчості, збереження мови та фольклору. Це, врешті-решт, допомогло зміцнити національну ідентичність місцевого населення й протистояти асиміляційним процесам, що мали місце у більш урбанізованих регіонах.

З іншого боку, прихильність до «хуторянської філософії» сприяла соціальній ізоляції та створенню умов для розвитку маргінального (або побутового) консерватизму, який надовго вкоренився в середовищі населення регіону. Ідея хутору як ідеального місця для життя передбачала відокремленість від зовнішнього світу, що могло призвести до ізоляції регіону від загальнонаціональних процесів та інновацій. Це, у свою чергу, сприяло збереженню традиційних соціальних структур, але також заважало адаптації до нових викликів часу.

«Хуторянська філософія» також відіграла важливу роль у розвитку української літератури та мистецтва. Вона надихала багатьох письменників і митців, які бачили в житті на хуторі джерело духовної сили та національної автентичності. Літературні твори, що описували життя на хуторі, стали важливою частиною української культурної спадщини, пропагуючи ідеали природності, простоти та близькості до рідної землі.

Світогляд українських консерваторів поч. ХХ ст. зріс на традиціях та соціокультурних ідеалах старшинських аристократичних сімей Чернігівщини, що, безумовно, справило великий вплив як на селян, так і на тогочасну українську еліту.

Отже, вплив «хуторянської філософії» аристократичних родів Чернігівщини був двозначним: вона допомагала зберігати національну ідентичність і культурну спадщину, але

³² Пазюра Н. Микола Стороженко у світлі своїх спогадів. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 19. С. 4–9.

водночас сприяла соціальній ізоляції та економічній стагнації. Її спадок відіграв значну роль у майбутніх визвольних змаганнях та становленні української незалежності. Для сучасної України це є важливим уроком, де збереження традицій має поєднуватися з відкритістю до інновацій та змін.

Також маємо визнати, що Чернігівщина стала основним осередком культивування консервативних ідей. А це, своєю чергою, засвідчує, що саме в цьому регіоні зосередилися нащадки еліти колишньої Гетьманщини. Бо ж саме ці особи через консерватизм зберігали тяглість культурно-історичних (а отже, у перспективі – і державних) традицій, що були закладені ще в часи постановня Гетьманщини.

Окрім цього, ураховуючи той факт, що місцева аристократія чимало зробила для підвищення культурного рівня краю, так само як і забезпечення інших потреб широких верств місцевого населення, – це спростовує негативне сприйняття консервативної ідеології загалом. Однозначно, український консерватизм не мав нічого спільного з російським охранительством. І це вкотре доводить діаметральну протилежність усього суспільно-політичного життя України та Росії. І водночас – контекстуальність української традиції консерватизму в загальноєвропейському вимірі.

References

- Boiko, O. (2009). *Lvzohub Fedir Andriiovch. Ents vklopedia istorii Ukrainy* [Lvzohub Fedir Andriiovch. Encyclopedia of Ukrainian history]. Kyiv, Ukraine.
- Bovua, D. (2020). Trykutnyk Pravoberezhzhia: Tsarat, shliakhta i narod. 1793–1914 rr. [The Right-Bank triangle: Tsarism, nobility, and people. 1793–1914]. Kyiv, Ukraine.
- Budzar, M. (2016). Vlada, susdilstvo, rodyna v lvyakh Hrvhorii Galahana do druzhynv (sichen–traven 1858 r.) [Power, society, family in letters of Hrvhorii Galahan to his wife (January – May 1858)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 9, P. 315–318. Kyiv, Ukraine.
- Chutkvi, A. (2024). Narvy z ekonomichnoi istorii Ukrainy (kinets XVIII – poch. XX st.): na shliakhu do druhoho utverdzhennia kapitalizmu [Essays on the economic history of Ukraine (the late 18th – the early 20th c.): on the way to the second establishment of capitalism]. Nizhyn, Ukraine.
- Dzhvzhora, I. (2020). Ekonomichna polityka rosiiskoho pravytstva suprotv Ukrainy v 1710–1730-kr rr. [The economic policy of the Russian government against Ukraine in 1710s–1730s]. Kyiv, Ukraine.
- Ivshyna L. (Ed.). (2018). AVE. Do 100-littia Hetmanatu Pavla Skoropadskoho [AVE. To the 100th Anniversary of the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvda, M. (2019). «Pany-krovopyvtsi», yaki vriatuvaly selian vid holodu [«Bloodsucking nobles» who saved peasants from famine]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, 75, P. 1, 4. Kyiv, Ukraine.
- Paziura, N. (2008). Mykola Storozhenko u svitli svoikh spohadiv [Mykola Storozhenko in the light of his memories]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical research in Ukraine*, 19, P. 229–239. Kyiv, Ukraine.
- Polovets, V. (2018). Dynastiia Kachanivskykh blahodiinykiv [The Dynasty of Kachanivka Benefactors]. *Siverianskvi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 142–149. Kyiv, Ukraine.
- Samokhina, N. (2006). Rodyna Lvzohubiv ta vii vnesok u rozvytok kultury [The Lvzohub family and their contribution to culture]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: – Treasury of Ukrainian culture*, 7, P. 55–56. Kyiv, Ukraine.
- Shemshuchenko, Yu. (1997). Prava, za iakymy sudytsia malorosiiskyi narod [Laws by which little Russian people are judged]. Kyiv, Ukraine.
- Shevchenko, B. (2011). Kachanivka, dushi spochynok [Kachanivka, a rest for the soul]. Kyiv, Ukraine.
- Tairova-Yakovleva, T. (2017). Povsiakdennia, dozvillia i tradytsii kozatskoi elity Hetmanshchyny [Everyday life, leisure, and traditions of Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Tairova-Yakovleva, T. (2019). Inkorporvtisia: Rossiia i Ukraina pislia Pereiaslavskoi Radv (1654–1658) [Incorporation: Russia and Ukraine after the Pereiaslav Council (1654–1658)]. Kyiv, Ukraine.
- Tereshchenko, Yu. (2018). Pavlo Skoropadskvi tvorets Ukrainsoi derzhavv [Pavlo Skoropadskyi, the creator of the Ukrainian state]. *Visnyk KNLU – Bulletin of the KNLU*, 23, P. 10–14.
- Tovstoliak, N. (2015). Interiery sadyby Kachanivka kintsia XIX – poch. XX st. [Interiors of the Kachanivka estate of the late 19th – the early 20th c.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 8, P. 30–37.
- Ulianovskvi, V., Lupanov, O. (1997). Skoropadski: Istoriia ta tradytsii hetmanskoho rodu [Skoropadsky: History and traditions of the hetman's family]. Kyiv, Ukraine.
- Vecherskvi, V. (2000). Palatsovo-parkovvi ansambl u Kachanivtsi [The palace and park ensemble in Kachanivka]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura – Monuments of Ukraine: history and culture*, 1, P. 7–15.
- Vecherskvi, V. (2005). Pamiatkv arkhitekturv v mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vviavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia [Monuments of architecture and urban planning of Left-Bank Ukraine: Identification, research, recording]. Kyiv, Ukraine.

Горбатюк Володимир Русланович – аспірант кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка (вул. Володимирська 60, м. Київ, 01033, Україна).

Horbatiuk Volodymyr – PhD-student of the department of ancient and modern history of Ukraine, T. Shevchenko national university of Kyiv (60 Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine).

E-mail: vrhorbatyuk@gmail.com

Дата подання: 14 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 12 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Горбатюк, В. Чернігівська земля як центр формування української консервативної ідеології. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 25–36. DOI: 10.58407/litopis.250304.

Цитування за стандартом APA

Horbatiuk, V. (2025). Chernihivska zemlia yak tsentr formuvannia ukrainiskoi konservatyvnoi ideologii [Chernihiv land as the center of the formation of the Ukrainian conservative ideology]. *Siverianskyi litopys* – *Siverian chronicle*, 3, P. 25–36. DOI: 10.58407/litopis.250304.

Олена Лисенко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОКОСТУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБ України)¹

REGIONAL PECULIARITIES OF THE HOLOCAUST IN THE CHERNIHIVSCHYNA (based on the archival and criminal cases of the Branch state archive of the Security Service of Ukraine)

DOI: 10.58407/litopis.250305

© О. Лисенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6890-5074>

Мета дослідження – реконструкція регіональних особливостей Голокосту на території Чернігівської області, здійснена на основі широкого кола архівних матеріалів – від матеріалів Надзвичайної державної комісії СРСР до документів архівно-кримінальних справ. Вивчення цих документів дозволяє розкрити специфіку нацистських каральних акцій проти єврейського населення області, послідовність проведення окремих етапів знищення, а також відстежити стратегії виживання, які застосовувалися жертвами в умовах тотального переслідування. **Методика** дослідження спиралася на принципи історизму та об'єктивності. У дослідженні використані як загальнонаукові, так і спеціально-історичні **методи** наукового пізнання, зокрема порівняльно-історичний, історико-генетичний, лінійно-хронологічний методи.

Наукова новизна полягає у спробі комплексної реконструкції Голокосту на Чернігівщині з урахуванням регіональної специфіки та використанням широкого кола архівних документів. Це дозволяє деталізувати особливості здійснення нацистської політики знищення єврейського населення на локальному рівні та підкреслити роль місцевих колаборантів у цьому процесі. Інноваційність також полягає у висвітленні різних етапів знищення євреїв, включаючи підготовчі дії з боку окупаційної влади, тактики мародерства та ставлення нацистів і колабораціоністів до жертв.

Висновки. Масові знищення розпочалися одразу після окупації найбільших міст області, а згодом поширилися на менші містечка та села. Окупаційна влада та місцеві колаборанти брали активну участь у знищенні євреїв: допоміжна поліція та адміністрація забезпечували арешти, конвоювання та виконання розстрілів, які нерідко супроводжувалися мародерством. Загальна кількість зафіксованих жертв нацистського терору на Чернігівщині складає 3 265 осіб, однак це число, імовірно, є заниженим, оскільки багато поодиноких страт залишилися неврахованими. Це дослідження є лише початковим кроком до повного розкриття трагічної історії Голокосту в регіоні, і його продовження дозволить відтворити всі аспекти цієї жахливої події.

Ключові слова: Друга світова війна, Голокост, нацистська окупація, українська допоміжна поліція, євреї, масові знищення.

The purpose of the study is to reconstruct regional peculiarities of the Holocaust in Chernihiv region territory on the basis of a wide range of archival materials, from materials of the USSR Extraordinary state commission to documents of archival and criminal cases. The study of these documents allows us to reveal specifics of Nazi punitive actions against the Jewish population of the region, the sequence of individual stages of extermination, and to trace the survival strategies used by victims in the face of total persecution. **The methodology** was grounded in principles of historicism and objectivity. The study employed both general scientific methods and specialized historical approaches, specifically the comparative-historical, historical-genetic, and linear-chronological methods.

The novelty of the study lies in an attempt to comprehensively reconstruct the Holocaust in Chernihivschyna, taking into account regional specifics and using a wide range of archival documents. This makes it possible to detail peculiarities of the implementation of the Nazi policy of extermination of the Jewish population at the local level and to emphasize the role of local collaborators in this process.

¹ Стаття підготовлена в рамках дистанційної дослідницької стипендіальної програми для українських дослідників Меморіального музею Голокосту США. Програма стала можливою завдяки сприянню та підтримці Меморіальної Ініціативи з вивчення українських євреїв ім. Петра та Башеви Польських. Зміст і висновки статті є відповідальністю авторки й не обов'язково відображають позицію установи, яка надала дослідницьку стипендію.

The innovation also lies in the coverage of various stages of the extermination of Jews, including preparatory actions by occupation authorities, looting tactics, and the attitude of Nazis and collaborators toward victims.

Conclusions. Mass exterminations began immediately after the occupation of the largest cities of the region, and later spread to smaller towns and villages. Occupation authorities and local collaborators took an active part in the extermination of Jews: auxiliary police and administration provided arrests, escorts, and executions, which were often accompanied by looting. The total number of recorded victims of Nazi terror in Chernihivschyna is 3265, but this number is likely an underestimate, as many individual executions went unrecorded. This research is only an initial step toward fully uncovering the tragic history of the Holocaust in the region, and its continuation will allow us to recreate all aspects of this horrific event.

Key words: Holocaust, Nazi occupation, Ukrainian auxiliary police, World War II, Jews, mass extermination.

XX ст. в історії людства ознаменувалося великою кількістю жертв, особливо серед цивільного населення, геноцидом народів, етнічних і релігійних спільнот. У цьому контексті одним із найжорстокіших і найкривавіших конфліктів стала Друга світова війна, що характеризувалася безпрецедентними жертвами серед населення.

Варто зауважити, що найбільші втрати були пов'язані не з військовими операціями, а з проведенням цілеспрямованих заходів нацистського окупаційного режиму проти цивільного населення. Для цього заздалегідь були відпрацьовані практики масового знищення, що включали цілий арсенал засобів і методів. Поряд із проведенням каральних акцій за етнічною, політичною та іншими ознаками, мирне населення страждало від навмисно створених жорстоких умов окупації (голоду, інфекційних хвороб, відсутності медичної допомоги, заборони на пересування тощо).

Особливою трагедією Другої світової війни став Голокост – умисне винищення єврейського народу. На території, підконтрольній Третьому Райху, відбувалися масові вбивства, депортації до концтаборів, гетто та інші форми переслідування євреїв. Символом масового знищення євреїв нацистськими злочинцями став табір смерті Аушвіц-Біркенау (нім. Auschwitz-Birkenau), він слугував для примусового утримання близько одного мільйона євреїв, із яких близько 950 тис. загинули.

Щодо України, то її територія не була винятком, і одним із найвідоміших місць трагедії став Бабин Яр у Києві, де у вересні 1941 р. за два дні було вбито 33771 особу єврейської національності². Цей акт звірства став символом Голокосту на українських землях.

Історія Голокосту в Україні включає численні трагедії в багатьох містах та містечках, селищах і селах. Багато місцевих жителів ставали свідками або навіть учасниками цих подій, що додавало жаклих подробиць до загальної картини. Сотні тисяч євреїв були вбиті, а ті, хто вижив, часто зазнавали невимовних страждань.

Закінчення Другої світової війни, проведення відкритих судових процесів³ над нацистськими злочинцями відкрило світу страшну правду про знищення єврейського народу.

Однак, незважаючи на жакливу трагедію, відповідно до радянського наративу про «Велику Вітчизняну війну», героїзм народу та Червоної армії, місця для Голокосту в цьому концепті не знайшлося. Офіційно жертвами були радянські люди, без урахування їхньої національності, а акцентування на трагедії єврейського народу в СРСР розглядалося як антирадянська діяльність. Такий підхід з боку держави мав своє продовження і в історичній науці, де головний акцент робився на подвигу радянського народу загалом. Звісно, таке ігнорування та замовчування мали серйозні наслідки для сприйняття історії як на державному, так і на суспільному рівнях.

Це замовчування призвело до викривлення сприйняття історії війни, де фокус зміщувався з конкретних трагедій окремих народів на загальний героїзм, що відповідало офіційній радянській ідеології. Таке ставлення не тільки позбавляло єврейський народ їхньої історичної пам'яті, але й спотворювало історичну правду та призводило до часткової амнезії в історичній пам'яті. Усе це вплинуло на подальше розуміння та визнання трагедії Голокосту в Радянському Союзі.

Саме тому активні дослідження з історії Голокосту в СРСР та України зокрема припали вже на період незалежності. Вони є важливими і багатограними. Перший етап досліджень ознаменувався введенням до наукового обігу максимальної кількості документальних матеріалів⁴. Окрім того, у цей час відбувається публікація документальних та мемуар-

² Mass shootings at Babyn Yar (Babi Yar). *United States Holocaust Memorial Museum*. 2022. June 5. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/kyiv-and-babi-yar>; Jews from Kiev and the Surrounding Areas Murdered at Babi Yar. *Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center*. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/kyiv/babi-yar.asp>.

³ War crimes trials. *United States Holocaust Memorial Museum*. 2020. October 26. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/war-crimes-trials>.

⁴ Коваль В. Путь к Бабьему Яру. *Історичні зошити*. Київ: Ін-т історії України АН УРСР. 1991. № 5. 55 с.; Левитас Ф., Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии. Київ: Слід і Ко, 1991. 55 с.

них матеріалів, що висвітлюють події Голокосту⁵. Також увагу дослідників привертають регіональні проблеми масового винищення єврейського населення⁶.

Окремо слід виділити інформаційно-довідковий доробок О. Круглова⁷. Також розпочинається публікація архівних документів у науково-документальних виданнях, що фрагментарно доповнили джерельну базу Голокосту в Україні⁸. Слід відзначити і науково-документальну серію «Насильство над цивільним населенням. За документами спецслужб»⁹, що включають нові документи з архіву колишніх радянських спецслужб, які стали доступні дослідникам на підставі Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» від 9 квітня 2015 р., містять значну частку документів, що стосуються регіональних аспектів Голокосту в регіонах.

Окремі аспекти щодо підготовки та практичної реалізації «акцій» на теренах Чернігівщини можна знайти в регіональних розвідках¹⁰.

Для вивчення перебігу Голокосту на Чернігівщині була визначена велика документальна база. Її основою стали радянські архівні документи, зокрема й документи органів радянських спецслужб та матеріали Центральної слідчої комісії в м. Людвигсбург (ФРН).

Першим важливим джерелом стали документи Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників (далі – ЧГК (рос.) – О.Л.). Складені практично одразу після вигнання нацистів з окупованих територій за безпосередньою участю мешканців сіл, «матеріали про злочини» містять дати розстрілу населення в тих чи інших населених пунктах, відомості про кількість жертв, їхню національність, обставини та місця їхньої загибелі, часто вказуються конкретні винуватці, які брали участь в організації того чи іншого масового людодовбивства. Крім того, в актах ЧГК по Чернігівській області є відносно повні списки загиблих цивільних громадян з датами екзекуцій¹¹.

Звісно, деякі результати роботи ЧГК були опубліковані ще за радянських часів у центральних та регіональних науково-документальних збірках, присвячених пам'ятним датам «Великої Вітчизняної війни»¹², але для цього дослідження винятковий інтерес представля-

⁵ Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг.: У 2 т. Пер. с идиш / Сост. В. Гроссман, И. Эренбург. Київ: Оберіг, 1991. 615 с.

⁶ Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпаття в 1933–1945 гг. Львов: Манускрипт, 1998. 350 с.; Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. *Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам)*. Одесса: РИО АО кинокомпания «Юг», 1998. 230 с.; Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. Одесса: ТПП «Хайтех», 1991. 112 с.; Орлянский С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1941–1945 гг. Запорожье, 1999. Вып. 5. 62 с.

⁷ Круглов А. Нацистский геноцид евреев Украины 1941–1944: хроника событий. Харьков, 1997. 216 с.

⁸ Олійник Ю., Завальнюк О. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.; Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упор.: О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко. Чернігів, 2013. 496 с.

⁹ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Кашеварова Н., Лисенко О., Панова М., Подкур Р. Київ, 2018. 752 с.; Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гапієнко Т., Лисенко О., Подкур Р. Київ, 2019. 538 с.; Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гула С., Кравченко П., Подкур Р., Шнайдер В. Київ, 2020. 564 с.; Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Лисенко О., Маркова С., Подкур Р. Київ, 2022. 456 с.; Насильство над цивільним населенням. Черкаська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гула С., Клименко Т., Король Р., Подкур Р. Київ, 2022. 408 с.; Насильство над цивільним населенням. Запорізька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / Авт.-упоряд.: Васильєв В., Гула С., Лисенко О., Подкур Р. Київ, 2023. 472 с.

¹⁰ Смельянов В. Ніжинський Бабин Яр: масові розстріли людей різних національностей у Ніжині в 1941 р. *Євреї в Ніжині*. Ніжин, 2001. Вип. 3. С. 96–100; Лейберов О. Заходи німецької окупаційної влади з установлення «нового порядку» в Ніжині у 1941–1942 рр. *Ніжинська старовина*. Київ, 2007. Вип. 4–5. С. 60–63; Еткіна І. Трагедія Голокосту на Чернігівщині за матеріалами усної історії. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XIII Міжнар. наук. семінару*. Чернігів, 2018. С. 255–270; Журавлева Т. Холокост на Чернігівщині. 1941–1943 г. По матеріалам архівного дела № 1289 Государственного отраслевого архива Службы безопасности Украины. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XV Міжнар. наук. семінару*. Чернігів, 2020. С. 132–151; Майборода Л. Голокост на Чернігівщині (за матеріалами архіву Упр. СБУ в Чернігів. обл.). *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали VII науч. семинара*. Чернігов, 2012. С. 100–105; Мудрицька В. Голокост у Прилуках: матеріали з архіву Управління СВ України в Чернігівській області. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XII Міжнар. наук. семінару*. Чернігів, 2017. С. 193–204.

¹¹ Звісно, ми повинні з обережністю ставитися до матеріалів ЧГК. Важливо розрізняти типи джерел, а саме тисячі індивідуальних свідчень, які люди надавали ЧГК, і звіти, що комісії складали на їхній основі.

¹² Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упор.: Дніпровський П., Малкієль С. Чернігів, 1947. 324 с.; Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Дієбачка документів. Чернігов: Ред.-изд. отд. облполіграфіздат, 1970. 185 с.; Чернігівщина в період Великої Отечественної війни (1941–

ють переважно рукописні матеріали районних надзвичайних комісій та індивідуальні свідчення.

Другим важливим джерелом стали раніше засекречені, з ідеологічних міркувань, архівно-кримінальні справи на колаборантів, що знаходяться на зберіганні в Галузевому архіві Служби Безпеки України¹³, зокрема – в секторі архівного забезпечення СБУ в м. Чернігів. У переважній більшості це справи 1943–1953 рр. на службовців окупаційних органів влади та різних воєнізованих формувань. Саме в них часто міститься інформація про злочини проти єврейського населення області.

Зважаючи на те, що радянські органи держбезпеки арештовували та вели слідство проти доволі широкого кола осіб, задіяних в колабораційній діяльності, в згаданих справах можна знайти велику кількість інформації. Особливо цінними, на наш погляд, є слідчі матеріали, що пов'язані саме з підготовкою до реєстрації єврейського населення, самою реєстрацією, обліком єврейського майна, принципами його розподілу. Детальний аналіз цих матеріалів дозволяє відслідкувати подібне та віднайти відмінне в начебто ідентичних діях окупаційної влади на Чернігівщині. Тобто раніш утаємничені матеріали дають змогу не тільки детально реконструювати сам розстріл єврейського населення, а й відстежити ступінь залученості місцевого населення до екзекуцій, їх матеріальний зиск та справжнє ставлення до дій окупаційної влади в єврейському питанні.

Не менш важливими для дослідження теми Голокосту на Чернігівщині є матеріали центрального управління державних органів юстиції з розслідування націонал-соціалістичних злочинів у Людвігсбурзі, відомого також як Центральне бюро з розслідування нацистських злочинів (нім. *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen in Ludwigsburg*). Тут зібрано безліч документів, що свідчать про різні злочини, скоєні нацистами під час Другої світової війни: матеріали розслідувань, свідчення свідків та інші докази, пов'язані з нацистськими злочинами. Центральне місце у слідчих матеріалах посідають розслідування, що тісно пов'язані з перебігом Голокосту. Тож використання зазначених документів дозволило провести більш глибоке дослідження цієї теми та залучити раніше невідомі для українського дослідника відомості, для більш повної реконструкції подій.

У цьому дослідженні також використана й меморіальна література: у 2003–2007 рр. було видано п'ять томів поіменної «Книги Скорботи України. Чернігівська область». У них представлені короткі біографічні відомості про 29949 цивільних осіб із зазначенням національності, причини та дати загибелі й місця поховання. Із загальної кількості загинуло 13929 чоловіків, 10088 жінок, 5932 дітей. Щодо цивільних громадян єврейської національності, то «Книги Скорботи України. Чернігівська область»¹⁴ містять біограми на 3265 осіб. Окрім того, у 2003 р. місцевим дослідником Голокосту, Яковом Сокольським, була видана «Книга Пам'яті євреїв Чернігівщини, загиблих в роки Другої світової війни»¹⁵. Згадані архівні та меморіальні матеріали дозволили порівняти наявні в них свідчення й розпочати вивчення цілого комплексу проблем, що не мали належного висвітлення в радянських період.

Як відомо, напередодні німецько-радянської війни на території Чернігівської області проживало 31887 осіб єврейської національності¹⁶. Звісно, частина єврейського населення була евакуйована централізовано. Однак, частина все ж залишилася проживати на території, що були окуповані.

Причин цьому декілька:

Перша і найбільш вагома – відмови від евакуації. Не було коректної інформації щодо постаті Адольфа Гітлера та його расистської політики на етнічних та окупованих Третім Райхом землях. Уродженка Ніжина Сима Лазарівна Полякова згадує: «У 1941 році мені було 14 років. Про фашизм мені рідні не розповідали, бо вони й самі про нього нічого не

1945 гг.): сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1978. 417 с.; Драгунов В. Герои – освободители Черниговщины: краткий биографический справочник. Київ: Україна, 1991. 448 с. та ін.

¹³ Докладніше див.: Подкур Р. Документи органів державної безпеки про насильство над цивільним населенням у 1941–1945 рр. *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944*. 2018. С. 59–93.

¹⁴ Книга Скорботи України: У 5 т. Чернігівська область / Упор.: Герсимов О., Муковський І., Панченко П. та ін. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2003–2007.

¹⁵ Книга Памяти евреев Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны. Нежин: Аспект-Поліграф, 2003. 456 с.

¹⁶ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 7.

знали»¹⁷. Така ситуація з інформованістю місцевого населення була дуже розповсюджена на окупованих територіях¹⁸.

Тобто цивільне населення УРСР у переважній більшості не було належно проінформовано про нацистську політику стосовно євреїв та не знало, що саме відбувається на вже захоплених територіях. Тож люди не могли ухвалити виважене рішення на основі широкого кола джерел.

Цьому сприяло й те, що радянська влада з початком німецько-радянської війни заходилася посилювати репресивний тиск¹⁹ та жорстко контролювати інформаційний простір.

Другою, не менш важливою причиною було довготривале проживання в тоталітарній країні. В умовах тоталітарної системи громадяни звикли до державного контролю і прийняття рішень згори, і це дуже впливало на сприйняття ситуації та призводило до деформації реальності, коли рівень загрози ігнорувався або значно применщувався. Свідома відмова від ініціативи у власному житті, делегування всіх повноважень щодо прийняття рішень державі було реальністю. І результатом такого неприродного «симбіозу» в умовах блискавичних змін та швидкісного просування Вермахту, були тисячі смертей цивільних громадян²⁰, яких держава кинула на призволяще.

Третя причина – матеріальна. Тотальна бідність. Дефіцит чи повна відсутність речей першої необхідності, продуктів харчування надавали наявному майну та продуктам найвищу цінність. Тобто добровільно кинути велику кількість речей та продуктів, що були в умовах тотального дефіциту скарбом, міг далеко не кожен, а в умовах відсутності коректної інформації, чітких планів та конкретних обрисів майбутнього це взагалі було нереально для більшості.

Тож, зважаючи на все перелічене, велика кількість населення хотіла просто перечекати, не дуже уявляючи собі всі реалії окупації.

Ще одним аргументом, який грав на користь стриманої позиції, був хаос, у якому опинилися органи партійно-радянської влади. Окрім того, частина місцевого партійно-державного керівництва піддалася паніці й почала задумуватися про «майбутні перспективи» подальшого життя. Зважаючи на поразки Червоної армії у прикордонних боях і масштабний відступ, такі особи намагалися будь-що уникнути мобілізації та евакуюватися в глибокий тил. Розгубленість місцевих партійно-радянських працівників, чекістського та міліційного апарату підтверджував і секретар Чернігівського обкому КП(б)У Микола Попудренко. Наприкінці серпня 1941 р. він занотував у щоденнику: «**23 серпня 1941 р., 21.30.** Почали бомбити Чернігів. Всю ніч був у місті. Крім колективу виконкому на чолі з т. Костюченко, ніхто не гасив пожеж від першої бомби. Міліція та НКВС кинули свою будівлю, багато зброї, боеприпасів. Скільки потрібно було зусиль, щоб змусити їх евакуювати міські магазини та склади. **24 серпня [1941 р.]**. Вся міліція та НКВС виїхали з міста, кинули місто напризволяще»²¹. Тобто всі органи правопорядку кинули місто, його мешканців ще до початку активних бойових дій, злякавшись тільки перших нальотів ворожих літаків.

Для запобігання хаосу та керівництва процесом евакуації на прифронтових територіях, владою 24 червня 1941 р. була утворена Рада з евакуації при РНК СРСР під головуванням Л. Кагановича, однак, зважаючи на брак ресурсів та блискавичне просування Вермахту,

¹⁷ Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту. *Nezhatin.com.ua*. – 27 січня. 2025. URL: <https://nezhatin.com.ua/2025/01/27/pravednyky-nizhynshhyny-podiyi-v-nizhyni-pid-chas-golokostu/>.

¹⁸ Замовчування інформації про масові вбивства євреїв на окупованих територіях, дійсно, мало місце в Радянському Союзі з моменту підписання пакту Молотова-Ріббентропа в серпні 1939 р. і до червня 1941 р. Радянський Союз намагався підтримувати добросусідські відносини з нацистською Німеччиною. Це включало контроль над інформацією, яка могла б погіршити відносини між двома країнами. Радянські медіа уникали висвітлення нацистських злочинів, включаючи переслідування і вбивства євреїв.

¹⁹ Військові ради армій та фронтів отримали надзвичайні повноваження, зокрема право виселення «соціально небезпечних та інших небажаних елементів». До цієї категорії, окрім «антирадянського елементу» та кримінальних злочинців, зараховувалися громадяни, які поширювали «поражницькі настрої» або розповсюджували панічні чутки. Кількість таких фактів виявилася значною, що зумовило негайну реакцію вищого партійно-державного керівництва СРСР. Вона була формалізована у спеціальних указах Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня та 15 листопада 1941 р., які передбачали кримінальну відповідальність у вигляді ув'язнення від двох до п'яти років за поширення у військовий час неправдивих та брехливих чуток і панічних настроїв. Докл. див.: Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб) / Упор.: Вронська Т., Кентій А., Кокін С., Лисенко О., Смирнов Г. Київ–Львів, 2003. С. 15.

²⁰ Тут ідеться не тільки про єврейське населення, а й про тисячі залишених утриманців дитячих будинків, колоній для дефективних дітей, будинків інвалідів та душевнохворих. Про знищення душевнохворих докл. див.: Петрюк П., Петрюк А. Психіатрія при нацизмі: убийства душевнобольних на временно окупированных территориях СССР. Сообщение 6. *Психичне здоров'я*. 2012. Вип. 1. С. 88–92; Про знищення вихованців Домницького дитячого будинку та Преславської колонії для дефективних дітей докл. див.: *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944*. 2018. С. 647–721.

²¹ Щоденник М.М. Попудренка (23 серпня 1941 р. – 19 січня 1943 р.). *Сіверянський літопис*. 2000. № 4. С. 52; Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Упор.: Бажан О., Власенко С., Кентий А., Легасова Л., Лозицкий В. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. С. 133–258.

громадяни, які навіть бажали евакуюватися, часто не могли цього зробити через нестачу рухомого складу евакопотягів.

За спогадами мешканки м. Ніжина Песи Мойсеївни Мень, скористатися залізницею було неможливо. Люди по декілька днів ночували на вокзалі Ніжина, очікуючи вільних місць у вагонах. Поїзди були забиті біженцями або ж проходили без зупинки. У місті ж залишилася переважна більшість жінок, дітей, людей похилого віку²².

Хаос, невизначеність та неспроможність евакуюватися призвели до того, що частина єврейського населення області залишилася чекати на німецькі війська, навіть не намагаючись утекти, сподіваючись на «європейськість» та порядність завойовників.

Захоплення Чернігівської області підрозділами Вермахту тривало всього 1 місяць від 23 серпня до 24 вересня 1941 р.²³ 9 вересня 1941 р. нацисти зайняли Чернігів, 13 вересня – Ніжин, 19 вересня – Прилуки. Протягом наступних днів Чернігівська область була повністю окупована²⁴.

Відповідно до планів німецької влади, Генеральна округа Чернігів повинна була ввійти до складу Райхскомісаріату Україна, а її керівником був призначений бригадефюрер СС Ернст-Людвіг Лайзер²⁵. Однак ці плани ніколи не були втілені в життя, реалії війни внесли свої корективи.

Убивство єврейського населення почалося одразу ж після окупації радянської території і не припинялося практично до її завершення, розстрільні акції характеризувалися крайнім садизмом і різноманіттям засобів.

Перші розстріли євреїв у обласному центрі були зафіксовані вже у **вересні 1941 р.** Відповідно до звіту 106 від 07.10.1941 про події, розстріли були здійснені зондеркомандою 7 b айнцагруппи В, що діяла в цьому регіоні у вересні місяці²⁶. Тоді в місті жертвами расової політики нацистів стали **19 осіб**.

Того ж таки місяця в містечку Городня розстріляли **21 особу**, у містечку Березна – **8 осіб**²⁷. Імовірно, що виконавцями була вищезгадана зондеркоманда 7 b, яка здійснила у вересні 1941 р. передислокацію до містечка Клинець на території сучасної Російської Федерації.

У наступному місяці основним виконавцем «остаточного вирішення єврейського питання» була вже зондеркоманда 4 а айнцагруппи С, яка розпочала вбивства в Козельці, що знаходився на шляху до Чернігова. Тут **22 жовтня 1941 р.**, окрім 11 комуністів і партизанів, переданих вермахтом, було страчено 125 євреїв. Як зазначено у звіті, активну допомогу у збиранні єврейського населення, підготовці ям-могил надали місцеві колаборанти²⁸.

Підтвердження цьому можна знайти і в свідченнях Сидора Радченка, який підтверджував, що місцеві поліцейські брали активну участь у розстрілі єврейського населення²⁹.

Наступного дня, **23 жовтня 1941 р.**, зондеркоманда 4 а прибула до Чернігова. Цього ж таки дня вони розстріляли 116 євреїв, наступного – ще 144. **28 жовтня 1941 р.** – 49 євреїв³⁰. Окрім того, 28 жовтня 1941 р. були знищені 270 невиліковно психічнохворих, що утримувалися в Чернігівській психіатричній лікарні³¹.

Щодо діяльності зондеркоманди 4 а 25–27 жовтня 1941 р., відомостей не знайдено. Відомо тільки те, що вона повинна була провести акцію зі знищення євреїв у Ніжині. Однак тричі фізично не змогла туди дістатися через розмоклі від дощу дороги, що стали непридатні для автомобільного транспорту³².

²² Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту.

²³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы: В 3 т. Київ, 1985. Т. 1. С. 443–444.

²⁴ Книга Скорботи України. Чернігівська область. С. 13.

²⁵ Її адміністративно територіальні кордони повинні були вийти далеко за межі сучасної Чернігівщини. До генеральної округи Чернігів повинні були входити 18 адміністративно-територіальних одиниць: Охтирка, Суми, Ромни, Прилуки, Бобровиця, Ніжин, Бахмач, Конотоп, Білопілья, Кroleвець, Шостка, Унеча, Новгород-Сіверський, Чернігів, Новозибків, Гомель, Ріпки та Щорс. Тобто до генеральної округи планувалося включити не тільки частину сучасної Сумської обл., а й частину територій сучасної Сумської обл. (Білопілья, Конотоп, Кroleвець, Охтирка, Ромни, Суми, Шостка), а частину Білорусі (Гомель) та частину Росії (Новозибків, Унеча): Bundesarchiv / Ludwigsburg (далі BArch), B 162/7671. S. 26–29.

²⁶ Ereignismeldung UdSSR № 106. Die «Eignismeldungen UdSSR» 1941 Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I / Hrsg.: Mallmann K.-M., Angrick A., Matthäus J., Cüppers M. Darmstadt, 2011. P. 634.

²⁷ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 26.

²⁸ Ereignismeldung UdSSR № 135. Die «Eignismeldungen UdSSR» 1941 Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I / Hrsg.: Mallmann K.-M., Angrick A., Matthäus J., Cüppers M. Darmstadt, 2011. P. 816.

²⁹ Протокол допиту Сидора Радченка від 7 грудня 1945 р. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБ України). Ф. 6. Спр. 4944. Арк. 12.

³⁰ Ereignismeldung UdSSR № 135... P. 816.

³¹ На сьогодні нам не вдалося встановити поіменний список пацієнтів лікарні. Тож є висока ймовірність, що і серед них були особи єврейської національності. Докл. див.: Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. С. 260–283.

³² Ereignismeldung UdSSR № 135... P. 816.

29 жовтня 1941 р., під час повернення до Києва, зондеркоманда 4 а завітала до містечка Остер. Тут було затримано і страчено 215 євреїв, партизанів та партійних діячів³³.

У подальшому в розстрілах єврейського населення в невеликих містечках та селах Чернігівщини настанала пауза, що була зумовлена насамперед нестачею людських ресурсів і труднощами з оперативним формуванням окупаційного апарату з місцевих колаборантів. До виявлення, реєстрації та передачі євреїв для «відповідного поводження» було залучено широке коло осіб — не лише військовослужбовців польової жандармерії при комендатурах, а й працівників колабораційних структур. Саме останні, на практиці, здійснювали політику утистки прав єврейського населення, зобов'язували євреїв носити пов'язку із Зіркою Давида³⁴, закривали єврейські крамниці та приватні підприємства³⁵, здійснювали підготовку до фізичного знищення (реєстрували та інформували єврейське населення про необхідність з'явитися в обумовлене місце для подальшого транспортування, супроводжували до місця розстрілу, виявляли тих, хто переховувався)³⁶. Тобто слідували за виконанням усіх окупаційних розпоряджень нової влади.

Яскравою ілюстрацією саме такого перебігу подій служить ситуація в містечку Корюківка. Відомо, що військами Вермахту Корюківка була окупована **5 вересня 1941 р.**³⁷. Однак, за свідченням Пелагеї Яндовської, німецькі війська не затрималися в містечку, а пішли на схід. І в Корюківці по суті владою став партизанський загін під командуванням І. Короткова³⁸. Тільки в другій половині грудня 1941 р., після остаточного відходу з району партизанів, німці створили комендатуру, міську поліцію та міську управу³⁹.

Після створення окупаційних органів влади, за свідченнями колишнього поліцейського корюківської поліції Сидора Брагіни, приблизно в грудні 1941 р. Корюківською райполіцією проводилася масова операція з арешту осіб єврейської національності. Згідно з планом, арешти проводили по двоє: кожна пара поліцейських повинна була заарештувати по 2 єврейські родини⁴⁰.

Згідно зі свідченнями Івана Тихановського, який був очевидцем тих трагічних подій, під час арешту поліцейські не церемонилися з єврейським населенням. Так, поліцейський Тихон Доропей бив ногами малолітніх дітей громадянки Жук⁴¹.

На початку січня 1942 р. корюківськими поліцейськими було вбито єврея Германа (у його власному будинку), який ховався від окупаційної влади під піччю⁴². Ще один єврей був розстріляний поліцейськими 19 січня 1942 р. за спробу втечі, на льоду озера⁴³.

Випадки вбивств євреїв представниками допоміжної поліції не були поодинокими — такі дії зафіксовані на всій території Чернігівської області. Зокрема, співробітники Сосницької та Коропської поліції розстріляли п'ятьох осіб, серед яких і двоє євреїв.⁴⁴ На жаль, встановити прізвища розстріляних та їхніх убивць не вдалося.

Також у Коропі в кінці січня – на початку лютого 1942 р. привселюдно поліцейськими був повішений військовополонений єврей⁴⁵. Повішання здійснили поліцейські Коропської поліції. Окрім того, у с. Вишеньки Коропського р-ну поліцейські заарештували родину Кац, що складалася з 6 осіб. Заарештованих відвезли за 3 кілометри від рідного села та розстріляли⁴⁶.

Фіксувалися й випадки спроб згвалтування молодих єврейок. Так, за інформацією С. Брагіни, наприкінці 1941 р. троє поліцейських під час арешту єврейської родини: матері та доньки 18–20 років – намагалися згвалтувати останню. Дівчина чинила запеклий опір і змогла вибігти з власного будинку⁴⁷. Подальша її доля невідома. Найімовірніше, її ввіймали та розстріляли, а можливо, перед розстрілом і згвалтували.

Крім того, частина єврейського населення Корюківки на початку січня 1942 р. була під конвоєм поліцейських відправлена до Чернігова⁴⁸. За свідченням колишнього поліцейського Данила Метли, спочатку заарештованих зібрали в одному будинку, а потім посади-

³³ Ereignismeldung UdSSR № 135... Р. 816.

³⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

³⁵ Там само. Арк. 6.

³⁶ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації. 1941–1943 рр. *Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область*. С. 19.

³⁷ ДАЧО. Ф. П-259. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 2.

³⁸ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 928. Арк. 98–99.

³⁹ Там само. Арк. 101.

⁴⁰ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 66–67.

⁴¹ Там само. Спр. 12561. Арк. 79.

⁴² Там само. Спр. 1592. Арк. 45–46.

⁴³ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 46.

⁴⁴ Там само. Спр. 1911. Арк. 34–35.

⁴⁵ Там само. Арк. 80.

⁴⁶ Там само. Спр. 9101. Арк. 22.

⁴⁷ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 57.

⁴⁸ Там само. Спр. 1592. Арк. 76.

ли на сани й відправили в обласний центр⁴⁹. Тоді було знищено 300 громадян єврейської національності⁵⁰.

Арешт та відправка до обласного центру євреїв теж не були чимось унікальним та територією Чернігівської області. Так, зі Сновська до Чернігова також було відправлено партію євреїв, яких фізично не встигли знищити під час попередніх місцевих евакуацій у листопаді 1941 та січні 1942 рр.⁵¹

Проте, у більш великих містах області формування окупаційних органів розпочиналося набагато швидше. Так, м. Новгород-Сіверський було окуповане в кінці серпня 1941 р. Через тиждень після окупації представники окупаційної адміністрації розповсюдили наказ про реєстрацію єврейського населення. Виявилося, що в Новгороді-Сіверському проживало до 200 осіб єврейської національності. **7 листопада 1941 р.** німці та їх поплічники зібрали 135 осіб із тих, що були зареєстровані. Потримавши три години під охороною загону військовослужбовців СС, їх провели за місто до околиць с. Острушки, де були розташовані старі окопи. Усі 135 осіб того ж таки дня були розстріляні. **8 листопада 1941 р.** за подібною схемою було знищено ще 30 євреїв⁵².

Подібна ситуація склалася і в м. Ніжині. У довоєнний час Ніжин мав одну з найбільших єврейських громад в області. Відповідно до статистичних відомостей, на 1939 р. у місті проживало 2725 євреїв (7% населення міста). Після окупації Ніжина **13 вересня 1941 р.** та створення окупаційної адміністрації, вже у **вересні–жовтні** була проведена реєстрація партійно-комсомольського активу та єврейського населення. Якщо комуністів одразу заарештовували, то єврейське населення просто реєстрували і, зобов'язавши носити пов'язку, відпускали⁵³. Усього в міській управі зареєструвалися 322 особи єврейської національності⁵⁴, тобто близько 10% від довоєнного єврейського населення міста. **На початку листопада 1941 р.**⁵⁵ усім євреям міста було наказано зібратися у дворі поліції, прихопивши із собою цінні речі та коштовності. Звіди прибулих відправили на вантажних автомашинах на територію 309 військового складу, де розстріляли⁵⁶. Відповідно до списків вуличкомів, у Ніжині було знищено 325 осіб⁵⁷.

Поліцейський Петро Щетка-Сепливець, активний учасник першого розстрілу єврейського населення, свідчив, що жертв було набагато більше, ніж за офіційними даними. Частково це було пов'язано саме з обліком жертв. За інформацією свідка, **під час евакуації рахували тільки чоловіків і жінок, а дітей до уваги не брали**⁵⁸.

Євреїв, як правило, доставляли на місце страти вантажними тентованими автомобілями групами приблизно по 20 осіб, де їх вже чекала розстрільна команда. Після примусового вивантаження засуджених роздягали, знімаючи з них особисті речі, цінності та взуття. Поліцейські супроводжували роздягнених до задалегідь викопаної великої ями⁵⁹, де жертв шикували в ряд і розстрілювали. Осіб, які не могли самостійно триматися на ногах, примушували ставати на коліна й чекати своєї черги. Якщо хтось падав у яму до моменту пострілу, його силоміць витягували назад для приведення вироку до виконання. Людей похилого віку, які втрачали свідомість і падали в яму, з неї вже не діставали – їх добивали пострілами в самій ямі.

Розстріли здійснювалися у визначеній послідовності: спершу страчували чоловіків, потім – жінок. Як правило, жінки перебували з дітьми різного віку, включно з немовлятами. Проте розстрілювали їх окремо: спочатку – матір, яку підводили до ями, силоміць забирали дитину, а потім розстрілювали впритул, одночасно штовхаючи до ями. Дитину після цього також убивали та кидали її тіло до матері.

Масовість розстрілів змушувала поліцейських між етапами страти спускатися до ями, щоби пересувати тіла й забезпечити розміщення якомога більшої кількості жертв. За свідченнями П. Щетки-Сепливця, під час одного з таких розстрілів він особисто спускався до ями приблизно десять разів⁶⁰.

⁴⁹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 1592. Арк. 77.

⁵⁰ Там само. Арк. 361.

⁵¹ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 22.

⁵² Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 237–238.

⁵³ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 28.

⁵⁴ Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту.

⁵⁵ Як уже згадувалося вище, причиною зволікання були погодні умови, через які зондеркоманда 4 а в жовтні 1941 р. не змогла дістатися міста.

⁵⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 28.

⁵⁷ Праведники Ніжинщини: події в Ніжині під час Голокосту. Така ж цифра фігурує і в: Ereignismeldung UdSSR № 135. С. 816.

⁵⁸ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 29.

⁵⁹ За інформацією П. Щетка-Сепливця, яму для розстрілів копали саме поліцейські, які потім її ж і закопували.

⁶⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 29–30.

Після першого масового розстрілу в Ніжині розпочалися пошуки незареєстрованих євреїв та «зачистка» сільської місцевості. Євреїв вилучали з місць проживання та привозили до міської в'язниці, що слугувала місцем утримання та «накопичування» єврейського населення. Згаданий П. Щетка-Сепливець був активним учасником ще одного єврейського розстрілу взимку 1942 р. Тоді за його участі було розстріляно 10 осіб. Цю групу виловили в навколишніх селах: усього було 4 жінки від 30 до 35 років і 6 чоловіків від 30 до 40 років. Їх на вантажній автомашині в супроводі 11 поліцейських вивезли на територію 63 складу, де була підготовлена яма. Усі 10 осіб були розташовані на краю ями й розстріляні.⁶¹

Ще одним свідком і безпосереднім учасником масових розстрілів єврейського населення в Ніжині був службовець допоміжної поліції Віктор Провоторський. У своїх свідченнях від 17 березня 1972 р. він зазначав, що страти євреїв розпочалися ще до його прибуття до міста, однак згодом тривали за його особистої участі. За словами В. Провоторського, єврейське населення утримувалося у в'язниці, звідки групами вивозилося на стра-ту.

Місцем розстрілу слугував кар'єр на відстані близько 8 км від міської в'язниці: 6 км від цегельного заводу та ще 2 км від заводу до місця екекції. Страти відбувалися виключно вночі. Засуджених доставляли туди вантажівками. Яму для розстрілу глибиною понад два метри викопували й згодом засипали ув'язнені.

В. Провоторський детально описав механізм проведення екекції: група з приблизно 10 осіб спускалася до ями, де мала роздягнутися й лягти на дно. Після цього до ями спускався німецький солдат, який здійснював розстріл. Під час однієї такої акції, за словами В. Провоторського, було знищено до 40 осіб.

Розстріли проводилися періодично, залежно від заповнення в'язниці. За особистими свідченнями В. Провоторського, загалом у Ніжині було вбито понад 1000 євреїв, з них понад 400 осіб – за його безпосередньої участі.⁶²

У листопаді 1941 р. у Чернігові відбувся вже **четвертий** масовий розстріл єврейських родин. Міською управою на листопад 1941 р. було обліковано 247 євреїв. Колишній старший поліцейський чернігівської шукполіції Іван Красиловець розповів на допиті 25 листопада 1943 р., що його разом з іншими поліцейськими в листопаді 1941 р. викликав начальник поліції Петро Шикутний і наказав обійти єврейські родини. Поліцейські повинні були повідомити євреїв про їх переміщення на Другий цегляний завод. Тоді людей змусили зібрати продукти, одяг, цінні речі. Згодом їх усіх розстріляли.⁶³

У м. Городні був апробований дещо інший метод виявлення та вбивства єврейського населення. Тут місцем розстрілу стала територія самої в'язниці. У ніч із **19 на 20 грудня 1941 р.** згідно із наказом начальника жандармерії Ельке службовці допоміжної поліції та солдати угорського підрозділу вночі провели облаву на єврейські родини. На ранок 20 грудня до Городнянської тюрми № 4 було доправлено 75 єврейських родин⁶⁴, серед них були люди похилого віку, діти, підлітки. Невдовзі до в'язниці прибули представники німецького командування й керівники поліції. У їх присутності поодиночці чи групами людей почали виводити за цегляні мури й розстрілювати.⁶⁵

Усього, за відомостями О. Круглова, у вересні–грудні 1941 р. на території Чернігівської області було розстріляно 3200 євреїв.⁶⁶

У наступному 1942 р. розстріли продовжилися. У ніч з **18 на 19 січня** відбувся арешт та розстріл єврейської громади м. Борзни⁶⁷. При чому до місця розстрілу, неподалік с. Шаповалівка, людей доставили на підводах. У якості підводчиків були залучені місцеві мешканці.⁶⁸

У **1942 р.** в м. Короп відповідно до свідчень очевидців відбулося 2 розстріли єврейського населення. Перший – у **лютому**: приречених зібрали в Коропському р-ні та місті в кількості 133 особи та розстріляли неподалік лікарні в сосновому лісі⁶⁹. У **березні** відбувся другий розстріл громадян єврейської національності в Коропському р-ні Чернігівської обл. Відповідно до вказівки німецького командування, залишки єврейського населення району було зібрано в кількості 215 осіб⁷⁰, начебто для відправки на поселення в одне із

⁶¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13. Арк. 29–30.

⁶² ВArch В 162/7676. S. 918–921.

⁶³ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 192–193, 195–195 об.

⁶⁴ На сьогодні нам не відомо, чи були вони обліковані. Існує висока вірогідність, що єврейські родини пройшли реєстрацію раніше, після встановлення окупаційної влади.

⁶⁵ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 6. Л. 97–97 об.

⁶⁶ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. С. 41;

⁶⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 886. Арк. 148.

⁶⁸ Там само. Арк. 72–73.

⁶⁹ Там само. Спр. 1911. Арк. 177.

⁷⁰ Там само. Арк. 18.

сіл Коропського району⁷¹. Після цього громадяни були передані прибулому загону з Кролевця, який і здійснив екекцію.

І в першому, і в другому випадках активну допомогу з арештом, утриманням під вартою, конвоюванням та охороною місця розстрілу надали місцеві поліцейські⁷².

Попри активні заходи з «очищення» окупованих територій Чернігівщини від єврейського населення, комендант 197-ї польової комендатури наприкінці квітня 1942 р. повідомляв, що в зоні його відповідальності (переважно райони Чернігівської області) залишалося ще 1210 осіб єврейського походження, значна частина яких проживала в місті Прилуки. У своєму рапорті він звертався з проханням про санкцію на їхнє знищення, обґрунтовуючи це нібито негативним впливом євреїв на забезпечення продовольством, санітарну ситуацію, а також підозрою у зв'язках з партизанським рухом⁷³.

Чорні дні для єврейської громади м. Прилук почалися одразу ж після встановлення «нового порядку». Відповідно до свідчень колишнього бургомістра м. Прилук Григорія Романюти, ще в кінці 1941 р. його та начальника Української допоміжної поліції Василя Давиденка викликали до ортскомендатури, де наказали провести в стислі терміни переселення всіх зареєстрованих у Прилуках євреїв до спеціального кварталу⁷⁴. Цьому розпорядженню передувала реєстрація населення Прилуцького р-ну, у ході якої були окремо обліковані дві групи громадян: партійно-радянський актив та єврейське населення. Обом «небажаним» групам на особові посвідчення ставили спеціальні відмітки: букву «К» – для партійно-радянського активу, та букву «Ю» – для єврейського населення⁷⁵. У ході цього перепису обліковано до 4000 тисяч осіб, відтак окупаційній владі було відомо, хто та де проживав⁷⁶. Щоправда, переселення, яке відбулося в січні 1942 р., проходило під знаком мінімалізму та «аскетизму»: євреям дозволяли брати лише найнеобхідніше⁷⁷.

Проте в гетто євреї довго не прожили⁷⁸. Уже 20 травня 1942 р. у м. Прилуки був здійснений масовий розстріл єврейського населення⁷⁹. За відомостями О. Круглова, розстріляли 1290 осіб⁸⁰, основними виконавцями були військовослужбовці команди «Плат»⁸¹. Іншу цифру назвав на допиті 13 березня 1944 р. безпосередній учасник подій, начальник в'язниці м. Прилук Микола Рубець. Він зазначив, що в травні під час екекції вбили 2 400 євреїв⁸².

Окрім розстрілу «по місту», використовувався й інший спосіб: євреї конвоювалися до в'язниць області, де спочатку відбувалося накопичення ув'язнених, незалежно від причини арешту, а потім – розстріл. Причиною цього було бажання окупаційної влади, з одного боку, оптимізувати екекції. Адже налагоджений, поставлений на конвеєр процес був менш енергозатратним, потребував значно меншої кількості персоналу, ніж велика акція із самостійним пересуванням єврейського населення до місця страти. З іншого боку, накопичення єврейського населення, **по-перше**, дозволяло «розмити» їх серед інших ув'язнених, **по-друге**, утаємничити екекції, адже вивезене з районів єврейське населення для жителів району чи області було абсолютно незнайомими, чужим. Саме такий спосіб дозволяв уникнути небажаного розголосу.

Не останнім аргументом на користь акумуляції єврейського населення у в'язницях був і сильний радянський партизанський рух на території області. Відтак на Чернігівщині постійно відбувалися арешти осіб, що були пов'язані з партизанами або належали до партійно-радянського активу та членів їх родин. Тож «доставка» трішки більшої кількості ув'язнених була вигідною з погляду логістики та економії ресурсів.

Самі ж «розвантаження» в'язниць відбувалися на постійній основі та мали чіткий алгоритм дій, який включав у себе підготовку до розстрілу, сам розстріл та поховання тіл. Звичке населення не реагувало гостро на вантажні тентовані автомобілі, хоч і було обізна-

⁷¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 1911. Арк. 125.

⁷² Там само. Арк. 23, 125–126, 177.

⁷³ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 21.

⁷⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 1485. Арк. 14.

⁷⁵ Там само. Арк. 13.

⁷⁶ Там само. Арк. 14.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. Спр. 760. Арк. 51–52.

⁷⁹ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 21.

⁸⁰ Круглов А. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. С. 59.

⁸¹ Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Український центр вивчення історії Голокосту*. URL: <https://www.holocaust.kiev.ua/Files/golSuch2005/Kruglov2008.pdf>.

⁸² Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини у зоні військової адміністрації... С. 23.

Один із таких розстрілів відбувся на початку січня 1942 р. у м. Чернігові, тоді нацисти одразу вбили понад 3 тисяч осіб⁸³.

Знищенню єврейського населення передувала низка грабунків та знущань. Як уже зазначалося, спочатку відбувалася реєстрація єврейського населення, а згодом для євреїв починалося нестерпне життя. Їх примушували працювати на найважчих роботах або взагалі вигадували для них найобразливіші заняття. Так, спочатку, до розстрілу, зареєстровані сновські євреї використовувалися на важких та небезпечних роботах⁸⁴. Так само, як і новгород-сіверські. Останні були змушені чистити міські вбиральні.

Нерідко проти єврейського населення застосовувалися тортури. Нам вдалося віднайти один такий документ, припускаємо, що подібне поводження з євреями перед розстрілами траплялося регулярно. Так, перед початком екзекуції в Коропському р-ні євреї були заарештовані вибірково. Зважаючи на те, що німці били заарештованих палками, одночасно вимагаючи в них золото, можна припустити, що арешт не міг трапитися випадково й до нього доклали руку саме місцеві поліцейські. Адже вони були добре обізнані з матеріальним становищем тих чи інших осіб⁸⁵.

Майно та худоба єврейського населення, як і інші цінності, ставали здобиччю для нацистських офіцерів⁸⁶ і поліцейських⁸⁷. Наприклад, щоб зручніше було грабувати єврейське населення в м. Корюківці, поліцейським видали підводи⁸⁸. Зібране майно, як і 40 будинків, були частково продані, частково привласнені⁸⁹.

Така ж ситуація була і в Коропському р-ні. Майно та худоба єврейського населення були частково привласнені поліцейськими, частково звезені до сільуправи і, згодом, розповсюджені серед місцевого населення⁹⁰.

Про бароховство та мародерство єврейських речей поліцейськими чиновниками окупаційних адміністрацій свідчила і Мотрона Лапека. У період нацистської окупації вона була заміжня за одним із поліцейських Піддобрянської поліції й часто бачила, як її чоловік та його батько, який на той час також працював поліцейським, приносили додому багато речей і мануфактури. Причому ще до одруження майбутній чоловік пропонував нареченій оселитися в єврейському будинку. Чи проживав хтось у ньому на момент пропозиції, М. Лепека сказати не змогла⁹¹.

У м. Прилуки «надлишкове майно», тобто те, яке залишилося після примусового переміщення єврейських родин, було вилучено й переміщено до складу, що належав старостату. Згодом його роздали населенню міста: незаможним безкоштовно, а більш заможним – за фіксованими, значно нижчими, ніж ринкові, цінами. Проте, як зазначає сам староста міста Романюта, багато єврейського майна було розграбовано працівниками колабораційних установ та афільованими з ними особами⁹².

Ніжинська міська управа, намагаючись врегулювати використання присадибних ділянок, що залишилися без господарів внаслідок евакуації, арештів або знищення власників окупаційною владою, видала розпорядження, згідно з яким усі охочі отримати такі ділянки в користування мали подати відповідну заяву до тимчасового управління міста. Особливу увагу приділяли ділянкам, які раніше оброблялися так званими «комуністами, євреями та іншими громадянами». Самовільне захоплення земельних ділянок каралося грошовим штрафом⁹³.

Майно, що осідало в поліцейських та службовців окупаційної влади, активно експлуатувалося як ними самими, так і їхніми родичами. Володіння речами вбитих за окупаційної влади не було чимось соромітьким і втаємниченим. В умовах тотального дефіциту предметів одягу належної якості, «зароблені» або навіть банально вкрадені речі були показником статусності при владі та ознакою «хазяйновитості» того чи іншого колаборанта. Так, свідок Тетяна Скрипка особисто бачила, що дочка корюківського поліцейського Олексія Тройна носила єврейські речі⁹⁴. Микола Лях, колишній поліцейський с. Олексіївка Корюківського р-ну, залучений до знищення єврейського населення, мав пару хромових чобіт⁹⁵.

⁸³ Лисенко О. Типологія насильства над цивільним населенням Чернігівщини... С. 26.

⁸⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 11. Спр. 1289. Арк. 16.

⁸⁵ Там само. Ф. 6. Спр. 9101. Арк. 27–27 зв.

⁸⁶ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 237–238.

⁸⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 13165. Арк. 21 зв.; Спр. 928. Арк. 120 зв.

⁸⁸ Там само. Спр. 9515. Т. 1. Арк. 66–67.

⁸⁹ Там само. Спр. 11402. Арк. 17.

⁹⁰ Там само. Спр. 1911. Арк. 125–126.

⁹¹ Там само. Спр. 272. Арк. 35.

⁹² Там само. Спр. 1485. Арк. 14.

⁹³ Подкур Р., Лисенко О. Життя по той бік фронту...: Чернігівська область в умовах нацистської окупації. Чернігівщина в роки нацистської окупації. Чернігів, 2013. С. 28.

⁹⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 2995. Т. 1. Арк. 92 зв.

⁹⁵ Там само. Спр. 5777. Арк. 30.

Відомі також факти торгівлі майном розстріляних. Так, у Ніжині активний учасник розстрілів Анатолій Кичко привозив додому майно вбитих. Проте там воно не залежувало: мати його дружини налагодила ним торгівлю на місцевому базарі⁹⁶.

Узагалі типовим прикладом того, що відбувалося з єврейським майном та худобою під час окупації, можна вважати випадок у Прилуках, що трапився з єврейською родиною Гімерфардів після їх реєстрації. Відповідно до свідчень Софії Прокоп'юк, яка проживала неподалік, ця родина мала власний будинок і доволі велике господарство. Тобто була трішки заможнішою, ніж більшість селян. Наприкінці 1941 чи на початку 1942 рр. чиновник жилконтори м. Прилуки Михайло Дробот скористався безправним становищем євреїв і вигнав родину Гімерфардів з їхнього будинку, не дозволивши взяти з собою жодних речей. Він навіть зняв теплі валянки з господині обійстя Євгенії Гімерфард: жінці довелося йти з власного дому в одних панчохах по сильному морозу. Того ж дня М. Дробот перевіз свою родину до будинку Гімерфардів, таким чином привласнивши все майно та худобу. Наступного дня Гімерфарди намагалися зайти до свого помешкання, але були заарештовані поліцією і через деякий час розстріляні.

Дробот, за свідченнями Прокоп'юк, поступово вирізував худобу вже знищеної родини, ще й хвалявся тим, що в такі голодні та непевні часи він має поживні страви: «Ось дивися, сусідко, яких жирних гусей вигодували для мене юди», – хизувався Дробот перед Прокоп'юк⁹⁷.

Подібний випадок стався також в іншій частині Чернігівської області – у містечку Підбрюнка. Місцева єврейка Рахіль Бухліна під час проходження на розстріл, у колоні євреїв, через центр містечка, віддала ключі від свого помешкання свідку Михайлу Архипову зі словами: «Тримайте ключі та будьте господарем мого будинку». Проте свідок не встиг навіть оглянути будинок. Ключі в нього відібрав місцевий поліцейський Петро Масленніков і, як зазначав свідок, одразу ж із будинку вивіз усі речі⁹⁸.

Ці приклади яскраво ілюструють масштаби грабунків та знущань, що стали невід'ємною частиною політики нацистської окупації. Нестримна жадоба наживи була набагато сильніша за співчуття чи людяність.

Окремо слід відзначити непевність долі єврейської нерухомості. Якщо під час окупації до колишніх єврейських помешкань вселялися колаборанти та афільовані з ними громадяни, то після вигнання нацистів і засудження колаборантів на різні строки ув'язнення нерухоме майно, імовірно, переходило у власність держави й починало слугувати як відомче.

Наведені факти демонструють не лише фізичне, але й моральне приниження єврейського населення, яке відбувалося під прикриттям систематизованого терору.

Працюючи з архівними матеріалами, а особливо з документами слідчих справ, нам вдалося виділити декілька більш-менш стандартних типів поведінки, що застосовувало єврейське населення під час екзекуцій, та стратегій виживання для спасіння свого життя.

У поведінці жертв під час екзекуцій можна виділити розпач, стрес, спроби звернутися до поліцейських, до їх людяності. Згаданий П. Щетка-Сепливець, який був активним учасником розстрілів єврейського населення, зазначав, що жінки перед розстрілом перебували майже в несвідомому стані, кричали, рвали на собі волосся: «Коли поліцейські підводили жертв до краю ями, вони зверталися до нас, просили їх не розстрілювати, говорили, що вони нічого поганого не зробили»⁹⁹.

Під час розстрілу 20 грудня 1941 р. у Городянській в'язниці приречені на смерть люди просили німців і поліцаїв про помилування, лунали крики, плач¹⁰⁰. Намагалися звернутися до карателів. Так, дев'ятнадцятирічна Цирульнік просила німців зберегти їй життя: «Навіщо мене стріляти, я хочу жити». Однак її розпачливе прохання не було почуте¹⁰¹.

Серед тих, хто вижив, при доволі прискіпливому вивченні можна виділили декілька типів поведінки.

Перший: переховування та втеча. Цим способом користувалися по всій території Чернігівської області. Чутки, що почали ширитися областю після перших розстрілів, спонукали частину єврейського населення до пошуків безпечного місця. Хтось намагалася сховатися у своїх населених пунктах, заручившись для цього підтримкою місцевого населення. Цей спосіб мав як позитивні моменти, так і недоліки. Перший і найголовніший – це повна

⁹⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. 6. Спр. 328. Арк. 44.

⁹⁷ Там само. Спр. 760. Арк. 97–99.

⁹⁸ Там само. Спр. 272. Арк. 58–59.

⁹⁹ Там само. Спр. 13. Арк. 29–30.

¹⁰⁰ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 6. Л. 97–97 об.

¹⁰¹ Там само.

довіра людям, що надали прихисток, адже саме від їх лояльності та мовчання залежало життя. Інші вибрали для себе інакший спосіб: втечу та переховування в лісі. Як і перший спосіб, він мав свої позитивні моменти та недоліки. Так, переховування в лісі критично зменшувало залежність від інших людей і примушувало розраховувати тільки на себе.

Як у першому, так і в другому випадку далеко не всі євреї, що вибрали для себе втечу та переховування, вижили. Часто вони ставали жертвами поодиноких розстрілів, що здійснювалися силами Української допоміжної поліції. Такі жертви дуже рідко обліковувалися, їх кати, після повернення радянської влади, не розшукувалися.

Наприклад, в Менському р-ні стався такий випадок: за свідченнями колишнього начальника поліції м. Мена Петра Шульги, у місті поліцейськими було заарештовано 13 осіб, що переховувалися в колгоспній клуні. Після арешту група була розстріляна за участю місцевих поліцейських. Прикметно буде зауважити, що арешт євреїв відбувся через донос колгоспниці, яка написала заяву до комендатури¹⁰².

Цей приклад є хрестоматійним, адже насправді ми ніколи не визнаємо, скільки різні поліцейські Чернігівської області вбили євреїв, які переховувалися. І скільки доносів на них було написано «свідомими громадянами».

Другий: співпраця з колабораційними структурами задля власного порятунку. Цей мотив також був доволі розповсюдженим¹⁰³. Євреї щиро вважали, що їх активна співпраця убезпечить їх та їхні родини від екзекуції. Так, опрацьовуючи архівно-слідчу справу на колишнього поліцейського Срібнянської поліції Василя Худика, був віднайдений протокол допиту свідка Шейндель Вайнер. Ш. Вайнер, єврейка за національністю, лікар-стоматолог, мешканка Києва, у 1942 р. опинилася в м. Срібне. Тут вона мала стоматологічну практику та одночасно виконувала обов'язки перекладача Срібнянської районної жандармерії. За свідченнями Вайнер, вона це зробила на прохання начальника Срібнянської районної поліції Савченка і, знаючи про ставлення німців до євреїв, відмовитися не могла. На посаді перекладача вона пропрацювала до весни 1943 р.¹⁰⁴ На момент допиту проживала та працювала лікарем-стоматологом 1-ї лікарні Дарницького р-ну в м. Києві¹⁰⁵.

Третій: на наш погляд найцікавіший. Зміна релігії, що в очах місцевих колаборантів дорівнювало зміні національності. Так у м. Новгороді-Сіверському задокументований саме такий випадок. Бургомістр міста Корольов¹⁰⁶ був обізнаний про єврейське походження Феофанії Носач, з метою збереження її життя він запропонував їй прийняти православ'я. На цю доволі незвичну пропозицію, як для члена ВЛКСМ та радянської вчительки, Носач відповіла згодою¹⁰⁷.

Окремо слід зазначити, що у свідченнях нам вдалося віднайти і відомості про поведінку карателів, які здійснювали екзекуції. Звісно, свідчення по області уривчасті та фрагментарні.

Нам відомо, що під час розстрілу в м. Городні німецькі офіцери та поліцейні начальники «насолоджувалися страшним видовищем ... злорадно насміхалися про свій так званий новий порядок»¹⁰⁸.

Узагалі щодо окупантів слід зазначити одну важливу деталь. Як свідчив Алоїс Фрьоле (нім. Alois Fröhle) – службовець КДО (нім. Kommandant der Ordnungspolizei) у м. Чернігів, командування нацистів, зокрема керівник СС та поліції (нім. SSPI) Чернігівської генеральної округи оберфюрер СС Віллі Шмельхер, вимагав від своїх підлеглих та представників інших окупаційних структур бути присутніми на екзекуціях в якості глядачів¹⁰⁹. Цю інформацію підтверджував і інший жандарм – Конрад Коссман, що зафіксовано в протоколі його допиту від 14 червня 1967 р.¹¹⁰

Окрім того, відповідно до свідчень Карла Хубера (нім. Karl Huber) – службовця КДО, були й жандарми, які добровільно брали участь у розстрілах. Основним мотивом участі

¹⁰² ГДА СБ України, м. Чернівці. Ф. 6. Спр. 7005. Арк. 33.

¹⁰³ Schneider W. From the Ghetto to the Gulag, from the Ghetto to Israel: Soviet collaboration trials against the Shargorod Ghetto's Jewish council. *Journal of Modern European history*. 2019. Vol. 17. P. 83–97; Penter T. Local collaborators on trial. Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953). *Cahiers du Monde russe*. 2008. Vol. 49. P. 341–364.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, м. Чернівці. Ф. 6. Спр. 13958. Т. 1. Арк. 272–272 зв.

¹⁰⁵ На сьогодні нам не відомо, чи було розпочато провадження проти лікарки за її співпрацю, чи отримувала вона строк ув'язнення.

¹⁰⁶ Сам по собі факт «зміни» національності через хрещення не був чимось дивним. Адже історична традиція привчила місцеве населення до того, що віра і національність речі майже тотожні і зміна віросповідання, при одруженні чи отриманні свобод та привілеїв в Російській імперії означала «зміну» національності. Однак причини, які спонукали бургомістра м. Новгороді-Сіверському, зробити таку пропозицію, наразі невідомі.

¹⁰⁷ ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 78. Д. 39. Л. 237–238.

¹⁰⁸ Там само. Л. 97–97 об.

¹⁰⁹ ВArch В 162/7671. С. 124.

¹¹⁰ Ibid. С. 152.

в ексекуціях К. Хубер називав бажання скласти добре враження на своїх товаришів по службі та на керівництво¹¹¹.

Голокост на Чернігівщині, як і на інших окупованих землях СРСР, став жахливою трагедією для єврейського народу. Знищення єврейського населення розпочалося одразу після захоплення області та тривало весь період нацистської окупації. Екзекуції спочатку розпочалися у найбільших містах Чернігівщини – Чернігові, Новгороді-Сіверському та Ніжині. Згодом терор поширився і на містечка та села. Причиною такого зволікання, на нашу думку, був брак людських ресурсів, що унеможливлювало своєчасне формування окупаційних органів влади, які відповідали за облік, реєстрацію та примусове утримання єврейського населення.

Участь місцевих колаборантів у здійсненні Голокосту на території України була масштабною й багатоплановою. Представники місцевої адміністрації брали участь у підготовчих заходах, зокрема у складанні списків єврейського населення, організації гетто, реквізиції майна. Так звана Українська допоміжна поліція, підконтрольна німецьким окупаційним органам (зокрема СС та *Ordnungspolizei*), безпосередньо залучалася до охорони місць ув'язнення, конвоювання євреїв до місць розстрілів та в ряді випадків – до самих страт. Проте ключову роль в організації та проведенні масових вбивств відігравали німецькі структури, тоді як колаборанти здебільшого виконували допоміжні функції.

Масові вбивства нерідко супроводжувалися мародерством — присвоєнням єврейського майна, одягу та цінностей, а також численними актами насильства, включаючи сексуальні злочини проти жінок перед розстрілом. Такі дії відображають глибоку деградацію моральних норм серед частини виконавців геноцидної політики на місцях. Часто такі дії супроводжувалися мародерством єврейських речей та задоволенням тваринних сексуальних бажань над приреченими на смерть. Для поховання тіл єврейського населення нерідко використовувалися природні утворення (рівчаки, яри, урочища) або рукотворні (проти-танкові рви, старі окопи, закинуті споруди, котловани на радянських промислових об'єктах тощо).

Поведінка жертв під час розстрілів варіювалася від спроб знайти людяність у катів до зневіри та прострації. Карателі, у свою чергу, здебільшого не проявляли жодних людських почуттів. Їхнє безпосереднє керівництво заохочувало присутність якомога більшої кількості не залучених до ексекуції осіб з метою театралізації та знецінення людських страждань.

Загалом, нам відомі імена 3265 осіб¹¹², які стали жертвами нацистського терору на території Чернігівської області. Однак ми свідомі того, що вказана цифра насправді не відповідає дійсності, оскільки велика кількість жертв залишилася необлікованою під час поодиноких розстрілів. Часто їх виконавцями були саме службовці УДП, які не понесли за свої дії жодного покарання.

Зазначимо, що ця розвідка не охопила всіх аспектів і не висвітлила всі особливості та нюанси Голокосту на Чернігівщині. Проте ми сподіваємося, що це лише перший крок, і дослідження будуть продовжені, аби відкрити всі трагічні сторінки цієї страшної події.

References

- Bazhan, O., Vlasenko, S., Kentii, A., Legasova, L., Loziczkiy, V. (2010). *Partizanskaya vojna na Ukraine. Dnevniky komandirov partizanskikh otryadov i soedinenij. 1941–1944* [Partisan war in Ukraine. Diaries of commanders of partisan detachments and formations. 1941–1944]. Moscow, Russia.
- Etkina, I. (2018). *Trahediia Holokostu na Chernihivshchyni za materialamy usnoi istorii* [The Tragedy of the Holocaust in Chernihivshchyna based on oral history]. Chernihiv, Ukraine.
- Grossman, V., Erenburg, I. (Ed.). (1991). *Chernaya kniga: O zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemetsko-fashistskimi zakhvatchikami vo vremennno okkupirovannykh rajonakh Sovetskogo Soyuza i v lageryah Pol'shi vo vremya vojny 1941–1945 gg.* [Black book. On the villainous widespread murder of Jews by Nazi invaders in the temporarily occupied areas of the Soviet Union and in camps of Poland during the war of 1941–1945]. Kyiv, Ukraine.
- Khonigsman, Ya. (1998). *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy: Evrei Vostochnoj Galiczii, Zapadnoj Volyni, Bukoviny i Zakarpattia v 1933–1945 gg.* [The catastrophe of Western Ukraine Jewry: Jews of Eastern Galicia, Western Volhynia, Bukovina and Zakarpattia in 1933–1945]. Lviv, Ukraine.
- Koval, V. (1991). *Put k Babemu Yaru* [The road to Babi Yar]. *Istorychni zoshyty – Historical notebooks*, 5, 55 p. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, O., Podkur, R., Lysenko, O. (Comp.). (2013). *Chernihivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: Dokumenty i materialy* [Chernihivshchyna during the Nazi occupation: Documents and materials]. Chernihiv, Ukraine.

¹¹¹ BArch B 162/7671. S. 191.

¹¹² Біографи на цих жертв нацизму вміщено до 5 томів «Книги Скорботи. Чернігівська область».

- Kruglov, A. (1997). Nacystskij genocid evreev Ukrainy 1941–1944: Khronika sobytij [Nazi genocide of the Jews of Ukraine 1941–1944: Chronicle of events]. Kharkiv, Ukraine.
- Leiberov, O. (2007). Zakhody nimetskoï okupatsiinoï vladı z ustanovlennia «novoho poriadku» v Nizhyni u 1941–1942 rr. [Measures of German occupation authorities to establish a «new order» in Nizhyn in 1941–1942]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn antiquity*, 4–5, P. 60–63.
- Levitas, F., Shimanovskij, M. (1991). Babij Yar: Stranitsy tragedii [Babi Yar: Pages of tragedy]. Kyiv, Ukraine.
- Maiboroda, L. (2012). Holokost na Chernihivshchyni (za materialamy arkhivu Upr. SBU v Chernihiv. obl.) [The Holocaust in Chernihivshchyna (based on archives of the SBU Office in the Chernihiv region)]. Chernihiv, Ukraine.
- Mudrytska, V. (2017). Holokost u Prylukakh : materialy z arkhivu Upravlinnia SB Ukrainy v Chernihivskii oblasti [The Holocaust in Pryluky: materials from archives of the SBU Office in Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.
- Oliinyk, Yu., Zavalniuk, O. (2012). Natsystskiy okupatsiyniy rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.) [The Nazi occupation regime in the «Volyn-Podillya» general district (1941–1944)]. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Orlyanskij, S. (1999). Materialy k istorii evrejskoj obshhiny Aleksandrovska (Zaporozhya). 1941–1945 gg. [Materials to the history of the Jewish community of Aleksandrovsk (Zaporizhia). 1941–1945]. Zaporizhia, Ukraine.
- Petriuk, P., Petriuk, A. (2012). Psihiatriia pry natsyzme: ubiistva dushovnobolnykh na vremenno okkupirovannykh territoriakh SSSR [Psychiatry under Nazism: killing the mentally ill in the temporarily occupied territories of the USSR]. *Psykhichne zdorovia – Mental health*, 1, P. 88–92.
- Starodinskij, D. (1991). Odesskoe getto: Vospominaniya. [Odessa ghetto: Memories]. Odessa, Ukraine.
- Sushon, L. (1998). Transnistriya: evrei v adu. Chernaya kniga o Katastrofe v Severnom Prichernomor'e (po vospominaniyam i dokumentam) [Transnistria: Jews in Hell. The Black book of the Shoah in the Northern Black Sea region (based on recollections and documents)]. Odessa, Ukraine.
- Vasyliiev, V., Hapiienko, T., Lysenko, O., Podkur, R., Hula, S., Klymenko, T., Korol, R., Kravchenko, P., Shnaider, V., Kashevarova, N., Panova, M., Markova, S. (Ed.). (2019). Nasytstvo nad tsyvilnym naselenniam. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1944 [Violence against civilians. Documents of special services. 1941–1944]. Kyiv, Ukraine.
- Vronska, T., Kentii, A., Kokin, S., Lysenko, O., Smyrnov, H. (Comp.). (2003). Kyiv u dni natsystskoi navyi (za dokumentamy radianskykh spetssluzhb) [Kyiv in days of the Nazi invasion (based on documents of Soviet special services)]. Kyiv–Lviv, Ukraine.
- Yemelianov, V. (2001). Nizhynskiy Babyn Yar: masovi rozstrily liudei riznykh natsionalnostei u Nizhyni v 1941 r. [Nizhyn Babyn Yar: mass executions of people of different nationalities in Nizhyn in 1941]. *Yevrei v Nizhyni – Jews in Nizhyn*, 3, P. 96–100.
- Zhuravleva, T. (2020). Kholokost na Chernigovshchine. 1941–1943 roky. Po materialam arkhivnogo dela № 1289 Gosudarstvennogo otraslevogo arkhiva Sluzhby bezopasnosti Ukrainy [Holocaust in Chernihivshchyna. 1941–1943. Based on materials of archive file № 1289 of the State branch archive of the Security service of Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.

Лисенко Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України (вул. Грушевського, 4, каб. 631, Київ, 02000, Україна)

Lysenko Olena – junior researcher at the department of the history of state terror of the Soviet era at the Institute of history of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Hrushevskoho str., room 631, Kyiv, 02000, Ukraine).

E-mail: dane51@ukr.net

Дата подання: 9 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лисенко, О. Регіональні особливості Голокосту на Чернігівщині (за матеріалами архівно-кримінальних справ Галузевого державного архіву СБ України). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 37–51. DOI: 10.58407/litopis.250305.

Цитування за стандартом APA

Lysenko, O. (2025). Regional peculiarities of the Holocaust in Chernihivshchyna (za materialamy arkhivno-kryminalnykh sprav Haluzevoho derzhavnoho arkhivu SB Ukrainy) [Regional peculiarities of the Holocaust in Chernihivshchyna (based on the archival and criminal cases of the Branch state archive of the Security Service of Ukraine)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 37–51. DOI: 10.58407/litopis.250305.

Олександр Вітюк

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (1991–1994)

THE FORMATION OF THE FIRST STATE BODIES OF THE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE (1991–1994)

DOI: 10.58407/litopis.250306

© О. Вітюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Мета статті: проаналізувати на основі джерел становлення перших державних органів міграційної служби України (1991–1994), проблеми, які виникали в ході їхньої практичної діяльності під час реалізації державної політики у сферах міграції, діяльність яких до сьогодні не була спеціальним об'єктом дослідження в історичній науці. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності та систематичності, що дало можливість неупереджено з'ясувати логічні зміни в історичному процесі. **Методи дослідження** представлені як загальнонауковими (історичний, логічний), так і спеціальними (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний) методами. **Наукова новизна** дослідження полягає в першій спробі комплексного аналізу становлення перших державних органів міграційної служби України, діяльність яких стала основою для формування та реалізації сучасної міграційної політики України, подальшого утворення єдиного державного органу виконавчої влади – Державної міграційної служби України. **Висновки** відповідають поставленій меті дослідження. Глибокий аналіз джерельної бази дозволив з'ясувати становлення перших державних органів міграційної служби України (1991–1994), їх повноваження, виявив значні проблеми при формуванні та реалізації національної міграційної політики, яка лише зароджувалася.

Ключові слова: громадянство, міграція, нелегальна міграція, мігрант, еміграція, імміграція, біженці, особа без громадянства.

The purpose of the article: to analyze, based on sources of the formation of the first state bodies of the migration service of Ukraine (1991–1994), problems that arose in the course of their practical activities in the implementation of state policy in areas of migration, activities of which have not been a special object of study in historical science to date. **The methodological basis of the study** is principles of historicism, scientific objectivity and systematic character, which made it possible to impartially clarify logical changes in the historical process. **The research methods** are presented by both general scientific methods (historical, logical) and special ones (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective). **The scientific novelty of the study** lies in the first attempt at a comprehensive analysis of the formation of the first state bodies of the migration service of Ukraine, activities of which became the basis for the formation and implementation of the modern migration policy of Ukraine, the further formation of a single state body of executive power – the State Migration Service of Ukraine. **Conclusions** correspond to the stated purpose of the study. An in-depth analysis of the source database allowed us to clarify the formation of the first state bodies of the migration service of Ukraine (1991–1994), their authority, and revealed significant problems in the formation and implementation of the national migration policy, which was only just emerging.

Key words: citizenship, migration, illegal migration, migrant, emigration, immigration, refugees, stateless person.

Світовий досвід регулювання міграційних процесів сприяв зародженню та виробленню власного ефективного національного міграційного законодавства, утворенню державних органів для його формування та реалізації на належному рівні. Водночас, говорити з упевненістю про ефективність діяльності перших державних органів міграційної служби України у 1991–1994 рр., у зв'язку з їх реструктуризацією та постійними реорганізаційними процесами, на цьому етапі слід з поглибленою увагою.

Серед сучасних дослідників, які займалися окремими аспектами становлення державних міграційних органів на початковому етапі їх становлення, слід виокремити роботи Д. Голобородька¹, Д. Гуріна², О. Малиновської³, В. Пекарчука⁴, В. Посмітної⁵. Фактичний матеріал до вивчення міграційних процесів після проголошення незалежності України міститься у відомих загальних працях з вітчизняної історії, багатосерійному 15-ти томному науковому виданні «Україна крізь віки»⁶, за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія. Переважна більшість матеріалу стосується становлення незалежності України, також виокремлено проблему, яка актуальна й на сьогодні – питання реальних проблем біженців та протидії нелегальній міграції⁷.

До перших державних органів, які на початковому етапі незалежності нашої держави сприяли формуванню та реалізації державної політики у сферах міграції, варто віднести Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР⁸ (далі – Комітет) та Міністерство України у справах національностей та міграції⁹ (далі – Міністерство). Однак, проаналізувавши функціональні повноваження цих державних органів, зазначаємо, що питання міграційної політики були не на першому місці – пріоритетом, як не дивно, була політика національних відносин.

Комітет було утворено відповідно до постанови Кабінету Міністрів УРСР «Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР»¹⁰ від 09.07.1991 № 79. Нормативним підґрунтям до його утворення були: Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про утворення Державного комітету Української РСР у справах національностей» від 29.03.1990 № 8984-XI¹¹ та Закону Української Соціалістичної Республіки «Про міністерства і державні комітети Української РСР»¹² від 03.08.1990 № 150-XII, який було прийнято відповідно до Декларації про державний суверенітет, прийняті Верховною Радою Української РСР 16.07.1990.

Важливо зазначити, що фундаментальні передумови до створення «єдиної міграційної служби» – Державної міграційної служби України – були закладені у Декларації про державний суверенітет, зокрема в розділі IV «Громадянство Української РСР» було визначено, що Українська РСР регулює імміграційні процеси¹³.

Головними завданнями Комітету були такі: проведення єдиної державної політики в галузі міжнаціональних відносин з урахуванням інтересів кожної національності, історичних традицій та національних особливостей, економічних і духовних потреб; здійснення контролю за виконанням законодавства з національних питань; створення умов для забезпечення соціально-культурних потреб, відродження та розвитку культур і мов національних груп, які проживають на території республіки, сприяння діяльності їх громадських формувань; сприяння проведенню кадрової політики, спрямованої на забезпечення представництва національностей, які проживають на території республіки (з урахуванням ділових і професійних якостей), в органах управління, у керівництві господарських органів і соціально-культурних закладів; вираження і захист інтересів народу Української РСР в СРСР і в регіонах України, а також в інших країнах¹⁴. Головою Комітету було призначено Ю. Олененка¹⁵, який мав одного заступника – Р. Чічлаву¹⁶, чисельність працівників апарату складала 25 осіб¹⁷. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів Української РСР «Пи-

¹ Голобородько Д. До питання компетенції Державної міграційної служби України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3 (67). С. 157–163.

² Гурін Д. Правовий статус Державної міграційної служби в забезпеченні реалізації державної політики у сфері міграції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 144–148.

³ Малиновська О. Міграція та міграційна політика в Україні: трансформації доби незалежності. *Migration & law*. 2021. Vol. 1. Iss. 1. С. 10–26.

⁴ Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х рр. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1 (80). С. 36–45.

⁵ Посмітна В. Державна міграційна служба України як суб'єкт забезпечення адміністративної правосуб'єктності мігрантів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 87–93.

⁶ Україна крізь віки: У 15 т. / За ред. А. Смолія. Київ: Альтернативи, 2000. Т. 14. 260 с.

⁷ Україна крізь віки. 1999. Т. 15. 352 с.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2139. Арк. 1.

⁹ Там само. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 47.

¹⁰ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2139. Арк. 1–2.

¹¹ Там само. Арк. 3.

¹² Там само. Арк. 4–6.

¹³ Декларація про державний суверенітет України № 55-XII 16 липня 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2139. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Арк. 2.

¹⁶ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 11. Арк. 211.

¹⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2141. Арк. 165.

тання у справах Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР»¹⁸ від 01.08.1991 № 118, Комітету було дозволено утворити колегію у складі 5 осіб, однак, головними нововведенням була рекомендація виконкомом обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів про введення у штат їх апарату посад висококваліфікованих спеціалістів з національних питань. Як бачимо, питання міграційних процесів та їх регулювання, не було першочерговим, однією із причин цього була, зокрема, відсутність кваліфікованих фахівців у сфері міграційної політики.

На початку 1990-х рр. держава майже не регулювала самоплинні зовнішні міграційні потоки, а законодавчі акти приймалися не свідомо, а здебільшого під тиском обставин¹⁹. О. Малиновська зазначала, що упродовж десятиліття незалежності міграційна політика йшла за подіями, реагувала на них, а не була результатом детального вивчення ситуації та пошуків оптимальних методів досягнення цілей²⁰. Як наслідок, Україна вийшла на арену різноспрямованих та різнохарактерних міграційних процесів непідготовленою. Слід відзначити, що О. Малиновська одна з перших підтримала ідею щодо створення єдиної міграційної служби.

Необхідність створення та ефективного функціонування окремого єдиного державного органу, який би опікувався всіма питаннями міграційної політики, було питанням часу.

Визначення своїх повноважень Комітет де-юре отримав лише в лютому 1992 р., після прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України»²¹ від 12.02.1992 № 71.

Відповідно до Положення, Комітет став центральним органом державного управління. Для реалізації поставлених завдань Комітет забезпечував: створення разом з іншими органами державного управління умов для задоволення соціально-економічних і духовних потреб, відродження й розвитку в Україні національних культур, мов і традицій; сприяння проведенню кадрової політики, спрямованої на забезпечення представництва громадян України різних національностей (з урахуванням їхніх ділових і професійних якостей) в органах державного та господарського управління; сприяння задоволенню національно-духовних потреб українців, які проживають за межами України²².

Комітет був наділений важливими правами, зокрема, щодо утворення в разі необхідності, у межах своєї компетенції, міжвідомчих комісій та експертних груп; проведення конгресів, конференцій, симпозіумів, нарад, семінарів з питань національної політики; разом з органами державного управління та національними громадськими об'єднаннями надавати практичну допомогу у створенні культурно-просвітницьких центрів, фондів розвитку національних культур та інших формувань, в організації концертно-театральної та виставкової діяльності відповідно до потреб духовного розвитку національностей України²³.

З ініціативи Комітету було утворено Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР»²⁴ від 28.01.1992 № 42, для вирішення практичних питань, пов'язаних із поверненням депортованих народів Криму на свою історичну батьківщину та в місця їх традиційного проживання; Фонд депортованих народів Криму, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Фонду депортованих народів Криму»²⁵ від 14.03.1992 № 132, основними завданнями якого були організація виконання та фінансування державних програм з розв'язання проблем депортованих у 1940-ві рр. народів Криму на свою історичну батьківщину та в місця їх традиційного проживання.

Не менш важливою варто відзначити діяльність Комітету в напрямку розвитку та збереження історичних цінностей півдня України, забезпечення регіону людськими ресурсами шляхом створення компактного проживання німців, які переселялися з інших республік колишнього СРСР. Для реалізації цієї сфери діяльності при Комітеті Указом Президента України «Про утворення Українсько-німецького фонду» від 23.01.1992 № 51/92 було утворено Українсько-німецький фонд²⁶: для організації та фінансування заходів щодо повернення депортованих німців у місця їх історичного проживання на території України,

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2141. Арк. 164.

¹⁹ Романюк М. Міграції населення України за умов перехідної економіки. Методологія і практика регулювання. Львів, 1999. С. 41.

²⁰ Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку. *Проблеми міграції*. 2002. № 1 (19). Т. 7. С. 20.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2615. Арк. 127.

²² Там само. Арк. 128–129.

²³ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 2615. Арк. 130.

²⁴ Там само. Спр. 2614. Арк. 99–100.

²⁵ Там само. Спр. 2618. Арк. 183–184.

²⁶ Там само. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 101–102.

а також сприяння соціальному, економічному та культурному розвитку областей України, в які вони повертаються²⁷.

У квітні 1992 р. з ініціативи Ради національних товариств України при Комітеті, відповідно до Указу Президента України «Про Фонд розвитку культур національних меншин України»²⁸ від 29.04.1992 № 279/92, було створено Фонд розвитку культур національних меншин України. Важливими завданнями Фонду були фінансування програм професійної підготовки і перепідготовки в Україні та за кордоном представників національних меншин, програм їх мовного навчання та національно-культурного розвитку; направлення у встановленому порядку за рахунок коштів Фонду в зарубіжні країни громадян для навчання, стажування, вивчення передового досвіду в центрах науки і культури, участі в семінарах, симпозіумах і конференціях; утворення відділень і представництв Фонду на території України, а також його представництв у зарубіжних країнах²⁹.

Працівниками Комітету значна увага також приділялася підготовці проєктів нормативно-правових актів, що по суті мало бути одним із основних його завдань. Слід відзначити підготовлену працівниками Комітету Декларацію прав національностей України³⁰. Регулювання міграційної політики на рівні держави для України було новим явищем загальнонаціонального масштабу, не достатньо вивченим, що свідчило про надзвичайно малу кількість працівників з відповідною освітою та досвідом із цього напрямку в Комітеті, що стало наслідком великої плинності кадрів. Ще одну значну проблему діяльності Комітету вбачаємо у відсутності його територіальних органів на місцях, що свідчило про маловивчені проблеми регіонів та централізацію прийняття рішень.

Питанням міжнаціональних відносин приділялося чимало уваги, водночас питання формування та реалізації власної міграційної політики все більше обговорювалося в державницьких колах як необхідного і важливого вектору розвитку України. Відповідні рішення були прийняті. З метою подальшого вдосконалення роботи у сфері міжнаціональних відносин та міграційних процесів Указом Президента України «Про Міністерство України у справах національностей та міграції» від 26.04.1993 № 145/93 було утворено Міністерство³¹.

Указане Міністерство було утворено на базі Комітету. Причому ініціатором його утворення був Кабінет Міністрів України. І на те були вагомі причини, оскільки значного розвитку набули проблеми біженців та емігрантів, а державного органу, який би опікувався цими питаннями, не було. Прем'єр-міністр України Л. Кучма звернувся листом до Президента України Л. Кравчука від 23.04.1993 № 28-879/2³² щодо утворення Міністерства, мотивуючи таке рішення щораз більшою увагою до проблем міграції, можливістю в поліпшенні координації діяльності державних органів і громадських об'єднань у сфері міжнаціональних відносин і міграційних процесів та більш ефективному та раціональному виконанню завдань, пов'язаних із поверненням в Україну депортованих громадян, емігрантів та біженців, зміцненням і розширенням зв'язків із діаспорою.

Юридичне оформлення повноважень Міністерства відбулося 26.06.1993³³, після прийняття постанови Кабінету Міністрів України № 487. Міністерство, на відміну від Комітету, могло мати в шестеро більше працівників, чотирьох заступників Міністра та колегію у кількості 13 осіб, що зі свого боку могло охоплювати більше напрямків діяльності.

До складу Міністерства входили такі структурні підрозділи: Управління у справах національних меншин, до якого входили відділи національно-культурного розвитку та у справах національних відносин у регіонах; Управління у справах української діаспори та етнонаціонального розвитку (відділ у справах української діаспори, відділ у справах етнонаціонального розвитку); Управління у справах міграції, біженців та депортованих (відділ у справах міграції та біженців, відділ у справах депортованих); Інформаційно-аналітичне управління у складі трьох відділів – ситуативного аналізу та прогнозування; інформації, автоматизації та комп'ютерних баз даних і пресцентру; Управління правового регулювання у складі відділів законопроектних робіт та контролю за дотриманням законодавства; Управління інвестицій і матеріальних ресурсів (відділ інвестицій, відділ будівництва і матеріальних ресурсів); Управління економіки і фінансів (відділ економіки та відділ фінансів); Управління справами, у складі якого були відділи загальний та господарський. Як

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 174.

²⁸ Там само. Спр. 43. Арк. 75.

²⁹ Там само. Арк. 77.

³⁰ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 3. Арк. 27.

³¹ Там само. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 47.

³² Там само. Арк. 48–49.

³³ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 3123. Арк. 26–27.

окремі підрозділи діяли відділи листів і прийому громадян; міжнародних зв'язків; кадрів і спецроботи; редакційно-видавничий³⁴.

У повноваженнях Міністерства, уперше в історії України, було зазначено про формування та реалізацію державної політики у сфері національних відносин та міграції. Основними завданнями Міністерства стали: підготовка спільно з іншими органами державної влади пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у сфері національних відносин та міграції населення; забезпечення відповідно до чинного законодавства захисту прав і соціальних гарантій незаконно депортованих з України та мігрантів; сприяння задоволенню національно-культурних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, зміцненню їх зв'язків з Україною, а також безпосереднє нововведення щодо участі в міжнародному співробітництві у сфері національних відносин та міграції та відповідній підготовці із цих питань міжнародних договорів та угод³⁵.

Міністерство безпосередньо займалося питаннями підготовки пропозицій Кабінету Міністрів України про квотування імміграції, умов і порядку адаптації іммігрантів, а також брало участь у розробці проєктів документів з питань трудової міграції громадян України за кордон та іноземних громадян в Україну³⁶. У межах своїх повноважень Міністерство видавало накази з національних питань та міграції, які були обов'язковими до виконання для центральних і місцевих органів державної влади, а також підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності³⁷.

Значимою подією в діяльності Міністерства стало безпосереднє його залучення до роботи у складі міжвідомчої комісії з проведення паспортизації громадян, метою якої було здійснення оперативного керівництва проведення робіт, пов'язаних з виготовленням бланків паспортів, створення автоматизованої паспортної системи і технічне заповнення документів³⁸. Слід наголосити, що ці повноваження не були притаманними діяльності Міністерства, оскільки вся робота була сферою відповідальності Міністерства внутрішніх справ України. Однак, як показав час, указані функції були передані до сучасного державного органу у сфері міграції – Державної міграційної служби України, що стало одним із пріоритетних напрямків її діяльності до сьогодні.

Законодавчим підґрунтям щодо започаткування паспортизації населення було прийняття постанови Верховної Ради України «Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження» від 26.06.1992 та Указу Президента України «Про паспорт громадянина України для виїзду за кордон» від 28.10.1993³⁹, якими визначалося, що видача паспорта громадянина України нового зразка та видача паспорта громадянина України для виїзду за кордон мали розпочатись у січні 1994 р.

У січні 1994 р. працівниками Міністерства підготовлено проєкти угод з Республікою Казахстан «Про співробітництво у сприянні добровільному поверненню депортованих осіб в Україну» та «Про співробітництво в забезпеченні прав осіб, що належать до національних меншин»⁴⁰. Відповідно були підготовлені матеріали про історію заселення та сучасні проблеми українців у Казахстані.

Не менш насиченим на заходи в діяльності Міністерства став березень 1993 р. Працівниками було підготовлено ряд проєктів нормативно-правових актів, зокрема: Указ Президента України «Про вшанування пам'яті жертв депортацій» та Угоду між Україною та Естонською Республікою про співробітництво в забезпеченні осіб, які належать до національних меншин. Підготовлено та проведено захід щодо презентації «Кобзаря» Т. Шевченка мовами греків Приазов'я, який було видано коштом Міністерства⁴¹.

На відміну від Комітету, Міністерством перед Кабінетом Міністрів України вперше було порушено питання про утворення органів міграційної служби України на місцях. Відповідно до Закону України «Про біженців» та з метою здійснення єдиної державної міграційної політики і створення системи державного контролю за імміграційними процесами, постановою Кабінету Міністрів України «Про створення органів міграційної служби в Україні» від 22.06.1994 № 428 було передбачено утворення органів міграційної служби в областях, містах Києві та Севастополі, які входитимуть до складу відповідних місцевих адміністрацій⁴². Ще в травні 1994 р. з Представником ООН в Україні⁴³ було підписано

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 12. Арк. 47–51.

³⁵ Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 3123. Арк. 28–29.

³⁶ Там само. Арк. 31.

³⁷ Там само. Арк. 34.

³⁸ Там само. Спр. 3155. Арк. 24.

³⁹ Там само. Арк. 23.

⁴⁰ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 12. Арк. 38.

⁴¹ Там само. Арк. 120.

⁴² Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 3734. Арк. 211.

⁴³ Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 13. Арк. 26.

угоду про технічне забезпечення міграційної служби в Україні, яка мала намір забезпечити технічну частину діяльності територіальних органів на місцях. Також було передбачено створення протягом двох років регіональних пунктів тимчасового розміщення біженців⁴⁴. Однак, положення про діяльність органів міграційної служби на місцях у 1994 р. так і не було прийнято, що стало, на нашу думку, однією із причин ліквідації Міністерства.

Міністерство було ліквідовано Указом Президента України «Про Міністерство України у справах національностей, міграції та культів»⁴⁵ від 25.07.1994 № 408/94.

Перші державні органи міграційної служби України – Комітет та Міністерство – протягом 1991–1994 рр. показали свою дієвість і прагнення до розвитку національної міграційної політики після здобуття Україною власної незалежності. Проблеми, які виникали в ході їх практичної діяльності, пов'язані з підбором кваліфікованого кадрового складу, фінансування програм та заходів, сприяння утвердження України на міжнародній арені як держави, що бореться за права своїх громадян, підштовхувало керівників вищої ланки держави до змін і поглибленого розвитку сфери міграції та державних органів, які нею опікувалися.

Перспективами подальших досліджень цієї тематики може слугувати залучення нових джерел з обласних державних архівів та розширення часових рамок до утворення Державної міграційної служби України в сучасному її вигляді.

References

Holoborodko, D. (2013). Do pytannia kompetentsii Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy [On the issue of the competence of the State migration service of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific bulletin of the Dnipro state university of internal affairs*, 3 (67), P. 157–163. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Hurin, D. (2020). Pravovyi status Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby v zabezpechenni realizatsii derzhavnoi polityky u sferi mihratsii [Legal status of the State migration service in ensuring the implementation of state policy in the field of migration]. *Pidpriyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Enterprise, business and law*, 7, P. 144–148. Kyiv, Ukraine.

Malynovska, O. (2002). Osnovni zasady mihratsiinoi polityky Ukrainy ta maibutni stsensarii rozvytku [Basic principles of migration policy of Ukraine and future development scenarios.]. *Problemy mihratsii – Migration issues*, 1 (19), T. 7, P. 18–26. Kyiv, Ukraine.

Malynovska, O. (2021). Mihratsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini: transformatsii doby nezalezhnosti [Migration and migration policy in Ukraine: transformations of the independence era]. *Migration & law*, 1, 1, P. 10–26. Kyiv, Ukraine.

Pekarchuk, V. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kultury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-kh rr. [Distribution of powers of state authorities of Ukraine in the sphere of culture of ethnic minorities: main trends of the 1990s–2000s.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific bulletin of the Dnipro state university of internal affairs*, 1 (80), P. 36–45. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Posmitna, V. (2022). Derzhavna mihratsiina sluzhba Ukrainy yak subiekt zabezpechennia administrativnoi pravosubiektnosti mihrantiv [State migration service of Ukraine as a subject of ensuring the administrative legal personality of migrants]. *Juris Europensis Scientia*, 2. P. 87–93. Odesa, Ukraine.

Romaniuk, M. (1999). Mihratsii naselennia Ukrainy za umov perekhidnoi ekonomiky. Metodolohiia i praktyka rehuliuвання [Migration of the population of Ukraine under conditions of a transitional economy. Methodology and practice of regulation]. Lviv, Ukraine.

Smolii, V. (Ed.). (1999). Ukraina kriz viky: U 15 t. [Ukraine through the ages: In 15 vols]. Kyiv, Ukraine.

Вітюк Олександр Олегович – кандидат історичних наук, заступник начальника Управління – начальник відділу інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами Управління інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами Департаменту організаційного забезпечення Державної міграційної служби України (вул. Володимирська, 9, м. Київ, 01001, Україна).

Vitiuk Oleksandr – candidate of historical sciences, Deputy Head of the Department – Head of the Department of Information and Analytical Support and Interaction with Territorial Bodies of the Department of Information and Analytical Support and Interaction with Territorial Bodies of the Department of Organizational Support of the State Migration Service of Ukraine (9, Volodymyrska St., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: voo_32@ukr.net

Дата подання: 27 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 5 червня 2025 р.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 13. Арк. 212.

⁴⁵ Там само. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 47.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вітюк, О. Становлення перших державних органів міграційної служби України (1991–1994). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 52–58. DOI: 10.58407/litopis.250306.

Цитування за стандартом APA

Vitiuk, O. (2025). Stanovlennia pershykh derzhavnykh orhaniv mihratsiinoi sluzhby Ukrainy (1991–1994) [The formation of the first state bodies of the migration service of Ukraine (1991–1994)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 52–58. DOI: 10.58407/litopis.250306.

УДК 94(477–25):281.93

Надія Нікітенко

«СЛОВО» МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА І СОФІЯ КИЇВСЬКА – ЧАСОВИЙ І ПРОГРАМНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

«A WORD» BY METROPOLITAN HILARION AND SOPHIA OF KYIV – TIME AND PROGRAM CONNECTION

DOI: 10.58407/litopis.250307

© Н. Нікітенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

Метою статті є визначення дати виголошення «Слова про Закон і Благодать» першого митрополита-русина Іларіона та програмний перегук цього твору з архітектурою і стінописом Софії Київської. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-літературознавчого, історіософського та мистецтвознавчого підходів. **Наукова новизна та висновки.** «Слово» точно датується авторкою 1022 р. і містить численні смислові й програмні паралелі з архітектурою, мозаїками та фресками Софії (1011–1018). Обидві пам'ятки прославляють перемогу християнства у Русі та княже подружжя її хрестителів Володимира й Анну, які були ктиторами-засновниками Софії. У другій половині XIII ст. Київський митрополит Кирило II канонізував княжу пару християнізаторів Русі, замінивши в ній ім'я Анна на Ольгу як першу Київську княгиню-християнку.

Ключові слова: «Слово про Закон і Благодать», митрополит Іларіон Київський, Софія Київська, архітектура, мозаїки, фрески, ктитор, Володимир Великий, Анна Порфирородна, княгиня Ольга, канонізація, митрополит Кирило II.

The purpose of the article is to determine the date of the pronouncement of the «Word on Law and Grace» by the first Rusyn Metropolitan Hilarion and the programmatic resonance of this work with the architecture and mural painting of St Sophia of Kyiv. **Methodologically**, the work was carried out on the basis of historical and literary studies, historiosophical and art historical approaches. **Scientific novelty and conclusions.** The «Word» is accurately dated by the author to 1022 and contains numerous semantic and programmatic parallels with the architecture, mosaics and frescoes of St Sophia (1011–1018). Both monuments glorify the victory of Christianity in Rus and the princely couple of its baptists, Volodymyr and Anna, who were the founding patrons of St Sophia. In the second half of the 13th c., Metropolitan Kyril II of Kyiv canonised the princely couple who Christianised Rus, replacing Anna's name with Olha as the first Christian princess of Kyiv.

Key words: «Word on Law and Grace» by Metropolitan Hilarion, Sophia of Kyiv, architecture, mosaics, frescoes, Volodymyr the Great, Anna Porphyrogeneta, Princess Olga, Metropolitan Kyrill II, canonization.

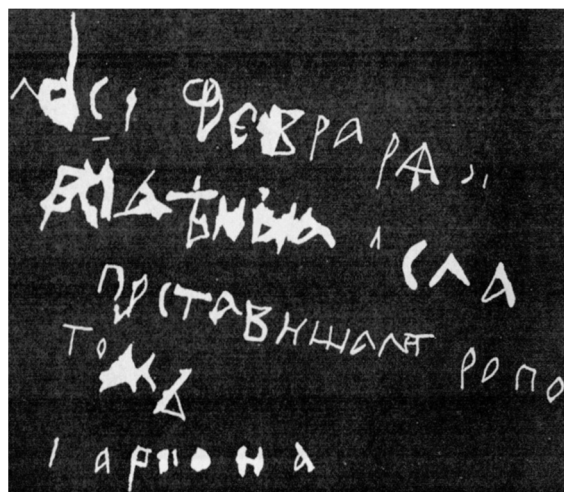
У статті йдеться про тісний взаємозв'язок двох найдавніших вітчизняних пам'яток, які збереглися до наших часів з XI ст., – Софії Київської та «Слова про Закон і Благодать» Київського митрополита Іларіона. Святитель Іларіон – митрополит Київський та всієї Русі, перший митрополит руського, тобто давньоукраїнського походження, оратор і письменник, визначний церковно-політичний діяч давньої Русі-України. За часів митрополита Київського Петра Могили в 1643 р. Іларіон піднесений Українською Православною Церквою до лику Святих. Принаймні Іларіон згадується серед митрополитів, єпископів та не-печерських святих в документі 1643 р. «Правило молебне до преподобних отців наших

Печерських, і всіх святих, котрі в Малій Русі просіяли, що виголошується, коли й де хто захоче»¹.

Поставлення в 1051 р. пресвітера Іларіона на митрополита в Софії Київській.
Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Про життя та діяльність Іларіона повідомляють руські літописи під 1051 (іноді – під 1050) роком. Із «Повісті временних літ» відомо, що Іларіон був священником придворної церкви Св. Апостолів у замиському князівському с. Берестовім поруч із Печерським монастирем Київської Лаври. Вже в ці роки Іларіон вів життя подвижника: викопав собі печерку малу в дрімучому лісі на пагорбі Дніпра й часто усамітнювався в ній для таємної молитви. Згодом цю печеру зайняв засновник Лаври преподобний Антоній Печерський, від якого Іларіон прийняв чернечий постриг. 1051 р. собором руських єпископів, зібраним в митрополичому Софійському соборі Києва, пресвітер Іларіон був поставлений Яросла-вом Мудрим на митрополита Київського і всієї Русі. Він увійшов в історію Руської Церкви як перший митрополит-«русин», осідком якого була Свята Софія, звеличена ним у його знаменитому «Слові про Закон і Благодать»: «...церква та стала дивом і славою на всі навколишні країни, бо іншої такої не знайдеться по всій півночі земній од сходу до заходу»².

Графіті Софії Київської про поставлення Іларіона митрополитом. 1051 р. Прорис В. Корнієнка.

Живу присутність Іларіона в Софії Київській – «митрополії руській», дає змогу відчутти графіті 1051 р., виявлене та досліджене В. Корнієнком на північному привітарному стовпі перед входом у жертвник, присвячений апостолу Петру як наміснику Церкви Земної. Тут зображено преподобного Анастасія Синаїта, ігумена Синайського монастиря, знаменитого богослова та проповідника, центральною темою

¹ Дива печер Лаврських / Відп. ред. В. Колпакова. Київ, 2011. С. 156–157.

² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. Київ, 1984. Переклад з наукового видання в електронному варіанті див.: Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. *Ізборник*. URL: litopys.org.ua/oldukr/ilarion.

богослов'я котрого, як і в «Слові» Іларіона, є христологія. Графіті, виявлене на образі св. Анастасія, повідомляє: «Місяця лютого у 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона»³. Немає сумніву, що Київського митрополита Іларіона сучасники порівнювали з великим християнським подвижником, богословом і проповідником св. Анастасієм Синаїтом, тому це графіті розміщене на образі останнього. Як довів В. Корнієнко, поставлення Іларіона в цей день (вівторок першої седмиці Великого Посту 1051 р.) в обрядовому плані повністю відповідало чину поставлення вищих ієрархів Візантійської Церкви⁴.

Глибоку віру, богословську ерудицію та ораторський хист Іларіона засвідчує текст «Слова», повна назва якого скорочено й водночас цілісно передає його зміст і в сучасному перекладі звучить так:

*«Про Закон, Мойсеєм даний,
і про Благодать та Істину, що були Ісусом Христом.
І як Закон відійшов,
і як Благодать та Істина всю землю сповнили,
і віра на всі народи простерлася,
і до нашого народу руського.
І похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були,
і молитва до Бога від усієї землі нашої.
Господи благослови, Отче»*⁵.

«Слово», в науці традиційно датоване сер. XI ст., є найдавнішим твором урочистого красномовства Русі, визначною пам'яткою, що стоїть біля витоків оригінальної вітчизняної літератури. Воно є взірцем урочистої церковної проповіді на гостроактуальну для вчорашніх язичників тему про вказаний Богом шлях до їх Спасіння та обраного Ним гідного проводиря люду Русі князя Володимира Великого. Це – справжня церковно-політична декларація, в якій стверджується триумф християнства в Русі, прославляються Руська земля та її правителі, передусім князь-хреститель Володимир. У цьому сенсі «Слово» відчутно перегукується з концепцією монументального живопису Софії Київської.

Як впливає з назви «Слова», текст пам'ятки має чітку структуру, що складається, як прийнято вважати, з трьох частин: співвідношення Закону і Благодаті, себто Старого і Нового Заповітів, поширення християнства та прихід його в Руську землю і, зрештою, похвали Володимиру Хрестителю. Авторство і датування «Слова» вперше були визначені в 1844 р. відомим московським археографом А. Горським, котрому належить заслуга наукового відкриття пам'ятки. Хронологічні межі виникнення «Слова» А. Горський визначив 1037–1050 рр., вказавши на згадування в тексті церкви Благовіщення на Золотих воротах, зведеної згідно з «Повістю временних літ» у 1037 р., і на повідомлення як про живу дружину Ярослава княгиню Ірину, котра померла 1050 р.⁶

Через 120 років після виходу в світ праці А. Горського, М. Розов запропонував нове датування «Слова», причому з точністю до року, місяця, числа й навіть дня тижня. Дослідник довів, що твір написано на два євангельських тексти, які читалися на Великдень і на Благовіщення. Він зазначив: «“Слово” написано на євангельський текст, читаемый лишь один раз в году – в первый день Пасхи. Второй євангельский текст, тема которого развивается в “Слове”, относится к празднику Благовещения, когда церковь отмечает событие, стоящее на “стыке” ветхого и нового завета, на грани между “законом” и “благодатью”»⁷. Орієнтуючись на запропоновані А. Горським хронологічні межі створення «Слова» (1037–1050), М. Розов виснував, що ця урочиста проповідь була виголошена Іларіоном 26 березня 1049 р., коли Великдень припав на другий день після Благовіщення. Хиткість знайденої спостережливим дослідником дати полягає в тому, що в 1049 р. Благовіщення припало не на Великдень, а було відзначене напередодні нього⁸.

Згодом я висунула та аргументувала власну гіпотезу щодо датування «Слова» більш раннім часом, запропонувавши вийти за межі «магічних» рамок 1037–1050 рр., оскільки нижня дата «Слова» не є безсумнівною. Вона базується на наведеному в «Повісті временних літ» спірному факті закладін Софії Київської та Золотих воріт із надбрамною церквою Благовіщення, Георгіївської та Ірининської церков у 1037 р. Проте вже давно науковці дійшли суголосного висновку, що ця дата є збірною, умовною, бо підсумовує головні

³ Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Київ, 2010. Ч. II: Приділ св. Апостолів Петра і Павла. С. 18–20.

⁴ Корнієнко В. Графіті Софії Київської XI – початок XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела. Київ, 2014. С. 138–146.

⁵ Дива печер Лаврських. С. 156–157.

⁶ Горський А. Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I. Прибавления к творениям свя-
тых отцев в русском переводе. Москва, 1844. Ч. 2. С. 206–207.

⁷ Розов Н. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. *Slavia*. 1963. R. 32. Ses. 2. С. 147.

⁸ Див.: Прохштейн А.П., Кияшко В.Я. Приложение За: Христианская пасха. Даты пасхалий в пределах 13-го и 14-го индиктионов. *Хронология* / Под редакцией чл.-корр. АН СССР В.Л. Янина. Москва, 1981. С. 173.

будівничі заслуги Ярослава за весь час його правління. На мою думку, на початку свого київського княжіння Ярослав міг лише завершити те, що було майже повністю створено його батьком – Софію та укріплення із Золотими воротами, над якими Ярослав спорудив Благовіщенську церкву. Розгорнути ж власне велике будівництво Георгіївської та Ірининської церков Ярослав зміг лише після 1036 р., коли після смерті брата Мстислава Хороброго (Чернігівського) став правити як «самовластець Русьстей землі»⁹.

Повернутися до теми спонукають новітні, без перебільшення сенсаційні відкриття в Софії Київській низки дуже ранніх графіті, які містять прямі дати, що позначають час написання цих графіті на фресках (відомо, що графіті не писалися «заднім числом»): 1018/21, 1019, 1022 (3), 1028, 1033 (3), 1036 та 1038/39 р. Ці одинадцять графіті неспростовно засвідчують факт функціонування Софії вже в другому десятиріччі XI ст., а також те, що до 1018/21 р. її було не лише зведено, але й декоровано мозаїками та фресками. Причому нижня дата найбільш раннього графіті 1018/21 р. більш точна, оскільки саме в 1018 р. згаданий у літургійному Псковському Апостолі (1307 р.) день освячення Софії Київської (11 травня) припав на неділю – день Господній, в який освячувалися Софійські храми, присвячені Ісусу Христу – Божій Силі та Божій Премудрості¹⁰. Саме тоді було освячено престол Софії, що підтверджує вищезгадане графіті в її головному вівтарі, виявлене В. Корнієнком на стіні навпроти престолу¹¹. Так само в другому десятиріччі XI ст. на неділю припала й названа в Святцях дата освячення Софії 4 листопада, коли, як вважаю, Софію було закладено на освяченому Церквою місці. Отже, обидві дати є достовірними: 4 листопада 1011 р. і 11 травня 1018 р., бо в маркованому софійськими графіті др. десятиріччі XI ст. ці числа випали на неділю лише в ці роки. Відтак Софія Київська створювалася 7 років, так само, як її сакральний прототип Єрусалимський храм – біблійний Дім Господній.

Проте, якщо датою завершення Софії Київської є 1018 р., то 1022 р. є датою завершення потужних укріплень Верхнього Києва – літописного «града великого», увінчаного Благовіщенською церквою на Золотих воротах. Цей рік, на моє переконання, є хронологічним маркером появи «Слова» Іларіона, коли він був пресвітером придворної церкви Святих Апостолів на Берестовому, отже, наближеною до Ярослава особою, його ставлеником. Проаналізувавши «Слово», я дійшла висновку, що ця надзвичайно урочиста святкова проповідь Іларіона прозвучала на день *повного збігу* Великодня та Благовіщення, а саме – на Кірію-Пасху, яка за Ярослава була лише 25 березня 1022 р.

П. Толочко вважав, що в тексті «Слова» відсутні чіткі хронологічні вказівки щодо часу його створення¹². Проте це не так, адже пам'ятка має свою богослужбову специфіку, яка й дає нам чіткі часові орієнтири. Маємо сприймати її не лише як літературний шедевр і як хронологічно позначений історичний документ, а передусім як *богослужбову* пам'ятку, урочисту святкову проповідь Київського митрополита, приурочену до цілком певної події церковного року. У науці визначено, що «Слово» написане на два євангельських тексти, які читалися на Великдень і на Благовіщення, адже друге свято стоїть на стикові Старого і Нового Заповітів, Закону і Благодаті, причому благовіщенську тему покладено в підвалини богословської та історичної концепції твору.

На моє переконання, текст «Слова» прямо вказує на те, що воно було вперше виголошено на Великдень 25 березня, який припав на Благовіщення, бо в ньому не лише розвивається тема Благовіщення, але й цитується діалог архангела Гавриїла та Діви Марії, який входить у канон благовіщенської Літургії: «Радій, Обрадувана, Господь з тобою»; «Се раба Господня, буде мені по слову Твоєму»¹³. Цей діалог читається в богослужбовому Остромировому Євангелії-апракосі 1056–1057 р.

Важливо зазначити, що на початку «Слова» його автор стверджує, що Бог дав людям Закон, щоб приготувати їх до Благодаті, й звеличує прихід Христа, що стався на Благовіщення, та цитує Великий прокимен, який звучить на великодній вечірні: «Хто ж бо може зрівнятися величчю з Богом нашим?». Серцевину ж «Слова» складає розлогий богословський пасаж із 17 антиномічних зіставлень людського і божественного у Христа як Богочолодини. Ця христологічна теза утверджує Втілення Його через Богородицю, що є наскрізною темою Благовіщення. Починається пасаж словами: «Показав на землі Він і Боже, і людське. Бо, як людина, утробу материну розтяв і, як Бог, вийшов, дівства не пошкодивши». А завершується пасаж утвердженням Воскресіння Христа, після чого знову читається Великий прокимен, що звучить на великодній вечірні: «Воістину, чий Бог величчю

⁹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 1: Лаврентьевская летопись. Стлб. 150.

¹⁰ Никитенко Н., Корнієнко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. Київ, 2012. 232 с.

¹¹ Там само. С. 83–89.

¹² Толочко П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 р. Київ, 2008. С. 143.

¹³ Мінея. Березень. Ч. 2. С. 171–218.

зрівняється з Богом нашим?»¹⁴. Вважаю, це безсумнівно означає, що «Слово» було виголошено Іларіоном на день повного збігу Великодня та Благовіщення, тобто на Кірію-Пасху («*kūriou páscha*»), яка відзначається поєднанням пасхальної та благовіщенської відправ.

Зазначена літургійна специфіка «Слова» відповідає його призначенню, адже такі твори ораторського мистецтва розглядалися як складова частина святкової Літургії, коли Церква згадувала подію Священної історії, що відбулася саме цього дня. Оскільки за Ярослава Кірію-Пасха сталася лише одного разу, а саме – 25 березня 1022 р., ця дата, на моє переконання, чітко позначає час появи «Слова».

Церква розглядає Благовіщення (Втілення Христа) та Пасху (Воскресіння Христа) як початок і завершення Історії Спасіння, і збіг цих свят є вельми знаменним і рідкісним. Наприклад, в X ст. Кірію-Пасха була лише в 927 р., а в XI ст. – тричі: в 1011, 1022 і 1095 рр.¹⁵ Богослови перекладають назву «Кірію-Пасха» як Господня Пасха, себто Пасха істинна, справжня, панівна, адже за церковним переданням Воскресіння (Розп'яття) Христа сталося саме 25 березня, на Благовіщення. Цікаво, що в графіті Софії Київської, датованим за вказаною у ньому датою 1022 р., Кірію-Пасха цього року названа Золотою¹⁶.

Кірію-Пасха трапляється лише 12 разів у 532 роки (великий індікціон). У давніх пасхалістичних працях неділя, яка припадала на 25 березня, мала особливу містичну символіку. Вважалося, що в цей день Бог приступив до створення світу і сталося Втілення Спасителя (Благовіщення). А відтак неділя 25 березня поєднує в собі три ключові події світової історії: початок Створення світу, Втілення Спасителя та Його Воскресіння¹⁷.

За моїми міркуваннями, розбудову нового християнського Києва як митрополичого центру Володимир і Ярослав приурочили до перших двох Кіріопасок XI ст., між якими проминуло 11 років повного сонячного циклу або сонячної активності, пік якої припав на 1011 і 1022 рр. Це дуже значимий феномен, вочевидь, задуманий творцями Святого Києва. Оскільки пасхалії розраховувалися за місячно-сонячним календарем, саме з цими роками християни здавна пов'язували перемогу життя над смертю, Прихід Христа-Сонця в світ і Його Воскресіння. На це не могли не зважати будівничі Києва. Тому на ці роки припали початок створення літописного «града великого» Києва в 1011 р. за Володимира та його завершення в 1022 р. за Ярослава, що було життєво важливою й релігійно значимою сакралізацією вітчизняної історії для їх сучасників і нащадків.

Тому й не дивно, що Іларіон, славлячи в «Слові» Володимира, стверджує, що Ярослав у створенні Софії Київської «незакінчене тобою закінчив», так само, як Соломон – Давидове у створенні Єрусалимського храму – сакрального взірця Софії. І це не просто для красного слівця сказано Іларіоном. Далі він, звертаючись до Володимира, говорить: «Він славний город твій Київ величю, як вінцем, обклав і доручив людей твоїх і город святій всеславній, скорій до помочі християнам Святій Богородиці, їй він і церкву на великих вортах звів на честь першого Господського празника – Святого Благовіщення». Отже, Іларіон згадує «славний град (укріплення – земляні вали) *твій* (тобто Володимира! – Н.Н.) Київ», який Ярослав «увінчав» заборонами «яко вінцем», і на Великих (Золотих) воротах спорудив надбрамну церкву Благовіщення, чим «доручив людей *твоїх* (тобто Володимира! – Н.Н.) Богородиці. Недарма Іларіон, звертаючись до Володимира, свідчить, що «Твої бо щедроти і милостиня й нині між людьми поминаються»¹⁸.

У науці вже давно зазначено, що головні ворота Києва до побудови на них цієї златолавої церкви називалися Великими¹⁹. Вочевидь, ця назва воріт була тимчасовою, яка побувала в період їх будівництва і деякий час після цього. Значу, що збережена до наших часів історична назва Золотих воріт, яка, вочевидь, виникла не одразу, бо відповідала глибокій біблійній і християнській традиції Золотих воріт головного Святого міста держави, не просто, як вважають, суто зорова (з огляду на позолочені купол церкви та стулки воріт), а канонічна, сакральна, з орієнтацією на Єрусалим і Константинополь.

Мажорною кінцівкою цієї заключної частини «Слова» є звернене до Володимира прохання помолитися за свого сина, «благовірного кагана нашого Георгія», себто Ярослава, його дружину Ірину, їх синів і онуків. Прикметно, що тут чомусь звучить зовсім не зазначений у назві твору, яка планує його зміст, панегірик Ярославу та його сім'ї; між тим, у заключній третій частині назви «Слова» читається: «І похвала кагану нашому Володиміру, що ним охрещені ми були». Цій назві суперечить редактований дещо пізніше текст, який доповнений панегіриком Ярославу, де також згадуються його дружина Ірина та їхні

¹⁴ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 80–81, 97–98.

¹⁵ Пронштейн А., Кияшко В. Хронология. С. 172–173.

¹⁶ Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити... С. 92–104.

¹⁷ Лебедев Д., священник. Почему праздник Пасхи 25 марта называется «Кириопасха»? *Богословский вестник*. 1905. Т. 2. № 5. С. 118–128.

¹⁸ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 95–97.

¹⁹ Висоцький С. Золоті ворота в Києві. Київ, 2000. С. 17.

сини й онуки як онуки і правнуки Володимира. Цим утверджується, тобто освячується Церквою, династія Ярослава, яку він привів до влади після перемоги в княжій усобиці 1015–1019 рр. А відтак цей «сімейний» панегірик Ярославу та його родині стає приписаною до тексту прикінцевою частиною «Слова», яка не відповідає його назві, що закінчується похвалою Володимиру, а не Ярославу та його родині.

Слід неодмінно враховувати чинник актуальності цього твору. Дослідниками чомусь не береться до уваги та важлива обставина, що вже за Ярослава, котрий княжив 35 років, «Слово» могло редагуватися відповідно до тієї чи іншої події і звучати неодноразово, як те практикувалося Церквою. Тож доволі розлогий панегірик Ярославу та його родині міг бути долучений до створеного раніше основного тексту «Слова» вже в zenіті його правління, тобто між 1037–1050 рр., коли після смерті його брата-суперника Мстислава Чернігівського (1036 р.) Ярослав став самовладним правителем Київської держави. Саме тоді цей панегірик набув актуальності й вочевидь щороку звучав за часів Ярослава як на день пам'яті Володимира (15 липня), так і в згадувані давніми джерелами дні обновлення (освячення) Софії – «митрополії руської» (4 листопада і 11 травня). На моє переконання, два дні обновлення Софії точно позначають початок (4 листопада 1011 р.) і кінець (11 травня 1018 р.) її створення Володимиром і Ярославом.

Але чи міг Іларіон промовити своє «Слово» в 1022 р., адже у «Повісті временних літ» він уперше згаданий аж через 19 років? У літопису під 1051 р. про Іларіона говориться двічі: у повідомленні про поставлення його митрополитом у Софії та в сказанні про початок Печерського монастиря. З Іпатіївського літопису випливає, що саме Іларіон був засновником монастиря, коли викопав невеличку печерку в лісовій хащі на київських горах. Після поставлення його митрополитом, у цій печерці усамітнися Антоній, який прийшов з Афону²⁰. Як бачимо, Іларіон був сучасником Антонія, а відтак і Володимира, оскільки Антоній, як свідчить Києво-Печерський патерик, розпочав своє подвижництво ще за часів Хрестителя Русі. Ніщо не заважає припустити, що Іларіон, який величає Володимира в «Слові» «каган наш» і «великий каган нашої землі», був із тих дітей «нарочної чаді», котрих Володимир після хрещення Русі віддав на «учення книжне». А в такому разі Іларіон був ровесником Ярослава, тож зрозуміло, чому став його сподвижником: за середньовіччя існував звичай оточувати дітей державця їхніми ровесниками, що виховувалися разом, а згодом ці друзі дитинства формували оточення правителя. Якщо це справді так, то в 1022 р. Іларіону було 30–35 років, а при постриженні в сан митрополита – 60–65. Про те, що в момент виголошення «Слова» він ще не досяг цього високого сану, свідчить текст пам'ятки, в якому єпископи Русі називаються Іларіоном «нашими отцями», з якими Володимир часто тримав раду²¹. Певна річ, що в 1022 р., будучи вже зрілим (надто для середньовіччя) мужем, Іларіон – блискуче освічений священник придворного храму, наближена до князя людина, вповні міг проголосити перед елітою київського суспільства складене ним «Слово».

Отже, датуючи появу «Слова» 1022 р., спробую з'ясувати питання про місце його виголошення. З цього приводу в літературі існують різні погляди: припускають, зокрема, що «Слово» могло прозвучати або в Десятинній церкві, або в Софії, або у надбрамному Благовіщенському храмі на Золотих воротах з нагоди його освячення та завершення оборонних споруд навколо Києва. Усі ці погляди мають свій сенс, якщо прийняти моє припущення про можливість неодноразового виголошення «Слова» вже за часів Ярослава. Справді, воно було програмним для тієї доби, тому могло звучати і в Благовіщенському храмі, і в Десятинній церкві, і в Софії, причому як на Благовіщення, так і на день пам'яті Володимира, який щороку святкувався 15 липня – день його кончини. До речі, починаючи від XV ст., у деяких списках «Слово» уміщене саме під 15 липня. Іларіон міг також виголосити «Слово» в Софії 12 лютого 1051 р. на день своєї інтронізації тут як в «митрополії руській». Саме тоді до «Слова» могли додати актуальний «сімейний» панегірик Ярославу та його родині, включно з онуками і правнуками Володимира. Побудовані Ярославом у сер. XI ст. Георгіївська та Ірининська церкви в цьому панегірику не згадані, бо в ньому йдеться про ті споруди, що були наявні на 1022 р., і до зведення яких були причетні Володимир і Ярослав: перший їх розпочав, а другий завершив: «незакінчене тобою закінчив» – цей ідеологічний постулат став важливим концептом «Слова».

Прикметно, що в кульмінації київської теми «Слова» Володимир титулований «великим каганом нашої землі»²², а Ярослав – лише наприкінці «Слова» названий «благовірним

²⁰ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. Москва, 1998. Стлб. 143–144; Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1989. С. 95–96.

²¹ Никитенко Н. Русь і Византия в монументальному комплексі Софії Київської. Историческая проблематика. Київ, 1999. С. 208–209.

²² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 91.

каганом»²³, що було актуальним для початку, а не для zenіту правління останнього. Влад-на титулатура відігравала тоді надважливе значення. Каган – тюркський титул верховного правителя, який отримав Володимир після того, як 985 р. переміг Хозарський каганат і змусив його платити данину Києву. Вона вочевидь бралася з хозар і Ярославом як спадкоємцем прав батька. «Великий каган» – синонім титулу «великий князь». Але до смерті Мстислава Ярослав ділив із ним владу над Руссю, тобто не був великим князем. Лише від 1036 р. Ярослав став самодержцем, тож Іларіон ще не мав сенсу наголошувати на цьому дуже значимому для Київського князя титулі. Це – дуже важлива для доби раннього середньовіччя обставина, яка є додатковим аргументом на користь датування «Слова» 1022 р., а не zenітом правління Ярослава.

Судячи з усього, «Слово» щороку звучало в численних храмах Русі на день пам'яті Володимира й в пізніші часи, бо збереглися його списки навіть XVI–XVII ст. Ось чому «Слово» дійшло до нас у 52 списках і в трьох різночасових редакціях. Звісно, в давніші часи списків «Слова» було набагато більше. Вже сама по собі велика кількість списків, що збереглися донині, та кілька редакцій «Слова» говорить про те, що пам'ятка мала велике богослужбове значення, тож у адаптованому відповідно до тієї чи іншої події вигляді побутувала в якості Похвального слова Володимирі впродовж сторіч. У пізніших списках «Слова» Ярослав у цій Похвалі ще згаданий, натомість дружина Ярослава Ірина та їх діти й онуки у пізніших списках – вже ні. Причому в скороченій редакції пізніх списків історична частина «Слова» помітно скорочена і посилено його богословський зміст. У цих списках Похвала Володимирі, до якого звертається Іларіон, як і текст, пов'язаний із Ярославом, взагалі відсутні, що засвідчує адаптацію «Слова» до церковних потреб пізніших часів, коли ці пасажи втратили свою актуальність. Відтак така глибока комплексна пам'ятка як «Слово» Іларіона потребує не лише суто джерелознавчого, богословського та літературознавчого, але й історичного та архітектурно-мистецтвознавчого досліджень, що дає можливість бачити його безцінним джерелом названих студій.

Згідно з моїми висновками, «Слово про Закон і Благодать» Київського митрополита Іларіона, так само, як Софію і Золоті ворота, можна з повним правом відносити до «богатирської доби» Володимира, справу якого завершив Ярослав на початку свого княжіння в Києві. Як відомо, забудова давнього Києва була не хаотичною, а планомірною і, на моє переконання, цей план було розроблено та реалізовано вже за Володимира, справу якого на початку свого правління завершив Ярослав. Саме в період 1011–1022 рр., тобто від першої Кірію-Пасхи до другої Кірію-Пасхи XI ст., було створено Софію Київську, потужний оборонний вал та вбудовано в нього Золоті ворота з надбрамною Благовіщенською церквою. Вони склали сакральну основу митрополичого міста, яке в науці заведено називати «містом Ярослава». На мою думку, архітектурний ансамбль давнього Верхнього Києва сформували не окремі частини, що побутують у науці й суспільстві під назвами «місто Володимира» і «місто Ярослава», а княже місто (дитинець) з Богородичною Десятинною церквою та митрополиче місто з Софією, які склалися в єдиний Святий Київ, в якому Пресвята Богородиця (Десятинна церква) пристойть Христу Премудрості Божій (митрополичій Софії)²⁴.

Порядок забудови Святого Києва цілком відповідав перейнятій із Візантії засадничій державотворчій доктрині діархії і симфонії світської та духовної влад. Це чітко простежується в «Слові» Іларіона, який звертається до Володимира зі словами: «Подібний ти до великого Константина, рівний розумом, рівний христорогством, рівний честю служителям його. Той із святими отцями Нікейського собору закон людям поклав – ти ж із новими нашими отцями-єпископами, виходячи на брань, з великим смиренням радився, як між людьми сими, котрі щойно пізнали Господа, закон встановити. Той у еллінів і римлян царство Богу покорив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зоветься. Той із матір'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний»²⁵.

Тут впадає в око очевидна суперечність тексту з реальною історією. Прикметно, що з Володимиром у тексті зіставляється не його дружина Анна, яка разом із ним охрестила Русь, принісши хрест із Константинополя і «по всій землі своїй поставивши», а його бабця княгиня Ольга. Вона прославлена в літописі передусім за особисте хрещення, яке відбулося за цілих 30 років до хрещення всього народу і стало заслугою княгині як предтечі київського християнства, що була «передвісницею християнській землі яко вранішня зоря

²³ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 99.

²⁴ Нікітєнко Н. Софія Київська Володимира Великого. Київ, 2022. С. 177–179.

²⁵ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 96–97.

перед сонцем і яко зірниця перед світом»²⁶. Логічно думати, що в архетипі «Слова» в цитованому пасажі називалася Анна, проте згодом її ім'я на злободенну потребу замінили ім'ям Ольги. Прославлення Анни Порфірородної в парі з її подружжям Володимиром Великим було дуже важливим і актуальним для доби появи та виголошення «Слова». Адже споріднення Київського княжого дому з прославленою Македонською династією вивело Русь на вищий щабель в ієрархії держав Візантійської співдружності. Але первинний архетип «Слова», виголошеного в 1022 р., не зберігся. На моє припущення, до нас дійшла пізніша, адаптована до насущних викликів життя традиція, відображена у «Слові», найбільш ранній збережений список якого датується др. пол. XIII ст.

Вважаю, що саме тоді Володимира та Ольгу було канонізовано як парних святих. Це сталося за часів можновладного Київського митрополита Кирила II (1242–1280), який походив з оточення князя Данила Галицького і майже 40 років успішно очолював та відроджував Руську Церкву. На моє переконання, саме він першим виявив їхні моці в руїнах Десятинної церкви, в інтер'єрі якої, за свідченням давніх джерел в XI ст., стояли і всенародно шанувалися саркофаги з останками Володимира, Анни і Ольги. Віднайдення княжих моців стало йому канонічною підставою для прилучення Володимира та Ольги до лику святих. Їхні останки були поховані Кирилом II під Десятинною церквою, а в 1635 р. ці поховання в шиферних гробницях віднайшов митрополит Петро Могила: Ольги – в її первинній різьбленій гробниці, а Володимира – у вторинній кінця XI ст., виготовленій із гладких плит, бо його власний мармуровий саркофаг був зруйнований мурами Десятинної церкви, які впали. Тому Кирило II поклав моці князя у давній шиферний саркофаг. Гробниці Володимира та Ольги в 1826 р. виявили при розкопках Десятинної церкви, а від 1939 р. ці гробниці стоять у музеєфікованій тоді Софії Київській, хоча моці з них, на жаль, втрачено за тоталітарних часів²⁷.

Радше за все, канонізація Володимира і Ольги відбулася на вікопомному Помісному соборі в Софії Київській, зібраному 1273 р. Кирилом II, що було надважливою акцією зі збереження та відродження Руської Церкви в умовах жакливої руїни після Батієвого нашествия. Відомо, що найдавніші житія Володимира і Ольги датуються др. пол. XIII ст., коли їх вочевидь було канонізовано, адже житія склалися до цього акту. Відтоді, на мою думку, утвердилася традиція шанувати в княжій парі хрестителів Русі: разом із Володимиром його бабцю Ольгу як найбільш славних київських державців – представників Київської династії, що першими зрелися язичництва і прийняли християнство²⁸.

В умовах іноземного поневолення важливо було акцентувати особисте хрещення давніх правителів держави та навернення ними підданих і звеличення православної віри, тому вони назавжди стали для свого люду джерелом святості. Керована русином-українцем за походженням Кирилом II, Руська Церква зберегла і піднесла Київ як одвічний духовний центр всієї східноєвропейської цивілізації. Тому в ті важкі й водночас доленосні часи ключовими образами київської святості стали князі-цивілізатори Київської держави Володимир і Ольга, що відтоді почали прославлятися як парні святі. Можливо, на Київському соборі 1273 р. було канонізовано й митрополита-русина Іларіона. Адже його здавна шанували в народі як святого, що засвідчено похвалою йому в літопису під 1051 р. у розповіді про створення Печерського монастиря. Літопис славить його як мудрого подвижника: «муж благий, і книжний, і пісник», подвиг якого послужив прикладом для самого засновника Києво-Печерського монастиря преподобного Антонія Печерського²⁹.

Проте Софія Київська і, як вважаю, архетип «Слова» Іларіона були вирішені в більш ранній історичній традиції, народженій тріумфальною добою християнізації Русі. Аби переконатися у тісному взаємозв'язку «Слова» та концепції образного вирішення Софії, слід звернутися до її архітектури і стінопису, де виразно простежується сакральна хода Русі Володимира від Закону до Благодаті, причому в аналогічній «Слову» Іларіона символічній образності. У цьому сенсі зверну увагу на важливі аспекти програмного вирішення Софії: специфіку її архітектурно-живописної композиції, порядок присвячення вітварів, тематику та ідейний аспект світських фресок і стінопису княжих хорів. Звісно, що це вельми розлога й насичена смислами тема, однак варто зупинитися на ній бодай стисло.

Почну із зовнішнього абрису купольної композиції, яка відігравала провідну роль у формуванні неповторного образу Софійського собору. Як відомо, східнохристиянський храм своїми архітектурними формами та монументальним розписом символізує Небесний Єрусалим, що сходить від Бога на землю. Але в кожному разі при загальному дотриманні

²⁶ Літопис руський. С. 39.

²⁷ Нікітенко Н. Приналежність саркофагів з Десятинної церкви, що зберігаються в Софії Київській. *Православ'я в Україні*. Київ–Кам'янець-Подільський, 2022. С. 346–362.

²⁸ Там само.

²⁹ Літопис руський. С. 94.

Софія в XI ст. Макет-реконструкція давнього вигляду.

церковного канону ця образна парадигма вирішена по-своєму. І в цьому – сила та впливовість монументального мистецтва, зверненого до душі й ока людини. Образ Софії як Нового Єрусалима Київської держави, на мою думку, передусім читається через числову символіку давніх архітектурних форм, перш за все, кількості куполів як еквіваленту небес. На моє переконання, число 13 у купольній композиції давньої Софії містить у собі особливу комплексну ідею, по-перше, Ісуса Христа, ім'я якого грецькою мовою складають 13 літер і воно є стрижнем у цій побудові; по-друге, Вселенської Церкви (Христос і 12 апостолів), по-третє, 13 слов'янських племен, об'єднаних у священну Київську державу, що непорушно стоїть під небом Христа. Ось чому гігантський мозаїчний образ Богоматері Оранти на золотому небесному тлі головного вівтаря в народі називали Непорушною Стіною. Адже в Акафісті Богородиця величається «Царствія Непорушною Стіною» і є символом Церкви Земної як Нового Єрусалима.

Архітектура інтер'єру Софійського собору, його мозаїки і фрески також підлягають концепції Нового Єрусалима, увінчаного куполом з образом Христа Пантократора в оточенні чотирьох архангелів. Пантократору пристойть у вічній молитві за людей Богоматір Оранта, велетенський мозаїчний образ якої на склепінні головного вівтаря є прообразом Церкви Земної. (мал. 4) Над Орантою – великий посвятний напис собору: «Бог серед нього, він не похитнеться, Бог допоможе йому, коли ранок настане» (Пс. 45:6). Ідеться про Небесний Єрусалим – Град Божий, міць і слава якого чудесно переноситься на християнський Київ як осердя нової Русі. Напис цитує слова Божественної утрні, яка розпочинає новий день у житті Русі, Києва і кожного християнина. У «Слові» читаємо, що Володимир, принісши хрест із Константинополя – нового Єрусалима, уподібнився Костянтину Великому, який приніс хрест зі старого Єрусалима і ствердив його у своїй землі. Парфраз тут такий: ідеться про заміну Володимиром у Русі старого – новим, язичництва – християнством.

Так само, від Закону (Старого Заповіту), який читається на вечірні, до Благодаті (Нового Заповіту), що читається на утрні, слідує хронологія і програма присвячень вівтарів Софії Київської. У відповідності до літургійного руху, крайній південний вівтар, розписаний ветхозавітними сюжетами, присвячено вождю небесного воїнства архангелу Михаїлу, охоронцю храму Софії та святому патрону князя і його війська.

За ним на північ – вівтар Якима та Анни (дияконник) зі сценами протоевангельського циклу, які прообразують справу Володимира і Анни як княжого подружжя хрестителів Русі. Дияконник прилягає до головного вівтаря Святої Софії, декорованого апофеозними мозаїками: «Богоматір Оранта», «Євхаристія», «Святительський чин», сюжети яких складають літургійне ядро Церкви Земної. Ряд святих розпочинають позначені київською темою образи Єпифанія Кіпрського та Климента Римського: на день першого (12 травня) освячено Володимирову Десятинну церкву, а мощі другого князь приніс із Корсуня та поклав для всенародного шанування у цій церкві. А відтак Климент сприймається небесним покровителем і сподвижником Володимира Хрестителя.

*Богоматір Оранта із супровідним посвятним написом по арці вівтаря.
Мозаїка XI ст. До 1018 р.*

На північ від головного вівтаря – жертовник, присвячений апостолу Петру – наміснику і будівничому Церкви Земної та покровителю ієрархів, зокрема митрополита Київського Іоанна I. Його святий патрон Іоанн Предтеча постає на фресці біля входу в жертовник. До жертовника з півночі прилягає вівтар Георгія Великомученика, покровителя князів як очільників воїнства земного. Ці новозавітні присвяти акцентують те, що нова віра стверджена в Русі, як і на всій землі, апостольською проповіддю, кров'ю мучеників, церковною молитвою та княжою звиягою, а стінопис вівтарів Софії виразно натякає на святу справу її можновладних ктиторів – рівноапостольного княжого подружжя князя Володимира і Анни та Київського митрополита Іоанна I, який був його соратником і опікувався Софійським собором у першій третині XI ст.

Безсумнівним є княжий і митрополичий лейтмотив розпису Софії, що не дивно, адже Софія одночасно була і княжим храмом, і «митрополією руською». Поставлено сильний акцент на образах княжого подружжя хрестителів Русі Володимира і Анни. Вони є центральними персонажами унікального світського жанру фресок – великого княжого сімейного портрета в центральному нефі і розлогого циклу сходових веж, що розповідає про укладення їх знаменитого династичного шлюбу, який започаткував собою хрещення Русі³⁰. Як і в «Слові» Іларіона, вони постають «новими Константином і Єленою» в специфічному підборі та звучанні образів окремих святих, колосального персонального жанру стінопису, що налічує понад 500 образів. Ці образи святих підпорядковані загальній концепції хрещення Русі та прославлення подружжя її хрестителів як ктиторів собору Св. Софії Премудрості Божої³¹.

Тісний зв'язок зі «Словом» Іларіона виразно простежується і в давньому фресковому живописі княжих хорів, де під час відправ перебували родина Київського державця та її близьке оточення. Причому перегук розписів зі «Словом» настільки очевидний, що породжує відчуття явної орієнтації Іларіона на софійські фрески. Тут також зіставляються Закон і Благодать: ветхозавітні сцени намальовані на стінах західної частини південних

³⁰ Нікітенко Н. Світські фрески Софії Київської. Харків, 2017. 248 с.

³¹ Нікітенко Н. Володимир Великий і Анна Порфірородна як «нові Костянтин і Олена» у фресковому розписі Софії Київської. *Наукові записки НАУКМА. Історія і теорія культури*. Київ, 2020. Т. 3. С. 36–42; Її ж. Свята Софія Київська: 1011–1018. Київ, 2022. 352 с.; Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. Киев, 2014. 336 с.

(чоловічих) і північних (жіночих) хорів та слугують прообразами новозавітних сцен, намальованих на східній (передвітарній) частині хорів. Тобто те, що відбулося у Старому Заповіті (Законі), стало прообразом того, що сталося у Новому Заповіті (Благодаті). Причому серед ветхозавітних сцен акцент поставлено на історії праотця Авраама як «батька віруючих». Саме з Авраамом як мужем праведним порівнюється у Київському літописі князь Володимир Хреститель у посмертному панегирику йому під 1015 р.³² Сюжети з історії Авраама і Сарри (прообразів Володимира і Анни) бачимо як на південних (чоловічих), так і на північних (жіночих) хорах, де розміщалися під час відправ чоловіча і жіноча половина княжої родини.

Зустріч Авраамом трьох подорожніх. Фреска південних хорів Софії Київської. До 1018 р.

На південних чоловічих хорах із заходу розміщено сцени «Зустріч Авраамом трьох подорожніх» (прообраз новозавітної Трійці) і «Жертвоприношення Авраама» (прообраз євхаристичної жертви Христа). Вражає образ Авраама, очі якого передають чудо духовного прозріння. На східній частині південних хорів – «Чудо в Кані Галілейській», де Христос перетворив воду на вино (прообраз Євхаристії).

На заході північних жіночих хорів розміщено сюжет «Гостинність Авраама» (ветхозавітна Трійця), де Авраам і Сарра приймають як почесних гостей трьох ангелів під дубом Мамврійським, а на сході хорів – сцени «Тамна Вечеря» та «Зрада Іуди» (Жертва Христа), які зображені біля вівтаря, позаяк «Закон бо предтечею був і слугою Благодаті й Істини».

Позаяк світські фрески Софії (княжий портрет і цикл веж) засвідчують факт приналежності священного царського чину подружжю хрестителів Русі та замовників програми розпису Володимиру і Анні, немає сумнівів у тому, що біблійне подружжя Авраама і Сарри було саме їх прообразом.

Водночас, оскільки ветхозавітні праведники Авраам і Сарра мисляться Іларіоном і виступають в стінописі Софії «прабатьком і праматір'ю» всіх християн, то ніхто інший, як вінченосне княже подружжя хрестителів Русі Володимир і Анна, є «батьком і матір'ю» всіх віруючих власної держави. Таке сприйняття притаманне тогочасній ментальності й ідеологічним постулатам.

Висновок. Отже, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона Київського чітко датується 25 березня 1022 р., коли воно було вперше виголошено Іларіоном на день Кірію-Пасхи. «Слово» позначає час завершення Ярославом Мудрим грандіозної справи його батька Володимира Великого зі створення «града великого» (міських укріплень), Софії Київської та Золотих воріт і побудовою на останніх надбрамної Благовіщенської церкви. «Слово» засвідчує авторський задум Володимира в розбудові християнського Києва як Святого міста, Нового Єрусалима новоствореної Русі. Цей задум Володимира був майже реалізований за його правління та в 1022 р. завершений його сином Ярославом у батько-

³² Літопис руський. С. 76–77.

вій програмній парадигмі. Впродовж тривалого часу «Слово» у редагованому на потребу дня вигляді багаторазово використовувалося у церковному вжитку як святкова проповідь на день пам'яті святого Володимира (15 липня).

За своїм змістом та ідейною парадигмою «Слово» виявляє тісний взаємозв'язок з архітектурою, давнім мозаїчним і фресковим живописом Софії Київської (1011–1018). Обидві фактично одночасні пам'ятки виразно прославляють перемогу християнства в Русі та княже подружжя її хрестителів Володимира і Анну. Заміна в пізніше редагованому тексті «Слова» імені Анна на Ольгу відбулася за часів Київського митрополита Кирила II в др. пол. XIII ст. і була зумовлена зміною політичної ситуації та нагальною потребою канонізації власних руських святих, що диктувалося викликами його доби.

References

- Horskyi, A. (1844). *Pamiatnyky dukhovnoi lyteratury vremen velykoho kniazia Yaroslava I* [Monuments of spiritual literature of the times of grand duke Yaroslav I]. Moscow, Russia.
- Kolpakova, V. (Ed.). (2011). *Dyva pecher Lavrskykh* [Wonders of Lavra caves]. Kyiv, Ukraine.
- Korniienko, V. (2010). *Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – poch. XVIII st.)* [Graffiti corpus of St Sophia of Kyiv (the 11th – the early 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Korniienko, V. (2014). *Hrafiti Sofii Kyivskoi XI – poch. XVIII st.: Informatsiinyi potentsial dzherela* [Graffiti of St Sophia of Kyiv in the 11th – the early 18th c.: Information potential of the source]. Kyiv, Ukraine.
- Moldovan, A. (1984). *Slovo o zakone y blahodaty Ylaryona* [The Word on Law and Grace by Hilariion]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2017). *Svitski fresky Sofii Kyivskoi* [Secular frescoes of Sophia of Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2020). *Volodymyr Velykyi i Anna Porfirorodna yak «novi Kostiantyn i Olena» u freskovomu rozpysi Sofii Kyivskoi* [Volodymyr the Great and Anna Porphyrogenitskaya as the «new Constantine and Helen» in the fresco painting of St Sophia of Kyiv]. *Naukovi zapysky NAUKMA. Istorii i teoriiia kultury – Scientific notes of NAUKMA. History and theory of culture*, 3, P. 36–42.
- Nikitenko, N. (2022). *Prynalezhnist sarkofahiv z Desiatynnoi tserkvy, shcho zberihaiutsia v Sofii Kyivskii* [Ownership of the sarcophagi from the Tithe church, stored in St Sophia of Kyiv]. Kyiv–Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sofiia Kyivska Volodymyra Velykoho* [Sophia of Kyiv by Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sviata Sofiia Kyivska: 1011–1018* [St Sophia of Kyiv: 1011–1018]. Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, N. (1999). *Rus y Vyzantia v monumentalnom komplekse Sofyy Kyevsckoi. Ystorycheskaia problematyka* [Russia and Byzantium in the monumental complex of St Sophia of Kiev. Historical problematics]. Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, N., Korniyenko, V. (2012). *Drevneishye hruffyty Sofyy Kyevsckoi y vremia ee sozdanyia* [The most ancient graffiti of St Sophia of Kiev and the time of its creation]. Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, N., Korniyenko, V. (2014). *Sobor sviatykh Sofyy Kyevsckoi* [Cathedral of the saints of St Sophia of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Pronshtein, A., Kyiashko, V. (1981). *Khronolohyia* [Chronology]. Moscow, Russia.
- Tolochko, P. (2008). *Kyiv i Rus. Vybrani tvory 1998–2008 r.* [Kyiv and Rus. Selected works of 1998–2008]. Kyiv, Ukraine.
- Vysotskyi, S. (2000). *Zoloti vorota v Kyievi* [Golden gate in Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут “Свята Софія”» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department «Institute “St Sophia”» of the National reserve «Sophia Kyivska», honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: nadinik@ukr.net

Дата подання: 21 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. «Слово» митрополита Іларіона і Софії Київська – часовий і програмний взаємозв'язок. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 59–70. DOI: 10.58407/litopis.250307.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2025). «Slovo» mytropolyta Ilariona i Sofiia Kyivska – chasovyi i prohramnyi vzaiemozviazok [«A Word» by metropolitan Hilarion and Sophia of Kyiv – time and program connection]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 59–70. DOI: 10.58407/litopis.250307.

Мар'яна Нікітенко

ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ ХРЕСТА У САКРАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ПЕЧЕР КИЇВСЬКОЇ ЛАВРИ

THE EMBODIMENT OF IDEA OF THE CROSS IN SACRED SPACE OF KYIV LAVRA'S CAVES

DOI: 10.58407/litopis.250308

© М. Нікітенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-340X>

У статті доводиться, що ідейну та конструктивну основу печер Київської лаври утворив просторовий хрест, що його співвідносили із Хрестом Спасителя. На прикладі середньовічних уявлень про географічний простір показано, як ідею Хреста сприймали за Середньовіччя та чому вона була важливою і актуальною для преподобних Отців, котрі створювали печери. Щодо цього бачення проведено ідейно-образну паралель між печерами Київської лаври та її головним храмом – Великою Печерською церквою чи Успенським собором.

Ключові слова: печери, Києво-Печерська лавра, храм, хрест, сакральний простір, світ, Успенський собор, монастир, пояс, варяг, Шимон, Єрусалим, Середньовіччя, Розп'яття, Чин на заснування храму, Ісус Христос, Ебсторфська карта, Херефордська карта.

The article proves that the conceptual and constructive basis of caves of Kyiv lavra was formed by a spatial cross. It is shown how this idea was perceived in the Middle Ages and why it was important and relevant for Reverend Fathers who created caves. Regarding this vision, an ideological parallel was drawn between caves of the Kyiv lavra and its main temple – the Great Cave church or Uspensky cathedral.

Key words: caves, Kyiv-Pechersk lavra, temple, cross, sacred space, world, Uspensky cathedral, monastery, belt, Varangian, Shimon, Jerusalem, Middle Ages, Crucifixion, Act on the foundation of the temple, Jesus Christ, Ebstorf's map, Hereford map.

У наших попередніх працях ми всіляко доводили, що печери Київської лаври розбудовували за принципом створення християнського храму¹. Середньовічне усвідомлення печер храмом відкриває шлях до розкриття інших їх глибоких ідейних змістів, що вплинули на конструкцію і планову структуру знаменитих підземель. Передусім наголосимо, що в основі сакрального простору печер, як і в основі будь-якого християнського храму, лежить хрест. Ідея хреста, як твірної основи храму, була «закодована» в «Києво-Печерському патерику» – у «Слові» про створення Великої Печерської церкви. Ця тема детально розглянута в нашій монографії «Небо на землі: від Альфи до Омеги»².

Щоб не повторювати весь викладений у згаданій книзі матеріал, акцентуємо лише на деяких важливих моментах. Ідейною та духовною наступницею печер була Велика Печерська церква чи Успенський собор Києво-Печерської лаври. У Києво-Печерському монастирі велике значення набула легенда про створення цього храму. Згідно із нею, навіть розміри Успенського собору були священними, адже їх здійснили сакральним предметом – золотим поясом варяга Шимона, що прикрашав монументальне Розп'яття Ісуса Христа на батьківщині Шимона – у Скандинавії³. Як доведено дослідниками, пояс мав довжину в 4 римських фути (118 см)⁴.

¹ Нікітенко М. Печери Київської лаври як храм. *Academia.edu*. URL: https://www.academia.edu/107306165/Печери_Київської_лаври_як_храм.

² Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги. Феномен Спасіння – освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ, 2022. С. 239–257, 428–434, 435–446, 466–481.

³ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ, 1991. С. 3.

⁴ Афанасьев К. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. Москва, 1961. С. 289. Поясові варяга Шимона присвячена наша стаття: Нікітенко М. Золотий пояс варяга Шимона – реліквія Києво-Печерського монастиря. *Academia.edu*. URL: https://www.academia.edu/79382560/Золотий_пояс_варяга_Шимона_реліквія_Києво_Печерського_монастиря.

До того ж число «4», як найважливіша і «прихована» сакральна складова поясу Шимона, мало багатогранні символічні змісти. Воно символізувало передусім *чотириконечний хрест*. Як вважали за Середньовіччя, хрест лежить в основі світобудови, образом якої є християнський храм узагалі й Успенський собор зокрема. У давній службі Воздвиженню Хреста, що зберіглася в давньоруській Мінеї XII ст., йдеться: «Четвероконачный мир ныне освящается, когда возносится Твой четвероконачный крест, Христе Боже наш»⁵. Тож, як ми припускали раніше, саме хрест був головним «символічним еквівалентом» золотого поясу варяга Шимона, покладеного в основу сакральних вимірів Великої Печерської церкви.

Щодо цього важливе значення мав сам «порядок вимірів» Успенського собору поясом Шимона: спочатку міряли ширину, тоді – довжину і, нарешті – висоту храму. До того ж ширина (20 поясів) + довжина (30 поясів) дорівнювали висоті Успенського храму (50 поясів). А в давній службі Воздвиженню Хреста читаємо: «О преславное чудо! *Широта креста и долгота равна небесам*. И Божественною благодатью освящаются концы земли. Ибо им побеждаются варварские народы, ибо им утверждается вера – божественная *лестница*, по которой восходим на небеса, вознося в песнях Христа Бога» (виділено нами – М.Н.)⁶. Як бачимо, у службі йдеться, що ширина і довжина хреста (цієї «Божественної ліствиці») дорівнює небесам. Небеса ж усвідомлювали як висоту Великої Печерської церкви (50 поясів), яка відповідала сумі її ширини (20 поясів) і довжини (30 поясів)⁷. Відтак весь сакральний простір головного храму Києво-Печерської обителі співвідносили із величним просторовим хрестом.

Саме печери сприймали тим «наріжним каменем», на якому збудовано весь монастир, зокрема й Успенський собор. Відтак печери були «відправною точкою» процесу створення сакрального простору Успенського собору, сутнісну основу котрого, як і сутнісну основу печер, утворив хрест.

Натомість на зведених планах печер Київської лаври – Варязьких, Дальніх і Близьких розгледіти просторовий хрест дуже важко. Для того, щоб усвідомити, чому і в який спосіб топографію печер було структуровано як хрест, необхідно звернутися передусім до середньовічних уявлень про географічний простір. Точкою відліку середньовічної географії був Єрусалим, який в Апокаліпсисі є символом містичної Церкви і центральним пунктом місцянських очікувань. Водночас середньовічні мапи мали чітко виражену структуру хреста, на перетині гілок і в центрі якого – Єрусалим⁸. Цікаво, що цю думку яскраво ілюструє хрестовокупольний візантійський храм: на перетині просторового хреста його склепіння височить купол, що символізує Небесний Єрусалим.

Важливо, що світ за Середньовіччя уявляли як храм, і навпаки – храм уособлював світ, що має чотири «сторони» і є образом чотириконечного хреста. Надсвітлові події Священної історії – Пришестя у світ Ісуса Христа (Боговтілення) – Церква називає кенозисом, себто умаленням Бога й уподібнює його до Розп'яття Спасителя на Хресті. Так само, акт Творіння Богом світу, образом якого є храм, Церква асоціює з Боговтіленням і з Хресною Жертвою Спасителя. Саме тому в основі Всесвіту, як і в основі будь-якого християнського храму (=печер Київської лаври), згідно з давніми уявленнями, лежить хрест.

Ці ідеї чудово ілюструють середньовічні карти, котрим у давнину надавали глибокого сакрального значення. У Західній Європі карти виготовляли в монастирях і розміщували у вівтарній частині міських соборів, кафоліконах монастирів і в рукописах, особливо у псалтирях (тому вони отримали назву «псалтирні карти»). Хоча в Русі західноєвропейські карти з'явилися в XII ст., картина світу в очах наших співвітчизників була такою ж, як і у людей Західної Європи, оскільки її було засновано на загальновідомих біблійних уявленнях про світобудову. Біблія ж за Середньовіччя була своєрідним «мірилом істини». Тож тодішні карти виконували таку ж роль, як ікони та фресковий живопис.

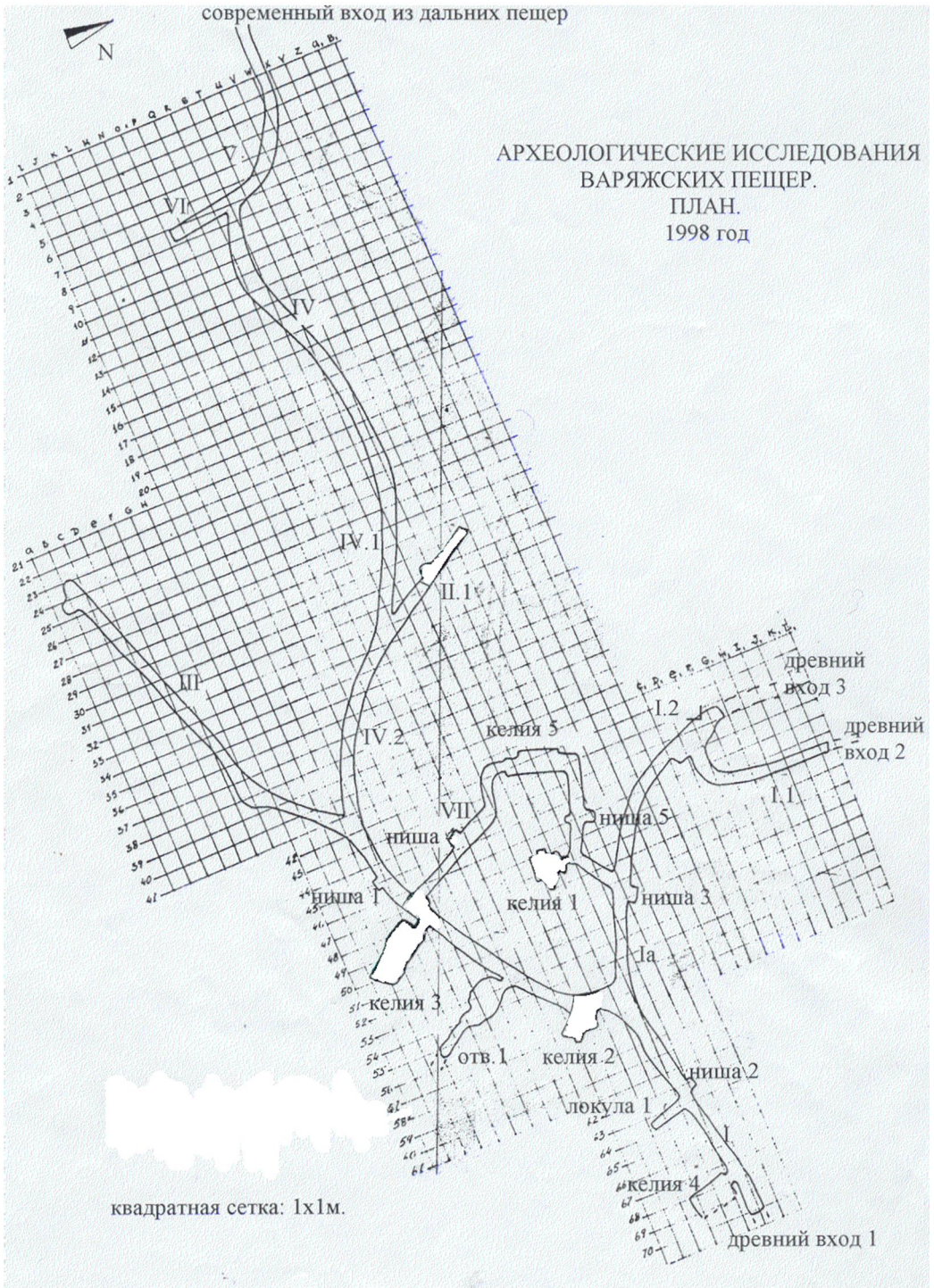
(Іл. 4) Основні структурні середньовічні описи Землі сформували карту так званого «Т–О» типу зі східною орієнтацією. Такі карти, на відміну від зональних мап, були найбільш поширені за Середньовіччя. Фігура «Т» була вписана в Ойкумену «О». Верхня, східна частина мапи, що означала Азію, була відділена горизонталлю (ріками Танаїсом і Нилом; морями: Чорним, Азовським, Егейським і Пропонтидою). Європу на мапі зображали ліворуч. Вона була відділена Середземним морем від Африки, що містилася на мапі

⁵ Служба Воздвиженню Креста Косьмы Маюмского / Подготовка текста, перевод и комментарии Т.В. Ткачевой. *Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского дома) РАН*. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2179>.

⁶ Там само.

⁷ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омegi... С. 252–253.

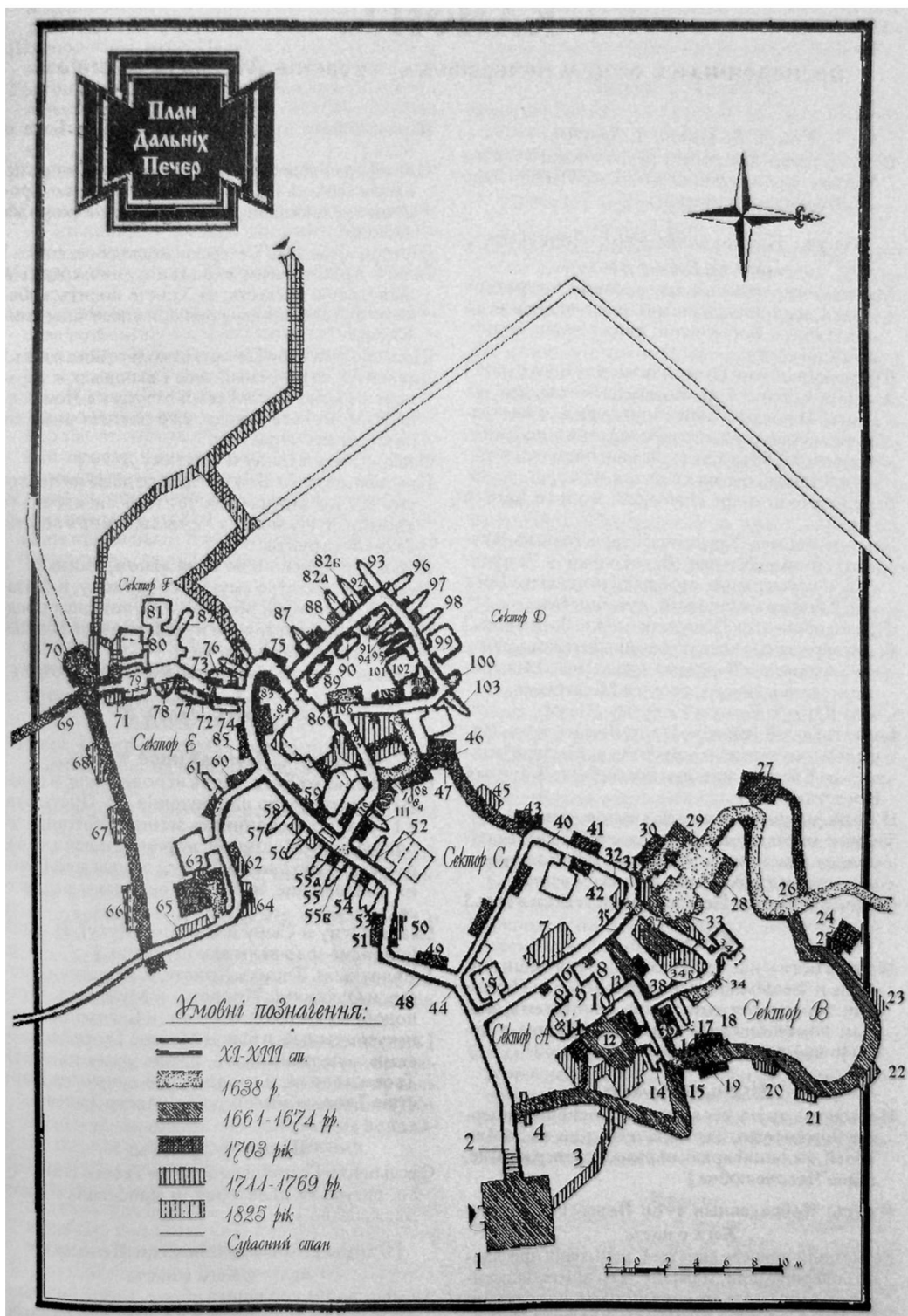
⁸ Подосинов А. «Это Иерусалим! Я поставлю его среди народов...». О месте Иерусалима на средневековых картах. *Новые Иерусалимы. Иеротопия сакральных пространств*. Москва, 2009. С. 11–34.

Зведений план Варязьких печер Києво-Печерської лаври.

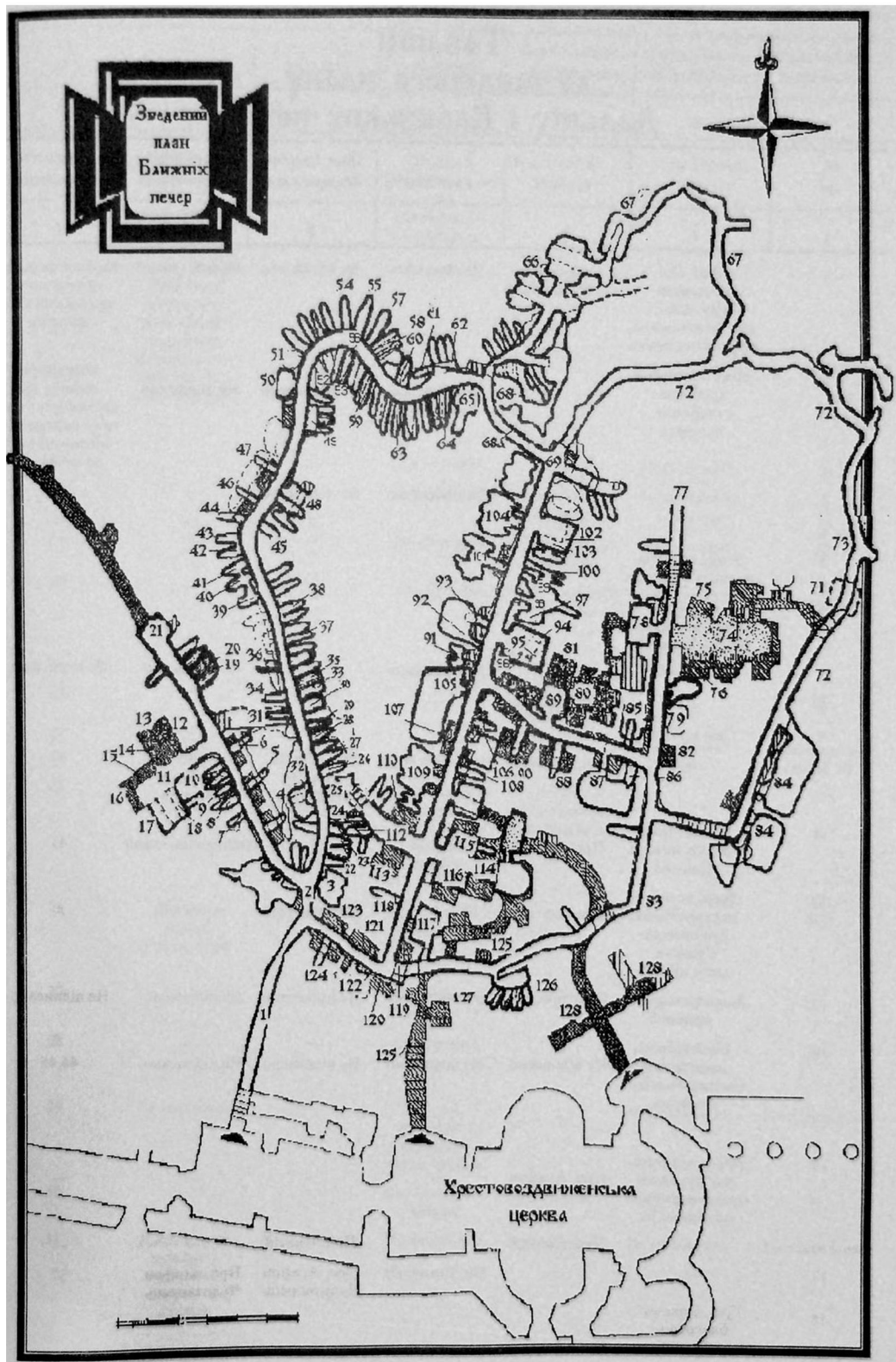
праворуч. Ойкумену омивав зі всіх боків океан. Дуже часто на мапах «Т-О» типу основні частини залюдненого світу названі іменами трьох Носвих синів: Сима (Азія), Хама (Африка), Яфета (Європа). Земне коло – це дзеркало, в якому відбито хід всесвітньої історії, а знак «Т» інтерпретовано середньовічними авторами як Хрест Розп'яття чи як «світ, на який чекає загибель»⁹.

⁹ Kupfer M. Medieval World Maps: Embedded Images interpretive frames. *Word and Images*. 1994. V. 10. P. 265.

Зведений план Дальніх печер Києво-Печерської лаври.

Із XI ст. у центрі карти почали зображати Єрусалим, оскільки «Господь поставив його в центрі землі». У середині знаменитої Ебсторфської карти (3580 x 3560 мм), створеної у Нижній Саксонії в середині XIII ст., зображено священний град Єрусалим, сцену Воскресіння і супровідну легенду: «Єрусалим – найсвятіша столиця Юдеї... Це найбільш славетне місто є голова всьому світові, оскільки в Єрусалимі здійснилося спасіння роду люд-

Зведений план Ближніх печер Києво-Печерської лаври.

ського смертю і воскресінням Господа, за словами співця псалмів: “Цар мій довіку”. У великому цьому граді є Гріб Господній, куди прагне у своєму благочесті весь світ”¹⁰. На Херефордській карті (близько 1290 р.), створеної Ричардом Хальдингамським і Лаффордським, Єрусалим також посідає центральне місце, а над Єрусалимом зображено сцену Розп’яття у вигляді своєрідної «компасної рози». Традиція розміщення Єрусалима в центрі залюдненого світу була настільки стійкою, що ми бачимо зображення Священного Града в центрі мапи, котру виготовив у 1582 р. у Магдебурзі майстер Генріх Бунтінг¹¹.

Середньовічна карта Землі
Т–О типу. XII ст.

Сторони світу на середньовічних картах мали різне ціннісне значення. На сході зображали Рай (дуже часто з мініатюрами Адама і Єви), а також історії чотирьох райських річок. Наприклад, на карті XII ст., яка є коментарем до книги Беата Лієбанського «про кінець часів і кінець земель» із Амброзіанської бібліотеки Мілана¹², на сході (мапа має традиційну східну орієнтацію), у рамці показані джерела райських рік, які витікають із центру на чотири боки, і це має вигляд Андріївського хреста. Усі ці карти унаочнюють середньовічні уявлення про світ, згідно з якими Ісус Христос – це мікрокосм і, водночас, макрокосм. Концентрація уваги

картографа на Христі в класичному Середньовіччі досягає свого апогею: світ представлений у вигляді Самого Спасителя на Ебсторфській карті. У такий спосіб, відповідно до уявлень середньовічних людей, Ойкумена і Тіло Христове складають одне ціле – голова на сході, руки – на півночі та на півдні, ноги Христа «спираються» на захід, **основною земного простору є хрест**. Так само хрест є основою християнського храму, котрий є образом не лише земного світу, а й Тілом Христа. З огляду на це хрест мав бути змістовною основою сакрального простору печер, котрі розбудовували як храм чи як просторову ікону Спасителя.

Симптоматично, що в середньовічному світосприйнятті, зокрема і в давньоруському, сам Єрусалим, що є в центрі просторового хреста світу, також має планову структуру хреста. Зокрема ігумен Даниїл, який відвідав Святий Град на початку XII ст., записав: «Єрусалим же – це велике та міцне місто; стіни його дорівнюють одна одній; збудований він по чотирьох кутах у формі хреста»¹³. Мандрівник XVI ст. Трифон Коробейников повідомляє: «Місто Єрусалим стоїть на схід на горі Сіон, хрестоподібно на чотири кути...»¹⁴.

Цікаво, що насправді дуже важко розгледіти просторовий хрест у плануванні Єрусалима. За спостереженням Р. Гаряєва, якщо уважніше придивитися до вулиць святого міста, то в їх мережі можна побачити дуже приблизну, ламану, неправильну, ледве визначену хрестоподібну схему основних осей-магістралей: із півночі на південь – від Дамаських воріт до Сіонських та зі сходу на захід – від Золотих воріт до Давидових. Ця хрестоподібність Єрусалима є дуже уявною, проте, на думку дослідника, причини, що спонукали людей так добре «бачити», відчувати образи і контури своїх міст, приховані в особливостях їхнього світосприйняття. Воно було не таким предметним, «реалістичним», як сприйняття світу сучасною людиною, натомість «вирізнялося сильною сакралізованістю, багатством змістів, ідеями про вищі духовні цінності»¹⁵.

¹⁰ Harvey P. *Mapra Mundi: The Hereford world map*. Toronto, 1999. P. 31. Мапа була найбільшою з відомих у світі. Вона загинула у 1943 р. під час налетів авіації союзників на Ганновер, де зберігалася у Historischer Verein Niedersachsen. Залишилися репродукції, зроблені наприкінці XIX ст. Ця мапа світу із східною орієнтацією складалася з 30 частин пергамену. У земному колі містилося близько 1600 легенд; на полях мапи фігурували додаткові легенди.

¹¹ Cartes Anciennes. *Antique Maps*. Paris, 1999. P. 13. Мапа зберігається у Bibliotheque nationale de France, Reserve des Livres rares, Res. Fol 0-2 f 972.

¹² Milan, Bib. Ambrosiana. Ms. F. 105. SUP, fol. 71 v-72; див. репродукцію до statuti Chocheyros J. *Fin des terres et fin des temps d' Hesychus (V-e siecle) a Beatus (VIII – siecle)*. The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages. Leuven, 1988. P. 80–81.

¹³ Хождение игумена Даниила. *Памятники литературы Древней Руси. XII в.* Москва, 1980. С. 49.

¹⁴ Путешествие в Иерусалим, Египет и к Синайской горе, в 1583 году Трифона Коробейникова. Москва, 1854. С. 13.

¹⁵ Гаряев Р. Проектировался ли русский средневековый город? *Российский ежегодник*. Москва, 1989. Вып. 1. С. 124.

Ебсторфська карта. XIII ст.

Як переконливо довів Р. Гаряєв, в основі планової структури давньоруських міст, котрі уподібнювали Єрусалимові, також лежав хрест¹⁶. Учений вивчав сакральну топографію Давнього Суздаля, який до наших часів зберіг основи своєї середньовічної структури. Р. Гаряєв зробив цікаве спостереження щодо розміщення Давнього Суздаля: він розбудований на перетині двох доріг – із Ростова у Володимир (північ–південь) та із Москви до Мурому (захід–схід). Але й саме місто структуровано як хрест, і цей феномен отримав високе ідейно-сміслові значення. Дослідник звернув увагу на те, що так само, як у Києві, «місто Володимира» і «місто Ярослава» мали четверо воріт і, імовірно, хрестоподібний план, у Суздалі «місто Володимира» мало четверо воріт, «місто Всеволода» також було хрестоподібне. Однак у Суздалі гігантський контур визначив хрест не тільки як загальнохристиянський символ, а був відображенням хреста, що лежав в основі планової структури Єрусалима. Смісловий перегук мають присвяти та розміщення храмів обох міст. Наприклад, у Єрусалимі в центрі міста і його планувального хреста є храм Воскресіння Христового, і в Суздалі в центрі міста та його просторового хреста було зведено храм Воскресіння Христа. І в Єрусалимі, і в Суздалі цей храм є головною святинією міста¹⁷.

Важливо зазначити, що хрест лежав в основі процвітаючої прочан по Святій Землі. Якщо ми на мапі Палестини візьмемо всі крайні точки Святої Землі, які відвідували прочани: Яффу, Йордан, Хеврон, Тиверіаду, – і з'єднаємо їх прямими лініями, які відповідають шляхові прочан, то отримаємо витягнутий на північ хрест, який начебто простягається

¹⁶ Гаряев Р. Проектировался ли русский средневековый город? С. 111–132.

¹⁷ Там само. С. 122–123.

над всією Святою Землею¹⁸. Тож Єрусалим і Палестину уявляли серцевиною хреста – Космічною горою, світовим центром, крізь який проходить світова вісь. Центр землі – Святу Гору – Палестину вважали місцем переходу із одного плану буття (земного) в інший (Небесний) – місцем спілкування з Богом. Досягнення Палестини, яким було, наприклад, паломництво, а в духовному сенсі – подвижництво, ототожнювали зі сходженням на Святу Гору, із поступом людини до найвищого духовного стану – до обоження.

Отже, хрест, згідно з уявленнями середньовічних християн, формував усі просторові структури світу. Уважали, що створений Богом світ має структуру хреста. У центрі цього світу – Свята Земля, що також структурована як хрест. У центрі Святої Землі – хрестоподібний Єрусалим. А в центрі Єрусалима – найбільша святиня християнського світу – Гроб Господній – прообраз християнського храму.

Симптоматично, що в середньовічній свідомості Гроб Господній і зведений навколо нього храмовий комплекс зі всіма його давніми і новими деталями, сприймали не просто як архітектурні споруди, а як одну величезну багаточасову реліквію, яку зіставляли з Животворчим Хрестом. За Середньовіччя саму ідею Гробу Господнього втілювало зображення Животворчого Хреста, що «виростає» із Святої Гори – Голгофи. Як ми всіляко намагалися показати в попередніх працях, саме Гроб Господній був найпершим і головним сакральним взірцем для печер Київської лаври – «Святої Гори»¹⁹. Це означає, що планова структура печер Київської лаври – цієї Святої Гори, фактично уособлювала хрест, зокрема й тому, що печери співвідносили із Гробом Господнім.

Важливо розібратися також, у який спосіб було утворено просторовий хрест печер Київської лаври. Раніше ми висловлювали думку, що напрямки лабіринтів печер Київської лаври не були спричинені лише природними факторами: місцевими особливостями породи, наявністю підземних вод та ін. Не заперечуючи певної ролі таких суто прагматичних факторів, усе ж такі ми вважали, що в багатьох (чи майже у всіх) випадках існувала альтернатива у векторі копання печерних галерей. Зрештою на планах давньоруської частини найдавніших Варязьких і Дальніх печер добре видно, що галереї прокопані зі сходу на захід та на північ через південь, тобто так само, як у північній півкулі Землі рухається сонце, чи, як говорили в Русі, – «посолюнь». Найдавнішу частину Ближніх печер копали в цьому ж напрямку, проте пізніше було влаштовано вхід до цих підземель із півдня, а печерна галерея протягнулася з півдня на північ.

Загалом вектор розгортання печерних галерей відповідає «рухові посолюнь», що відбувався під час літургійних обрядів Церкви і, зокрема, хресному ходові навколо храму на Великдень²⁰. Саме ідею Великодня найглибше втілювали печери: у їх могильній темряві, і водночас – в особливо благодатному просторі, найбільшій актуальності набула думка про чернецтво, що є «смертю для світу цього» і воскресінням «для життя вічного» разом із Христом²¹.

Припускаємо також, що дія копання печер була символічно тотожною не лише літургійному рухові на Великдень, а й обряду закладення християнського храму. У давньому Чині закладення церкви однією із найсакральніших дій була розбивка прямо на землі просторового хреста – сутнісної і конструктивної основи майбутнього храму. У монографії «Небо на землі: від Альфи до Омеги» ми присвятили окрему главу розповіді «Києво-Печерського патерика» про створення підвалин Великої Печерської церкви. Ми припустили, що в Патерику відображено давній Чин на заснування храму, деякі сакральні дії якого не дійшли до наших часів. Зокрема, ми висували, що розбивка преподобним Антонієм плану Великої Печерської церкви була обрядом, котрий входив до давнього Чину на заснування храму. Цей план був накреслений просто на землі за допомогою попередньої його розмітки золотим поясом варяга Шимона – сакрального предмета, що втілював ідею хреста²².

Припускаємо також, що давній Чин на заснування храму передбачав дві послідовні дії: по-перше, накреслення на землі просторового хреста і, по-друге, накреслення периметра майбутньої церкви навколо цього хреста. Дію накреслення периметра Успенського собору сприймали як літургійний обрядовий круговий рух, за допомогою якого освячували саме місце створення цього храму. Тож під час розбудови головного храму Києво-Печерського монастиря було втілене прадавнє бачення, згідно з яким сакральний простір утворюється в процесі кругового руху. Фактично на землі був накреслений священний образ – хрест у

¹⁸ Хитрово В. Чтения о Святой Земле. Русские паломники Святой Земли. Санкт-Петербург: Изд-е Императорского Православного Палестинского общества, 1898. 41-е чтение. С. 4.

¹⁹ Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.). Київ, 2013. С. 146–266.

²⁰ Там само. С. 250.

²¹ Там само. С. 251–257.

²² Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 258–299.

квадраті чи хрест у колі. Саме знак хреста в колі чи знак хреста у квадраті є «схемою» хрестовокупольного храму. Відтак зрозуміло, чому цей образ був сакральною підвалиною майбутнього Успенського храму²³.

А в цій ми застосували це бачення до принципу створення сакрального простору печер Київської лаври. Припускаємо, що процес копання печер також відповідав літургійним діям Чину закладення храму, а значить копання печер сприймали як священний акт «накреслення» *знаку хреста у колі*, що утворює сутнісну основу християнського храму. І якщо «коло» добре видно на планах печер, прокопаних посолонь, то хрест можна лише уявити. Тим не менше, саме хрест є ідейно-духовною основою печер Київської лаври.

Спробуємо пояснити це бачення. Як ми показали в монографії «Небо на землі: від Альфи до Омеги», розбивку просторового хреста під час Чину на заснування храму сприймали саме як рух посолонь. Зокрема в процесі заснування Великої Печерської церкви розбивку на землі просторового хреста вочевидь усвідомлювали як рух від Бога до людини, адже прямі лінії накреслювали, починаючи із центру (символу Абсолюту) на чотири боки (символу світу) – на схід, на захід, на південь і на північ. Це бачення відповідає символіці самого знаку хреста²⁴. Хрест підкреслює ідею центру й основних напрямків, що йдуть від центру (зсередины назовні). Означення зримого центру в хресті ставить додатковий акцент на тому, що є найвищою цінністю системи, ієрархізує і сакралізує весь простір, визначаючи в ньому лінії та напрямки зв'язків і підпорядкованостей²⁵.

Отже, обряд накреслення хреста на місці постання майбутньої Великої Печерської церкви символізував Боговітлення (Пришестя Христа у світ через Богородицю), а в цьому конкретному разі – «поселення» Христа і Богородиці на святій землі Києво-Печерського монастиря – на місці створення майбутнього головного Києво-Печерського храму. Тож обрядову дію розбивки просторового хреста, котрий лежав в основі підвалин майбутнього храму, сприймали як рух посолонь: як рух від Бога (з Неба) до людини (на землю)²⁶.

Припускаємо, що цей обряд «руху посолонь» під час розбивки просторового хреста Великої Печерської церкви відображено і в сакральному просторі печер Київської лаври, які копали посолонь, утворюючи хрест. Фактично копання печер посолонь було «накресленням» хреста на землі раннього Києво-Печерського монастиря, а значить і її цілковитим (глибинним) освяченням, подібним до літургійного освячення землі під час Чину закладення храму.

Феномен утворення просторового хреста завдяки здійсненню церковних обрядів посолонь був відомий протягом століть. Подібні приклади наводить російський історик Б. Успенський. Зокрема, дослідник пише: «Симеон Денисов, говорячи у “Винограді російському” (1730-ті рр.) про ходіння посолонь, описує його саме як хрестоподібний рух. Разом із тим асоціацію, що нас цікавить, можна прослідкувати і в інших випадках. Зокрема старообрядці-безпопівці розходяться у своїй практиці кадіння; вони кадять за допомогою кацеї, яку тримають в руках за руків'я, а не кадила, що висить на ланцюжках. Одні старообрядці кадять хрестом (тобто хрестоподібно, зображуючи Хрест), інші ж – обносом, тобто проводячи кацеєю посолонь ... Але й у звичайній не старообрядській православній службі ми можемо спостерігати ту саму еквівалентність. Зокрема у визначений момент літургійного дійства (перед співанням Трисвятого) священник, стоячи в Царських дверях, там, куди входить Цар Слави, тобто Христос, благословляє тих, хто молиться, знаком Хреста (осіняє їх Хрестом); потім його змінює дякон, який, держачи в руці опар, обводить ним посолонь»²⁷.

Звернімо увагу ще на один вельми важливий аспект: прокопуючи печерні коридори посолонь, давні киево-печерські аскети влаштовували сакральний простір так, що схід опинявся від них праворуч («на праву руку»), а захід – ліворуч («на ліву руку»). Саме в правій стіні печерної галереї влаштовані входи до найдавніших підземних церков, обернених вівтарем на південний схід. Це, на нашу думку, мало непересічне значення в контексті символіки «правого» і «лівого» у давніх народів, зокрема і у слов'ян. Важливо, що символіка «правого» і «лівого» також була пов'язана із сонцем і з вектором його руху. Відомо, що з давніх-давен права сторона мала позитивне, а ліва – негативне значення. Сторони світу, які також мали різну «моральну цінність», так само були співвіднесені з правою і лівою стороною. Так, схід (місце, звідки з'являється сонце) у давнину асоціювали з правцею, а захід (місце, де сонце зникає) – з лівцею.

²³ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 258–299.

²⁴ Там само.

²⁵ Неаполитанский С., Матвеев С. Сакральная геометрия. Санкт-Петербург, 2004. С. 599–600.

²⁶ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 258–299.

²⁷ Успенский Б. Крест и круг. Из истории христианской символики. Москва, 2006. С. 237.

«Крипта» у печерах Київської лаври.

Якщо схід за Середньовіччя уособлював царину світла, «країну живих», місце райської насолоди, то захід навпаки сприймали країною вмираючого сонця, місцем притулку мертвих, які чекають на Воскресіння та суд. Оскільки захід асоціювали зі смертю і спадом, місце пекла на середньовічних мапах зображали саме на заході. Недарма в Єрусалимі на заході від гори Сіон (духовного осердя міста і прообразу Церкви) починається вузька долина «Синів Енномових», чи знаменита «геєна вогняна», що була образом вічних страждань – пекла. Вузька, глибока і похмура геєна починалася на південному заході від Сіону, оточувала всю західну частину Єрусалима, слугуючи місцем поховання чи, за словами пророка Єремії, «місцем багатьох гробів». Вони є поховальними склепами-печерами, подібними до котрих є специфічні споруди в печерах Київської лаври – так звані «крипти».

Ця «долина смерті», що починалася на заході Єрусалима, простягалася до берегів Мертвого (Содомського) моря. Воно нагадувало про прокляті Богом міста – Содом і Гоморру, що провалилися у глибини пекла, і про людей, яких поглинуло сіркове полум'я пекельного вогню. Тому, за Євангелієм, Христос цю долину представляв як образ мороку, скорботи та пекельних страждань.

На заході від Єрусалима, поблизу геєни – на горі Голгофі, Спаситель був розіп'ятий, зійшов у пекло і звільнив душі людей, що утримувалися там, починаючи з часів Адама і Єви. Саму Гору Голгофу – місце страти і смерті – Христос перетворив на місце Воскресіння та вічного життя. У такий спосіб захід (смерть) перетворився на схід (вічне життя), що відповідає «вектору руху» Божественної Літургії – із заходу на схід. І цей вектор відображений у спрямуванні підземних церков у печерах Київської лаври (захід–схід), влаштованих у правій стіні печерної галереї, «по праву руку» від того, хто копав підземелля.

Прикметне, що споруди печер Київської лаври, котрі були призначені суто для поховань – «локули», в абсолютній більшості розміщені «по ліву руку» – тобто вони влаштовані на заході як Ближніх, так і Дальніх печер. Тоді як ситуація з «криптами» інша: вони у великій кількості представлені як на сході, так і на заході печер. Цей нюанс свідчить про те, що на зорі існування печер «крипти» виконували функцію житла, тому вони часто розміщені близько до давнього входу в печери, тобто на сході.

«Локули» у печерах Київської лаври.

Згодом «крипти» перетворилися лише на місця поховань, тож їх почали влаштовувати й на заході. А з часом, коли й самі печери були пристосовані лише для поховань, а не для життя в них, і «крипти», і «локули» викопували в різних місцях печер, намагаючись використати весь корисний простір підземель.

Цікавим щодо цього є звернення до конструкції Варязьких печер, які підлягали змінам найменше. На плані цих підземель бачимо, що абсолютно всі споруди (у більшості «крипти», але є й декілька «локул»), що містяться поблизу давнього входу (на сході печерного комплексу), влаштовані «по ліву руку» від того, хто копає, – у південній стіні печерного лабіринту. Але водночас вони спрямовані так само, як найдавніші підземні церкви в Дальніх печерах (Різдва Христового та Благовіщення): по осі північний захід – південний схід. Тож, можливо, тут представлено первинний принцип влаштування «крипт», що їх від початку сприймали «гробами» (=Гробом Господнім), тому і влаштовували у південній стіні печерної галереї – «по ліву руку» від того, хто копає (=на заході Єрусалима).

Але аналогічне спрямування «крипт» і печерних церков говорить про використання «крипт» для подвигів і аскези перших Отців Печерських, котрі молилися обличчям на південний схід, тобто так само, як у храмі. Святі жили в «криптах», водночас «вмираючи» для світу в цих «гробах» і перетворюючи їх на храм. Тож у печерному подвигові Отці Печерські уподібнювалися до Христа, Який перетворив захід на схід – смерть на життя, Гроб на місце Воскресіння. У цьому полягала дія «несення хреста» печерськими аскетами: їх цілковите «розп'яття світові» у глибокому покаянні.

Земне життя людини, що його розуміли як «несення нею свого хреста», є однією з центральних тем у православній традиції. Без усвідомлення цієї теми ми навряд зрозуміємо ідейний зміст печер Київської лаври, які є матеріальним виявом духовного життя Печерських Отців. Найліпше цю тему розтлумачив відомий російський богослов, публіцист і проповідник – святий Феофан Затворник. І хоча він жив у ХІХ ст., тобто в зовсім ін-

ший історичний період, ніж час постання Києво-Печерської обителі, духовні істини, викладені ним, були актуальні і для ХІ ст.

Про зміст ідеї «несення хреста» людиною святий Феофан дав таке роз'яснення: «Господь здійснив спасіння наше хресною смертю Своєю; на хресті розшматував Він рукописання гріхів наших; хрестом примирив нас Богові і Отцю; через хрест надав нам дари благодатні та всі благословення небесні. Але такий хрест Господній у ньому самому. Кожний із нас стає причетним спасительної сили його тільки завдяки своєму власному хрестові. Свій власний хрест кожного, коли поєднується з хрестом Христовим, силу та дію його переносить на нас, стає немовби каналом, через який із хреста Христова переливається на нас усякий дар благий і дар досконалий. Із цього бачимо, що власні хрести кожного настільки ж необхідні, наскільки необхідний хрест Христовий. І ви не знайдете жодного врятованого, який не був би хрестоносцем. Через це кожна людина всебічно обкладена хрестами, щоб їй не було важко шукати хрестоносіння й бути недалеко від рятівної сили хреста Христова»²⁸.

Як зазначив святий Феофан, «хрестів є багато, але видів їх три: перший вид – хрести зовнішні, які складаються зі скорботи й бід, і взагалі з гіркої долі земного існування; другий – хрести внутрішні, що народжуються через боротьбу з пристрастями та хіттю заради чеснот; третій – хрести духовно-благодатні, що накладаються через цілковиту відданість волі Божій»²⁹.

Тож важка фізична праця заглиблення подвижника в морок печери-могили більшою мірою відповідала всім трьом видам «несення хреста» людиною: скорботного «зовнішнього» життя, розп'яття пристрастей на «Хресті покаяння» і нарешті – Хреста «цілковитого віддання себе у волю Богу». Отже, дія копання печери мала особливий сакральний зміст для Преподобних Отців Печерських. Відтак, вони, подібно Спасителю, брали на себе важкий хрест – зрікалися світу в найсуворіших формах аскези. Прокопування печери в духовному сенсі усвідомлювали як процес спасіння – обоження людини, у результаті якого виникав простір, особливим чином захищений від сил зла. Це було місце найбільш «благодатне» для спасіння, місце, захищене силою хреста і просвітлене Сонцем Правди – Христом. У цьому освяченому Спасителем і Його послідовниками місці глибокого сенсу набувала ідея чернецтва – смерть для світу та Воскресіння для життя вічного. Створення печер, важкий процес їх копання фактично було уподібнено голгофському шляху Спасителя – Його Розп'яттю. Печери, як і християнський храм, усвідомлювали просторовою іконою – «хорою» Сонця Правди – Христа, Якого асоціювали з Його Хрестом. Отже, лабіринти печер Київської лаври мислили як просторовий хрест, що на ньому «розпиналися для світу» киево-печерські подвижники, водночас у печерних приміщеннях – «келіях» чи «криптах» – повністю померши для «світу цього», вони воскресали у світлі Сонця Правди – Христа, досягнувши обоження-освячення – Феорії. «Келія» чи «крипта» у цьому разі були місцем поховання та воскресіння подвижника в духовному і реальному сенсі: Гробом Господнім – джерелом Спасіння людей.

Цю думку яскраво ілюструє цікаве графіті в одній із таких «крипт», яку виявили у Варязьких печерах під час археологічних розкопок у 1998 р. На плані Варязьких печер її відзначено як «Келію 4». У звіті про ці дослідження йдеться: «Під час візуального огляду на західній стіні келії виявлено зображення хреста-Голгофи. Зображення хреста витесано знаряддям із пласким прямим лезом. Ширина робочої поверхні – 2 см. Графіті виконане знаряддям, аналогічним тому, яким було витесано келію. Хрест зображений на відстані 43 см від північної стіни приміщення і в 15 см від склепіння. Площа графіті 49х20 см. На вертикальній осі хреста, на висоті 23 см, вирізана поперечна горизонтальна планка. Ліва частина планки – 9,5 см, права – 6,5 см. Продовження вертикальної осі хреста зміщене праворуч на 0,5 см. Друга частина вертикальної осі – 17 см. Хрест завершує ще одна горизонтальна планка (довжина 14 см). Ліва частина планки – 6 см, права – 8 см. Хрест зображено на Голгофі. Свята Гора вирізана у вигляді постаменту, який складається з горизонтальної лінії (5+3,5 см) і накреслених по її боках вертикальних осей (17 і 15 см). Графіті можна датувати часом близько ХІ ст., оскільки, за літописними даними, виникнення печер належить саме до цієї дати, хрест витесаний тим самим знаряддям, що і вхід у келію. Можливо, келія належала преподобному Антонію Печерському, оскільки розміщена ближче за інші келії до давнього входу у Варязькі печери»³⁰.

²⁸ Святий Феофан Затворник. Три слова о несении Креста. *Азбука веры*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Feofan_Zatvornik/o_nesenii_kresta/.

²⁹ Там само.

³⁰ Качан І. Отчет о спелео-археологических исследованиях Варязских пещер Киево-Печерской св. Успенской Лавры. 1998 г. *Лаврський альманах*. Київ, 2012. Вип. 27. С. 76.

Бачимо, що для киево-печерських подвижників важливою була просторова орієнтація келії-«крипти». Гору Голгофу з Хрестом Розп'яття витесано на західній стіні келії, як це належить за єрусалимською топографією, в якій комплекс Гробу Господнього розміщено на заході давнього міста. Водночас зображення Голгофського Хреста у печерній «крипті» є «по праву руку» для людини, що обернена обличчям на південний схід, тобто по осі прокопування келії, ідентичній осі орієнтації печерних церков. Як бачимо, Голгофський Хрест зображено на заході (=ліворуч), але водночас він міститься і праворуч («по праву руку») від того, хто копає. У такий спосіб висловлена вже акцентована нами вище Свято-гробська ідея перетворення заходу (=ліворуч) на схід (=праворуч) – заміну загибелі та смерті на життя і воскресіння. Тож процес копання печер зі сходу на захід, можливо, сприймали в такому ж смисловому ключі, а саме – як складний шлях перетворення заходу на схід унаслідок копання печери й аскези в ній. Цей процес, що означав розп'яття ченців для світу та їх воскресіння у Христі, фактично був накресленням на землі раннього Києво-Печерського монастиря знаку хреста.

Знаменно, що хресний шлях Спасителя також пролягав зі сходу на захід. Процесія, що з давніх часів відтворює цю подію, відбувається у велику п'ятницю в Єрусалимі; вона є складовою частиною богослужіння Страстей Христових, яке включає в себе Несення хреста з кульмінацією – Розп'яттям. Починається хресний хід на сході з Преторії, де Спаситель перебував у заточенні, і прямує на захід до Голгофи.

Ось як описав Преторію ігумен Даниїл: «...есть место, пойдучи мало к востоку лицъ, Преторъ глаголемый: идѣже воиномъ предаша Иисуса и приведоша его къ Пилату, и ту умы Пилатъ руце свои, и рекъ Пилатъ: “чистъ есмь от крови сего праведника”, и бивъ Иисуса, предасть воином, да распнутъ его. Ту есть темница людская: из той темницы изведе Ангел Апостола Петра нощію»³¹. Преторія, як і більшість святих місць у Палестині, є печерою із вирубаними «лавами», які нагадують лежанки «крипт» лаврських підземель. Тож хресний шлях Спасителя так само, як аскеза преподобних Отців Печерських, співвідносився з печерою – місцем скорботним і темним.

Хресний шлях Христа зі сходу на захід оспіваний Отцями Церкви. Наприклад, святий Григорій Двоеслов, пояснюючи слова 67 псалму: «Воспойте Богу, возшедшему на запады, Господю имя Ему», говорить: «Он возшел на запады, когда пограл смерть воскресением»³². За перекладом Септуагінти, слово «запади» означає τῆν ἀοικῆτον – безлюдну країну (дикі не освоєні людиною землі, що мали значення «заходу» у просторових уявленнях Середньовіччя). Таке бачення відповідає використанню цього слова в багатьох місцях Святого Письма: Іов. 24:5; 29:6; Іс. 33:9; 40:3; Єрем. 50:12. Але слово «запади» також трактували як найвище коло небес чи те, що апостол Павло називає «αργιστον» (1 Тим. 6:16).

Відтак і преподобні Отці Печерські, прокопуючи підземні лабіринти посолонь, фактично прямували вслід за Сонцем Правди Христом – зі сходу на захід, попираючи смерть воскресінням. У цьому разі захід припиняв бути країною темряви та смерті, адже завдяки руху Сонця Правди Христа (накресленню хреста на землі монастиря – прокопуванню печер посолонь) він перетворювався на Небо та Схід. Саме завдяки цьому подвигіві освячувалася територія новонародженого монастиря, колискою якого були печери. Темрява та могила перетворювалися на вівтар і Рай. Так само як ганебне місце страти Спасителя – гора Голгофа, що є на заході земного Єрусалима, перетворилася на найсвятіше місце на землі – образ Небесного Єрусалима та Раю. Прокопування печер у напрямку руху сонця підкреслювало їх великодушну (смерть Христа та Його Воскресіння) символіку. Створюючись як Свята Гора Голгофа, Гріб Господній – центр світу – «пуп землі», вони були реальним простором Воскресіння Христового, сакральним місцем вічного Спасіння.

У світлі такого бачення показовою є просторова орієнтація Гробниці Христа, що її в реальному та символічному сенсі ототожнювали з Хрестом Спасителя. Щодо цього наведемо рядки із трактату про Гроб Господній Константинопольського патріарха Фотія (IX ст.). Він зокрема зазначає: «Але джерело нашого безсмертя, Гроб, це природний камінь, а на гробниці його перетворив своєю роботою каменяр – витесаний же камінь зі сходу на захід і продовбаний зсередини ... А те, звідки почав тесати майстер, що, якщо завгодно, можна назвати входом у гробницю чи отвором гробниці, відкривається на схід, і виходить, що ті, хто туди приходять, здійснюють поклоніння на захід»³³. Тож, за Середньовіччя звертали увагу на те, в який спосіб було влаштовано Гроб Господній – а саме:

³¹ Путешествие игумена Даниила по святым местам в начале XII ст. Книга, глаголемая странник. *Путешествия русских людей по Святой Земле*. Санкт-Петербург, 1839. Часть 1. С. 38.

³² Беседа на пророка Иезекииля иже во святых отца нашего Григория Двоеслова, в двух книгах, переведенная с латинского языка на русский архимандритом Климентом. Казань, 1863. Кн. 1. С. 21.

³³ Лидов А. Гроб Господень в Иерусалиме. *Реликвии в Византии и Древней Руси: Письменные источники*. Москва, 2006. С. 265.

його прокопували (видовбували у скелі) зі сходу на захід, що, імовірно, було найголовнішим прикладом для печер Київської лаври, прокопаних посолонь.

References

- Abramovych, D. (1991). Kyievo-Pecherskyi pateryk [Kyiv-Pechersk patericon]. Kyiv, Ukraine.
- Afanasev, K. (1961). Postroyeniye arkhytekturnoi formy drevnerusskymy zodchymy [Construction of architectural form by Old Rus architects]. Moscow, Russia.
- Nariaev, R. (1989). Proektyrovalsia ly russkyi srednevekovyi horod? [Was the Russian medieval city designed?]. *Rossyiskiy ezhegodnyk – Russian yearbook*, 1, P. 111–133. Moscow, Russia.
- Harvey, P. (1999). Mappa Mundi: The Hereford world map. Toronto, Canada.
- Kachan, I. (2012). Otchet o speleo-arkheolohycheskykh yssledovaniyakh Variazhskykh peshcher Kyievo-Pecherskoi sv. Uspenskoï Lavry. 1998 h. [Report on speleo-archaeological research of the Varangian caves of the Kiev-Pechersk St Uspenska Lavra. 1998]. *Lavrskiy almanakh – Lavra almanac*, 27, P. 67–101.
- Kupfer, M. (1994). Medieval World Maps: Embedded Images interpretive frames. *Word and Images*, 10, P. 265.
- Lydov, A. (2006). Hrob Hospoden v Yerusalyme. Relykvy v Vyzantyy y Drevnei Rusy: Pysmennyye ystochnyky [The Holy Sepulchre in Jerusalem. Relics in Byzantium and Ancient Rus: Written sources]. Moscow, Russia.
- Neapolytanskyi, S., Matveev, S. (2004). Sakralnaia heometryia [Sacral geometry]. St Petersburg, Russia.
- Nikitenko, M. (2013). Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnogo prostoru rannokhrystyianskoho Kyieva (kinets X – poch. XII st.) [The Holy mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (the late 10th – the early 12th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2022). Nebo na zemli: vid Alfy do Omehy. Fenomen Spasinnia – osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monastyri (davnoruska doba) [Heaven on earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation – consecration in the Kyiv-Pechersk monastery (Old Rus era)]. Kyiv, Ukraine.
- Podosynov, A. (2009). «Этo Yерусалым! Ya postavliu eho sredi narodov...». O meste Yерусалыма na srednevekovykh kartakh [«This is Jerusalem! I will place it among the nations...». On the Place of Jerusalem on Medieval maps]. Moscow, Russia.
- Uspenskiy, B. (2006). Krest y kruh. Yz ystoriy khrystyanskoi symvolyky [Cross and circle. From the history of Christian symbolism]. Moscow, Russia.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук (PhD), провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської Лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Nikitenko Maryana – a candidate of historical sciences (PhD in History), a leading researcher of the research department of the study of spiritual culture of the Kyiv-Pechersk Lavra of the National reserve «Kyiv-Pechersk lavra» (9 Lavrska st., Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: maranik@ukr.net

Дата подання: 20 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 8 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, М. Втілення ідеї Хреста у сакральному просторі печер Київської лаври. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 71–84. DOI: 10.58407/litopis.250308.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, M. (2025). Vtleniia idei Khresta u sakralnomu prostori pecher Kyivskoi lavry [The embodiment of idea of the Cross in sacred space of Kyiv Lavra's caves]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 71–84. DOI: 10.58407/litopis.250308.

Antonina Kizlova

THE GREAT BELL TOWER OF KYIV CAVES LAVRA AS A SPATIAL LANDMARK IN THE WORKS OF THE ORTHODOX TRAVELLERS (the 19th – early 20th centuries)

ВЕЛИКА ДЗВІНИЦЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЯК ПРОСТОРОВИЙ ОРІЄНТИР У ТВОРАХ ПРАВОСЛАВНИХ МАНДРІВНИКІВ (XIX – початок XX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.250309

© А. Кізлова, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

The purpose of the publication is to examine mentions of the Great Bell Tower in works by Orthodox visitors to Kyiv, focusing on their reactions upon seeing it from afar. By analyzing these accounts, we can gain insight into the bell tower's significance as a landmark and its impact on visitors' perceptions of Kyiv. **Methods.** It was taken into account that publications issued within the Russian Empire were subject to censorship, so authors and editorial boards had to adapt to this. This research adheres to principles of historical authenticity and impartiality, objectivity and historicism, employing a range of analytical approaches. To establish the historical context, the study utilizes methods of source discovery and evaluation, comparative historical analysis, and synthesis of information. These techniques allow for a comprehensive examination of the subject matter within its broader historical framework. **Scientific novelty.** This article is the first to comprehensively examine the works of Orthodox travelers who mentioned their distant sightings of the Great Lavra Bell Tower. **Conclusions.** When combining reports from different periods and diverse viewpoints – clergy, laypeople, local travellers, and visitors from other provinces – collectively, they evoke the essence of the Lavra bell tower. Descriptions primarily feature elements visible from a distance: its prominence against Kyiv's skyline and the scenic view of its golden dome. They then shift to the spiritual aspect that motivates pilgrims, and the architectural design of its towers, noting both height and shape. Many accounts mention spotting the tower from considerable distances, such as 37–42 km west of the Dnipro river or 48 km away from a train. Sources describe the emotional impact on people first glimpsing the brilliant golden domes and crosses radiating in sunlight from afar. Examples include individuals leaning towards the tower in reverence or praying softly as they passed nearby. The tower was a constant presence, visible both upon arrival to and departure from Kyiv. It served as a connection between the city and travellers, becoming an unparalleled ornament and symbol of Kyiv. Visitors and pilgrims alike admired its tall, slender form and the radiance of its domes. The image of the Kyiv Caves Lavra became inextricably linked with its magnificent bell tower, which itself was an astonishing sight due to its height, massiveness, and incredible design. Seeking out the Lavra bell tower became a custom for religious people and a point of interest for travellers. These powerful yet often straightforward descriptions from various observers brought the tower to life. The Kyiv Lavra bell tower evolved into a remarkable emblem of the city's spiritual and historical leadership, a ceremonial beacon for those seeking sanctification, and a constant source of attraction and wonder for all who knew of it. It is possible to argue that the Great Bell Tower was not only an architectural and spatial, but also a spiritual landmark for visitors to Kyiv.

Key words: Kyiv Caves Lavra in the 19th – early 20th centuries; landmark; traveller; pilgrim; journey; skyline; bell tower; symbolic beacon.

Мета статті – дослідити згадки про Велику дзвіницю у творах православних відвідувачів Києва, зосереджуючись на їхніх реакціях при першому погляді на неї здалеку. Аналізуючи ці описи, ми можемо зрозуміти значення дзвіниці як орієнтира та її вплив на сприйняття Києва серед відвідувачів. **Методологія.** Враховано, що публікації, видані в Російській імперії, підлягали цензурі, тому автори та редакції мусили пристосовуватися до цього. Це дослідження базується на принципах історичної достовірності та неупередженості, об'єктивності та історизму, застосовано низку аналітичних підходів. Для встановлення історичного контексту в роботі використано методи виявлення та оцінки джерел, порівняльно-історичного аналізу та синтезу інформації. Все це дає змогу всебічно розглянути предмет дослідження в його ширшому історичному контексті. **Наукова новизна.** У статті вперше всебічно розглядаються твори православних мандрівників, які згадували

про те, як здалеку побачили Велику лаврську дзвіницю. **Висновки.** Якщо поєднати повідомлення з різних періодів та різноманітних поглядів – духовенства, мирян, місцевих мандрівників та відвідувачів з інших губерній – вони разом передають сутність Лаврської дзвіниці. Описи переважно зосереджуються на елементах, видимих здалеку: її спрямованість до київського неба та мальовничий вигляд її золотого купола. Потім мандрівники переходять до духовного аспекту, що мотивує паломників, та архітектурного дизайну її веж, відзначаючи як висоту, так і форму. У багатьох описах згадується про те, що дзвіницю було видно зі значних відстаней, наприклад, з 37–42 км на захід від Дніпра або з 48 км від потяга. Джерела містять згадки про емоційний вплив на людей, які вперше побачили блискучі золоті куполи та хрести, що сяяли на сонці здалеку. Прикладами є ті, хто схилявся до дзвіниці з благословінням або тихо молився, проходячи поруч. Дзвіниця була постійно присутньою, видимою як при прибутті до Києва, так і при від'їзді з нього. Вона була сполучною ланкою між містом і мандрівниками, ставши неперевершеною прикрасою та символом Києва. Відвідувачі та паломники однаково захоплювалися її високою, стрункою формою та сяйвом її куполів. Образ Києво-Печерської лаври став нерозривно пов'язаний з її величною дзвіницею, яка сама по собі була дивовижним видовищем завдяки висоті, масивності та неймовірному дизайну. Пошук Великої лаврської дзвіниці став звичаєм для прочан та об'єктом інтересу для мандрівників. Ці потужні, але часто прості описи різних спостерігачів надають дзвіниці додаткових життєвих рис. Києво-Печерська дзвіниця перетворилася на визначний символ духовного та історичного лідерства міста, церемоніальний маяк для тих, хто шукав святості, та постійне джерело замилювання й подиву для просторовим, але й духовним орієнтиром для відвідувачів Києва.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра у XIX – на початку XX ст., орієнтир, мандрівник, паломник, подорож, силует міста, дзвіниця, символічний маяк.

Problem statement. Urban environments contain significant elements known as landmarks. These landmarks serve as reference points, guiding individuals through the cityscape. We can define landmarks as external reference points that assist in navigation, whether in familiar or unfamiliar settings. H. Bala identified six distinct categories of landmarks: those related to historical city memory, urban landscapes and squares, tall structures such as skyscrapers, elements of daily city life and usage, personal memories and perceptions, and circulation patterns within the city. These various types of landmarks play crucial roles in how people perceive, remember, and move through urban spaces¹.

The Great Bell Tower of Kyiv Caves Lavra, one of the most important centres of Orthodox spirituality, stands at a height of 98 m, including the cross². It stood out significantly against the backdrop of other buildings of the 19th – early 20th c., a period when not only pilgrims but also excursionists of various faiths, including foreigners, increasingly came to Kyiv, although a permit from the Kyiv fortress commandant became necessary to visit the bell tower³. Various types of pilgrimages existed – religious, antiquarian, and landscape-driven, among others. However, they all centred on a relatively consistent set of objects, primarily religious and historical in nature. The main focus was on churches and monasteries associated with Old Rus. Additionally, several sites within or just outside the city limits were connected to Kyiv's earliest history. Among the principal attractions, the Caves Monastery complex stood out as particularly significant⁴. From this perspective, the study of the bell tower of the Kyiv-Pechersk Lavra is relevant and important.

Analysis of recent research and publications. A. Kizlova has drawn attention to how organized groups visited the Great Bell Tower in the late 19th – early 20th c.⁵ However, most studies dedicated to the Great Lavra Bell Tower⁶ focus on its essence as an architectural monument.

The aim of this paper is to trace the main features of mentions of the Great Bell Tower in works by the Orthodox visitors to Kyiv, who described their reactions to this tower seen from

¹ Bala H. Landmarks in urban space as signs. *Current urban studies*. 2016. № 4. P. 409.

² Katchanovsky I., Kohut Z., Nebesio B., Yurkevich M. Historical dictionary of Ukraine (2nd ed.). Lanham, Toronto, Plymouth: Scarecrow Press, 2013. P. 307.

³ Бублик В. Путеводитель по Киеву и его окрестностям: с адресным отделом, планом и фототип. г. Киева. Киев: Кульженко, 1894. С. 56–57.

⁴ Bilenky S. Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800–1905. Toronto: University of Toronto Press, 2018. P. 41.

⁵ Кізлова А. Велика дзвіниця й організовані групи, що відвідували Києво-Печерську Успенську лавру (кінець XIX – поч. XX ст.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: Мат. IV Міжнар. наук. конф. (Суми, 28–29 листопада 2019 р.)*. Суми: Цьома, 2019. Ч. 1. С. 45–49.

⁶ Горіна А., Рехліцький О. Історія та особливості архітектури великої лаврської дзвіниці. *Архітектурний вісник КНУБА*. 2017. Вип. 11–12. С. 305–309; Дрофань Л. Сходження до вершини: Про реставрацію Лаврської дзвіниці. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2012. № 8. С. 247–256; Матеріали до бібліографії Києво-Печерської лаври: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упор. Марченко О. Київ, 2006. С. 171–173; Рутковська О. З історії реставрації Великої лаврської дзвіниці. Нові відомості про іконопис куполу. *Відлуння віків*. 2011. Вип. 1–2 (14–15). С. 53–57; Сіткарьова О. Архітектурний ансамбль Печерського містечка у Києві наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2017. № 12–13. С. 251–265.

afar. This study seeks to analyse how travellers and observers portrayed their impressions of this iconic structure as it came into view, often serving as their first glimpse of the city.

By examining these accounts, it is possible to gain insight into the bell tower's significance as a landmark and its impact on visitors' perceptions of Kyiv.

Presentation of the main material. Metropolitan Platon (Levshin)⁷, in his account from June 2, 1804 described first seeing the Lavra's bell tower from about 20 versts (approximately 21 km) away. Even in the dim evening light, the tower appeared as a tall column, dominating the skyline. As travellers approached the Dnipro, the entire Lavra complex came into view, described as "raising its majestic head above everything else" on a high hill opposite the river crossing⁸. The text illustrates how the Great Bell Tower frames the experience of beholding Kyiv from a distance, making it a key point of recognition for the city. The evening theme generates a certain mood, influencing the architecture in a way that is slightly dark.

This account aligns closely with that of Dmytro Bantysh-Kamensky, a Junker of the Moscow Archive of the College of Foreign Affairs⁹. In his "Journey to Moldova...", D. Bantysh-Kamensky noted that on July, 4th, 1808, the Great Lavra Bell Tower was visible from even further away – 29 versts (approximately 31 km) beyond Brovary¹⁰. This consistency in different sources underscores the exceptional height and prominence of the bell tower. It is noteworthy that the author already mentions the bell tower when describing his departure from Kyiv. He was probably looking at the city while he saw the bell tower. D. Bantysh-Kamensky noted that the bells of the Lavra could be heard as far as the St. Nicholas Monastery¹¹, arousing the mystery of the audibility of the Lavra and the exhibition of how the Lavra's acoustic presence and its impact stretched from visual to hearing landmarks of Kyiv and its environs.

Pavel Svinyin, a Moscow official and amateur historian, wrote about his journey to Kyiv in "Pechersk Lavra and Caves" (1815)¹². He described the challenging terrain of "gloomy pine forests and sandy ravines" that stretched for about 19 km from Brovary¹³. The sudden appearance of the golden cross of the Lavra bell tower through the clouds marked a dramatic moment in his travels, inspiring rapid enthusiasm among his fellow travellers, who shouted to each other "Ky-iv!"¹⁴. The narrative of P. Svinyin underscores the bell tower's role as a beacon to pilgrims and tourists, outlining its clear visibility from a great distance and its emotional connection with the observers.

That same year, Aleksey Levshin, a nobleman and student from Kharkiv University¹⁵, offered a more poetic description in his "Letters from Little Russia". A. Levshin portrayed the Lavra and its bell tower as "a terrifying giant colossus"¹⁶, emphasizing its imposing presence on the landscape. He painted a vivid picture of Kyiv's dramatic setting, with the city rising on a steep, 50-sazhen high hill covered in shrubs. A. Levshin noted the huge bell tower crowning the hill, along with golden-domed churches that dazzled the eyes. Interestingly, he juxtaposed the grandeur of the Lavra complex with "poor huts scattered in the bushes"¹⁷, highlighting the socio-economic diversity of the area. The use of vivid imagery, such as the "terrifying giant colossus" and the "dazzling" golden domes, demonstrates the strong impression the Lavra made on visitors. The use of such strong, evocative language suggests that A. Levshin was deeply impressed by the structure's size and dominance over the landscape. His portrayal goes beyond mere physical description, conveying the emotional impact the bell tower had on him as a visitor.

Two years later, in 1817, Prince, governor in Volodymyr Ivan Dolgorukov¹⁸ provided an account that focused on the journey to Kyiv and the anticipation of seeing the Lavra. He described a "ridge of majestic mountains with rocks"¹⁹ stretching almost to Kyiv along the Dnipro²⁰, praising the beauty of the surroundings. I. Dolgorukov noted similarities in the landscape to

⁷ Кізлова А. Усамітнення в натовпі: соціальні взаємодії братії при шанованих святинях Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.). Київ: Гранма, 2019. С. 594.

⁸ Снегирев М. Жизнь московского митрополита Платона. Путешествие высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Московского, в Киев и по другим российским городам в 1804 г., собственною рукою с замечаниями его писанное. (1856). Москва: Тип-я Ведомостей Московской городской полиции. Ч. 2. Приложение.

⁹ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 594.

¹⁰ Б[антыш]-К[аменский] Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. Москва: А. Решетников. Москва, 1810. С. 183.

¹¹ Там само. С. 155.

¹² Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 595.

¹³ [Свинин П.]. Печерская Лавра и пещеры. Отечественные записки. 1818. № 1. С. 1–2; Свинин П. Печерская лавра и пещеры. Сын отечества. 1816. № 36. С. 123–124.

¹⁴ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 595.

¹⁵ Левшин А. Письма из Малороссии. Харьков: В Унив. Тип-и, 1816. С. 85.

¹⁶ Там само. С. 89.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 596.

¹⁹ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 г. Москва: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1870. С. 105.

²⁰ Там само. С. 105.

P. Svinin's account, mentioning a sandy forest similar to the one leading to Kyiv from Brovary (Долгоруков, 1870, с. 105). His description of tantalizing glimpses of the Lavra, which seemed close but then disappeared with each turn of the road²¹, builds a sense of anticipation and perhaps spiritual journey.

Fyodor Vigel described his approach to Kyiv, where he hadn't been for 21 years, in July 1823, on his way to assume the duties of vice-governor of Bessarabia²²: "I was troubled by a boil on my side during the journey. In my sleep, I must have turned awkwardly somehow, as an extremely sharp pain woke me up early on the 17th. I soon forgot about it: on the distant horizon, through the branches of trees, something flashed before me. I was approaching the last station, Brovary, and this was the Pechersk dome of the bell tower, a beacon of Orthodox faith, to which tens of thousands of pilgrims, upon seeing it from afar, bow and cross themselves annually. Very rarely have I cried from sadness, almost never from joy: but here, tears came from nowhere. A feeling both native, religious, and patriotic was aroused in me by this momentary gleam, which soon disappeared behind the trees"²³. This text reflects the author's deep emotional connection to Kyiv, a city he had not visited in 21 years. As a man, he did not respond with any observable emotions including joy, which is why the way he saw the bell tower remains all the more special. He also explains that the tower is a symbol of homecoming and being reconnected with his roots for a long time, which is a crop of immense religious importance.

Officer and writer Petr Habbe, returning from a special mission in Volhynia in 1826²⁴, described seeing Kyiv from afar: "The first welcoming sight for me was the bell tower of the Caves Lavra; it was already visible 25 versts away, rising above the forest. As we drew closer to the city, it moved to the right, like a subject of a phantasmagoria; but as we approached from Kyiv to Vasylykiv, the view became even more captivating: then the bell tower, running into the forest, seemed to hurry to hide from the ungrateful one who decided to leave the beautiful capital of Vladimir. The peaks of St. Michael Golden Domed Monastery and the dome of St. Sophia also appeared little by little, as well as other crosses of the churches of the blessed city; but scattered over a large area, they did not produce a great effect"²⁵. This extract offers a fascinating depiction of the landscape and the view of the city as the visitor came closer, which was however with the bell tower appearing through the trees and "disappearing" in the forest. It also emphasizes the emotional value of the visit to Kyiv for the author. The presence of other landmarks is also noted, such as St. Michael's Golden-Domed Monastery and St. Sophia Cathedral, but the writer mentions that their varied character across a wide area somehow eliminated their coherent vision compared to the Great Bell Tower.

Michael Zhdanov, a nobleman and Senior Desk Officer of the Department of State Property from St. Petersburg, wrote in his travel notes after August 1838²⁶ that he saw the golden dome of the Lavra from a distance of 10 versts (about 11 km). As he approached Brovary, he could make out all the golden domes of the churches and the majestic bell tower towering over the surroundings. He asked the driver if it was the bell tower of the Lavra, and the driver answered that it was²⁷. M. Zhdanov's emotional response to the bell tower is evident in the exclamation marks that punctuate his descriptions²⁸. The mention of the writer of the very visible dome of Lavra miles away, the aesthetic sides of Lavra are very delicately pointed out, thus implying that the grandeur of the Lavra monastery is shown through Kyiv and its religious architecture.

Andrii Muravyov, a nobleman and writer, Member of the general presence of the Asian Department Ministry of Foreign Affairs provided a poetic description in August 1843²⁹. He described that during a thunderstorm, as they approached Kyiv, the golden dome of the Pechersk bell tower suddenly shone like a certain luminary of this wonderful night. And upon exiting the forest, the entire Lavra was instantly illuminated, and above all the heads of the churches, the white column of the bell tower rose in a fiery wreath, like a majestic apparition over the elements, from which lightning streamed, and its muffled ringing of bells echoed the thunder³⁰. Mura-

²¹ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 г. С. 105.

²² Вигель Ф. Записки: У 2 кн. Москва: Захаров, 2003. Кн. 1. С. 2.

²³ Вигель Ф. Воспоминания. Ч. 6. Москва: Катков, 1865. С. 68–69.

²⁴ Габбе П. Русский биографический словарь: У 25 т. Москва: Тип-я Г. Лисснера и Д. Собко. 1914. Т. 4: Гаг – Гербель. С. 7.

²⁵ Габбе П. Прогулка за Днепром (Окончание). Московский телеграф. 1827. Ч. XIV. Отд. I. С. 19.

²⁶ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 598.

²⁷ Жданов М. Путевые записки по России, в двадцати губерниях: С.-Петербургской, Новгородской, Тверской, Московской, Владимирской, Пензенской, Саратовской, Тамбовской, Воронежской, Курской, Харьковской, Екатеринославской, Полтавской, Киевской, Черниговской, Могилевской, Витебской, Псковской, Ярославской, Костромской, Нижегородской и Симбирской. Санкт-Петербург: В. Поляков, 1843. С. 148.

²⁸ Там само. С. 149.

²⁹ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 599.

³⁰ Муравьев А. Путешествие по святым местам русским. Санкт-Петербург: Тип. III отд. собств. Е.И.В. канцелярии, 1844. С. 1–2.

vyov's account presents the bell tower as a sublime, almost supernatural presence in the landscape.

Contributor to the newspaper «Odessa Bulletin» A. Kovalenkov vividly depicts the bell tower in Kyiv Caves Lavra (1857)³¹: "The 44-sazhen (about 94 m) bell tower rises as a majestic guardian of the sanctuary"³². A. Kovalenkov also described the deep, difficult to traverse sands near Brovary, heralding the proximity of the Dnipro. He dwelled in detail on how hundreds of pilgrims from all corners of vast Russia, overjoyed that they would soon see Kyiv, forgot all the hardships of the journey through the Kyiv sands and joyfully began to embrace and congratulate one another. He noted that one had to witness such a sight to appreciate its full significance, for here the traveller forgets all the deprivations, all the dangers, sometimes of a journey of thousands of miles, gains new, refreshing strength, and greets the emerging cross of the Lavra bell tower with an almost childlike cry³³. The piece as a whole suggests that A. Kovalenkov was a very observant, empathetic, and skilled author who could perfectly describe and express the physical and emotional aspects of the plight to Kyiv in the middle of the 19th c. There is no way to know the personal convictions of A. Kovalenkov, but he certainly knows and honours the importance of the pilgrimage spiritually and the Kyiv Caves Lavra.

Retired active civil servant adviser Oleksandr Bashutsky³⁴, writing between 1853 and 1857, addresses the addressee, a conditional "friend", reminding: "You have stopped many times, after leaving Brovary (the last station before Kyiv) at that line where the holy mountains of our Russian Jerusalem first appear, still in unclear, bluish outlines. On the moving horizon, more than once along the hilly strip of their edges, searching with your eyes for bodies and souls, shining through the haze of the blue distance, stars, golden points of domes and the Lavra bell tower gleaming high above them, you crossed yourself, with an inexplicable calmness, but with an intensified heartbeat. You remember the feelings, thoughts, considerations, and external impressions, everything that the view of these mountains produced in you"³⁵. This text highlights how Kyiv's skyline can be seen from far away, particularly describing the domes and the Lavra bell tower with the emphasis on the former. This passage also introduces O. Bashutsky as a brilliant wordsmith who possesses a profound admiration for the cultural and spiritual aspects of Kyiv.

His Grace Sava, who was at that time the Bishop of Polotsk and Vitebsk (Савва, 1902), wrote about his trip to Kyiv in 1870, that in the morning of July 29th, in clear sunlight, he saw with admiration the golden dome of the high Lavra bell tower from the Brovary station 27 versts away, and as he approached Kyiv, the magnificent panorama of the sacred Kyiv hills began to unfold wider and wider before his eyes³⁶. This text conveys a sense of awe and reverence for the sight of Kyiv, particularly its religious landmarks. His attitude towards the bell tower: The author's attitude is one of deep admiration and reverence. The author viewed the Lavra Great Bell Tower as an impressive and significant landmark.

Count, Major General Serhiy Sheremetev³⁷ mentioned in the description of a trip to Kyiv for a few days in the spring of 1877 that it was a clear spring evening when his train was quietly approaching Kyiv. Starting from Brovary, it slowly moved across the majestic Dnipro bridge, "and a wonderful picture opened up before us. In the twilight, the domes of the cathedrals and the bell tower of the Great Church of Pechersk stood out against the clear sky"³⁸. The author's vivid and poetic description suggests his strong emotional connection to the city and its religious landmarks, emphasizing their beauty and spiritual significance as seen from the approach to the city.

I. B[?]rov, a pilgrim from the Saratov province who visited Kyiv on June 8th, 1890, left the following account: "'Kyiv, Kyiv!' people in the train carriage started saying. All faces lit up with smiles. Evidently, all the Orthodox were filled with that feeling of reverence which draws thousands of God-lovers to Kyiv's holy sites. At least, that's how it seemed to me; everyone rushed to the windows and platforms, as if each wanted to see the beauty of the city faster and more than others. But it was still far away, seemingly hidden in a haze. Only the golden-domed Lavra bell tower stood out, rising majestically towards the clouds. It can be seen from dozens of versts away, though not for long. Closer to the city, the pine forest near the Dnipro and various woods obstruct the view. But once past the forest ... it suddenly appears before you by the Dnipro

³¹ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 601.

³² Коваленков А. Киево-Печерская лавра: (Из путевых заметок). *Одесский вестник*. 1857. № 99. С. 3.

³³ Там само. С. 3.

³⁴ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 601.

³⁵ [Башуцкий А.]. Письмо к приятелю, отсюда и отсюда: (путешествие в Неаполь и Киево-Печерскую лавру). Санкт-Петербург: Королев и комп., 1858. С. 48–49.

³⁶ Савва, архиепископ Тверской и Кашинский. Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Сергиев Посад: 2-я тип-я А. Снегиревой, 1902. Т. 4: 1868–1874 гг.

³⁷ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 603.

³⁸ Шереметев С. Киев. Санкт-Петербург: Стасюлевич, 1877. С. 5.

ro in all its grandeur”³⁹. This excerpt captures the energy and awe of the travelers, highlighting the spiritual significance of Kyiv for believers. Among the city’s sacred landmarks, the bell towers stand out as especially meaningful. The writer stresses that Lavra’s belfry is the first building visible from heaven in front of you as an architect, a confirming part of the city. The author uses vivid language to convey his impression of the tower, highlighting both its beauty and structural strength. The author instils a sense of excitement in the reader by showing the place in steps, with the bell tower as the main element of the view.

In the report about the journey of students from Pereyaslav Theological School to Kyiv in 1892, it is described how from a distance, 40 versts (about 42 km) away, the slender Lavra bell tower appeared in the misty distance like a poplar tree⁴⁰. And on July 21st, it was already clearly visible from the window of the guest building on the hill⁴¹. This account portrays the Lavra bell tower as a striking landmark that served as both a physical guide and a source of anticipation and wonder for pilgrims and visitors approaching Kyiv in the late 19th c. The author’s detailed and somewhat poetic description suggests a deep appreciation for the bell tower’s beauty and significance.

In 1894, a group of schoolchildren from a school located 400 versts (about 427 km) from Kyiv, near Kremenchuk, embarked on a journey to Kyiv. Their main purpose was to visit the Kyiv Caves Lavra. On May 23, the children eagerly awaited their first glimpse of the Lavra. The day was warm and calm, so the captain allowed everyone to stay on the upper deck of the steamboat. When they were still 40 versts (about 43 km) from the city, the cross of the Lavra bell tower gleamed in the distance on a hill through the haze. The children reverently removed their hats and made the sign of the cross. As they approached Kyiv, the children’s anticipation grew. They were struck by the majestic view of the city: magnificent bridges across the Dnipro, monasteries in the forests, grand temples with gilded domes, and of course, the Lavra with its outstanding bell tower. Many children turned pale and wept with joy, overwhelmed by impressions⁴². An account by Priest Vladimir Markov from the Kustolovskaya public school in Poltava province states, that the group travelled by steamship. Early in the morning on May 24, the majestic, gold-headed bell tower of the Lavra shone in front of the children 40 versts from Kyiv on the horizon. Everyone took off their hats and reverently made the sign of the cross⁴³. These accounts not only describe the children’s physical journey to Kyiv and the Lavra, but they also reveal the attitudes of our authors and their views of the bell tower. The authors were deeply impressed by the Lavra bell tower. They felt that it held great spiritual and religious importance. Through their writings, they sought to convey their feeling of wonder and respect, as they saw the Lavra bell tower not merely as a symbol of spiritual power but as a proof of the religious and cultural importance of Kyiv.

Major General Mykola Repin, director of the Mikhailovsky Voronezh Cadet Corps⁴⁴, provided the following account of his journey to Kyiv on July 24, 1894: “As the train approaches Kyiv, it travels for about 15 versts (approximately 16 km) through a beautiful pine forest. Even from a distance, the bell tower and churches of the Kyiv Pechersk Lavra, as well as other temples on the high bank of the Dnipro, become visible”⁴⁵. M. Repin describes this view as delightful and he notes that this striking picture involuntarily compels travellers to bare their heads and make the sign of the cross before the holy sites of the ancient Russian capital⁴⁶. M. Repin pays particular attention to the Lavra’s bell tower, calling it one of the most remarkable structures. He mentions that its total height, including the cross, is 46 sazhen (about 98 m). From the top of this tower, one can see the surroundings for up to 50 versts (about 53 km)⁴⁷. The general emphasizes that the bell tower is visible from the route and serves as a prominent reference point, symbolizing Kyiv’s religious significance. The writer’s gesture of removing his hat and making the sign of the cross indicates deep respect for the Lord and the sacred structures, including the bell tower. He describes the bell tower with great amazement. On the whole, Major General Repin not only delineates the physical splendour of Kyiv’s nearness but also the tremendous emotional and spiritual influence that travellers felt in the late 19th c. through his description.

³⁹ Б-ров И. Письма паломника. Письмо с пути первое. *Саратовские епархиальные ведомости*. 1890. Вып. 17. Отд. неоф. С. 702–709.

⁴⁰ П[амфил] Л. Путешествие учеников Переяславского духовного училища в Киев на поклонение святыне. *Приложение к церковным ведомостям*. 1892. Вып. 34. С. 1177.

⁴¹ Там само.

⁴² А.Б. Экскурсия учеников в Киев. *Образование*. 1894. Вып. 3. Отд. 2. С. 57.

⁴³ Марков В. Паломничество учеников и учениц Кустоловской народной школы, Полтавской губернии, на поклонение святыням Киевским. *Прибавления к церковным ведомостям, издаваемым при Святейшем правительствующем синоде*. 1894. Вып. 33. С. 1154.

⁴⁴ Репин Н. Образовательные прогулки по России. 1894–1902. Санкт-Петербург: А. Бенке, 1903. С. 13.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. С. 14.

⁴⁷ Там само.

It is described in the work by the parish priest from Samara province Aksenov⁴⁸ (visited Kyiv between October, 15 and 17, 1895), that the group was travelling by train, and one of the experienced fellow travellers in the railcar, influenced by reverence from approaching the holy city, unprompted, loudly described the state of the pilgrims approaching the holy city, and how the sight of the bell tower's golden dome rejuvenated their spirits: "The travellers are exhausted from fatigue, barely dragging their feet, and their gazes ask: will you soon appear, will you soon appear, holy city? But then to them, weary at last, the great Lavra bell tower with its golden dome flashed between the trees of the thinning forest and rejoiced them"⁴⁹. The bell tower symbolizes the pilgrim's ultimate goal, representing a significant milestone in their spiritual journey. It is also depicted as the earliest on the pilgrim's road, the "holy city" is portrayed as a destination that tests the pilgrims with physical exhaustion, yet fills them with spiritual fulfillment upon arrival, and the voices of the pilgrim's: expressing their emotions, align perfectly with the author's empathy for their struggles and his understanding of their spiritual journey. They experience a life-changing moment when they finally have the opportunity to see their goal.

This text contains a passage: "The train was rushing towards Kyiv, and as we approached, something unusual was happening to all the passengers: due to the extreme tension of anticipation, no one could sit still. Suddenly, someone exclaimed, "Brothers, look! The bell tower of the Lavra has appeared!". At that moment, everyone began to cross themselves fervently. It seemed there was not a single person in our carriage who didn't shed a tear of heartfelt joy and gratitude"⁵⁰. The passage vividly illustrates the cultural and religious value of Kyiv and the Kyiv Caves Lavra with its bell tower through the eyes and hearts of individuals at this point, demonstrating how the mere vision of the city could bring about intense emotional and spiritual reactions.

Ivan Lebedev, a pedagogy teacher at the Chernihiv Eparchial Women's School⁵¹, described a journey of a group of students and mentors from June 16–20, 1897. He noted that the pilgrims were fascinated by everything they encountered during their journey. He observed that the students eagerly questioned the elderly captain, who did his best to ensure their comfort and answer their queries⁵². As a pedagogy teacher, I. Lebedev seems interested in the educational aspects of the journey, noting how the students were eager to learn about their environment. His text also conveys a sense of anticipation and excitement as the group approaches Kyiv: "There, the Lavra is visible!" – the captain's voice suddenly rang out, and everyone's gaze turned in the direction of his outstretched hand. For a long time, the inexperienced eye searched in vain for the silhouette of the Lavra bell tower, vaguely outlined in the misty distance. But then voices were heard: "I see it!" "I see it too!" <...> And indeed, almost everyone saw the tall bell tower, about 35 versts before reaching Kyiv"⁵³. I. Lebedev's depiction of the Lavra bell tower suggests that he views its sighting as a triumphant moment in the pilgrimage, which symbolizes not only the group's physical journey but also their spiritual quest. The shared joy of seeing the tower highlights the group's unity in their devotion to Kyiv and its spiritual significance.

The writer Ariston Laskeev, a graduate of the St. Petersburg Theological Academy⁵⁴, who spent four days in Kyiv in mid-June 1898, demonstrated his keen observational skills and his ability to capture both the physical landscape and human reactions: "And there's Kyiv, its hills and ravines, houses on the slopes and mountain tops, literally drowning in the greenery of gardens, golden-domed churches, and the Lavra bell tower rising high above them!"⁵⁵. The specific mention of the Lavra bell tower "rising high above other structures" highlights its prominence in the cityscape, suggesting that A. Laskeev sees it as a defining feature of Kyiv's skyline. This passage: "In the train car, everyone bared their heads and crossed themselves, while those who were traveling to Kyiv for the first time stood up from their seats and admired through the windows the gradually unfolding wonderful picture of the city of holy sites"⁵⁶, – demonstrates the inquisitiveness of A. Laskeev in the field of human psychology and the cultural traditions. He closely observes the people around him and their shared reverence for the sacred landmarks. Typical expressions of respect, such as uncovering their heads and making the sign of the cross, reflect the passengers' reverence for the sacred place and apply to all travelers, no matter whether it is their first visit or not. The contrast between seasoned and first-time travelers adds depth to

⁴⁸ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 607.

⁴⁹ Аксенов Н. Из дневника путевых воспоминаний приходского священника. *Прибавления к церковным ведомостям*. 1896. № 32. С. 1151.

⁵⁰ Там само. С. 1152.

⁵¹ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 608.

⁵² Л[ебедев] И. Поездка воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, окончивших курс, в Киев для поклонения святыням. *Черниговские епархиальные известия*. 1897. Вып. 13. Ч. неоф. С. 492.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 608.

⁵⁵ Ласкеев А. В колыбели Земли Русской – среди святынь и угодников Киевских. Извлечено из журнала *Странник*. 1898. № 11. С. 4.

⁵⁶ Там само.

his observations. The eagerness of new visitors to stand up and witness Kyiv, especially the Lavra bell tower, highlights the emotional and spiritual resonance of the city's landmarks for first-time pilgrims and tourists. By describing Kyiv as a "city of holy sites" and noting the "golden-domed churches"⁵⁷, A. Laskeev acknowledges the city's significant religious importance. His use of the phrase "wonderful picture" to describe the unfolding view⁵⁸ suggests his personal admiration for both the physical beauty and spiritual significance of the city.

A. Laskeev also described how he left Kyiv on a steamboat along the Dnipro, admiring the scenery from the captain's bridge: "But then it disappeared behind the winding banks of the Dnipro, and only the shining dome of the Lavra bell tower was visible, and after some time, at a distance of about twenty versts from Kyiv, even it was no longer in sight"⁵⁹. This part describes leaving by river, offering a new vantage point. This reinforces the earlier impression of the bell tower's height and significance as a landmark and shows A. Laskeev's attention to how the city's appearance changes from different angles and distances.

Overall, A. Laskeev's work portrays him as a thoughtful observer who appreciates the multifaceted nature of Kyiv – its natural beauty, architectural splendour, and spiritual significance. The Lavra bell tower, prominently featured in his description, serves as a powerful visual symbol of the city's religious importance. Through his vivid description and attention to his fellow passengers' reactions, A. Laskeev captures a moment of shared awe and reverence, highlighting the bell tower's role as both a physical landmark and a spiritual beacon for visitors to Kyiv. The mention of his departure adds depth to the understanding of the author's narrative style and his ability to use the bell tower as a symbol of the Kyiv's enduring presence in the traveller's mind, even as they depart.

In the book "In the South" (journey with the students on June 16, 17, 18, 1900), edited by Teacher of the Samara Theological Seminary, candidate of theology, external councillor Kostyantyn Kazansky⁶⁰, there is this description: "About 30 versts (32 km) away, they saw the cross of the Lavra bell tower shining high on the hill, almost in the clouds. This was the most cherished moment of the entire journey"⁶¹. The account written here not only focuses on the Lavra bell tower but also portrays it as a significant channeling of strong feelings and a symbol of faith for religious travellers. The writer's respectful style and depiction of this moment as the highlight of the journey represent its must-visit significance, not only as a building but also as a spiritual guide and the pilgrimage's goal.

The priest and teacher at the Olonets Theological Seminary, Yevgeny Mertsalov⁶², wrote about a trip with a student group on May 29, 1899. He described how everyone in the train car, as if by agreement, rushed to the windows when the domes of the Vydubitsky Monastery gleamed ahead through the gaps between the trees. He emphasized that further on, the golden domes of the Kyiv Caves Lavra shone, above which the majestic and graceful Lavra bell tower rose and dominated. The multi-domed Great Church also shone, while the churches above the caves were barely visible⁶³. The author emphasized: "The heart is involuntarily filled with a sense of reverence and delight, the hand itself rises for the sign of the cross. And look what's happening in the car then: everyone crowds at the windows, all faces are bright, joyful and content, some are crossing themselves, others are making deep bows, and some (not many) are not ashamed and do not hurry to wipe away the tears of gratitude to the Lord God that have welled up in their eyes, for allowing them to reach the holy sites of Kyiv"⁶⁴. Being both a priest and a teacher, Ye. Mertsalov revealed the beauty of Lavra in different ways, combining religious and educational perspectives, with the admiration for Lavra's architectural beauty and spiritual significance. He demonstrated his emotional and spiritual state following the observation of the Lavra and its bell tower, and that of the other people, showing how both its worshipers and others have their faith affected by it. The writer not only showed the appearance of the constructions but also described the exposure of the bells on the Lavra church tower, the dome of the Great Church, and the concealment of the cave churches within the rocks. The description of passengers' reactions underscores the common spiritual experience and the bell tower's status as a main destination for religious devotees.

⁵⁷ Ласкеев А. В колыбели Земли Русской – среди святынь и угодников Киевских. С. 4.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. С. 19–20.

⁶⁰ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 608.

⁶¹ На юге: Путевой дневник воспитанников Самарской духовной семинарии / Ред. К. Казанский. Самара: Тип-я Самар. духов. консистории, 1900. С. 44.

⁶² Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 608.

⁶³ Мерцалов Е. От Петрозаводска до Иерусалима и обратно (путевые заметки и впечатления паломника). Москва: Индрик, 2014. С. 13.

⁶⁴ Там само.

The teacher of the Velemichi church-parish school, A. Rozdialovska (her group had been to Kyiv on August 8, 1902)⁶⁵, described how the city gradually disappeared into the mist, and when the dome of the Lavra bell tower sank into it, the children traveling on the steamboat “made the sign of the cross, took a deep bow – a final greeting to Kyiv – and silently sat down on the benches”⁶⁶. During a trip with children, A. Rozdialovska played the role of both a leader and a watcher, observing and taking notes, thereby emphasizing her dual role as a guide and an observer. The description of the children’s actions – making the sign of the cross and taking a deep bow – expresses the profound emotional and spiritual impact of the Lavra bell tower on individuals, even though it is no longer visible. The bell tower is presented here as a symbol of the entire city of Kyiv. Its disappearance highlights the end of the visit and leads to the last expression of respect. The simultaneous acts of the children (crossing, bowing, sitting) are examples of their harmonious existence with the moment and thus, a leveling of their perceptions of the situation. The imagery of it slowly disappearing into the mist adds a feel of gloominess in the departure that the bell tower has as it is the last connection to the protected city.

The teacher of the two-class Cherniatyn school, V. Cherniavsky⁶⁷, wrote about May 26, 1903, that his student group woke up in the train at dawn, anticipating Kyiv. After Boyarka station, all the students began to look for the city on the horizon: “But then something flickered in the far east, glittered and began to grow smoothly, rising higher and higher; it was the Lavra bell tower that appeared; behind it, churches, factory chimneys, and roofs of buildings began to take shape in a solid mass”⁶⁸. As a teacher leading a student group, V. Cherniavsky paid close attention to the students’ experiences and the gradual revealing of the city, showing his role as both educator and observer. The description of the students waking early and eagerly looking for the city highlights the excitement and anticipation surrounding the visit to Kyiv. The Lavra bell tower is described as the first visible structure of Kyiv, emphasizing its height and significance in the city’s skyline. Poetic description of the bell tower suggests a sense of wonder and admiration. The bell tower is described individually, while other buildings (churches, factories, roofs) are mentioned as a “solid mass”, further emphasizing the bell tower’s distinctive presence. This account portrays the Lavra bell tower as a striking, awe-inspiring structure that served as both a physical landmark and a symbolic gateway to Kyiv.

Deacon Vikentiy Filippovich noted about his trip in 1911 that “When approaching the Lavra, from afar, the majestic golden-domed Lavra bell tower draws attention”⁶⁹. This text refers to the author’s deep respect and admiration for the bell tower design, presence and dominance in the landscape. The bell tower is portrayed as the first feature that “draws attention”, suggesting that it establishes its presence as a defining symbol of the approaching Lavra complex.

The priest Ivan Korolyov, who arrived to Kyiv on August 8, 1912 to the opening of the relics of St. Joasaph of Bilhorod wrote: “We are approaching Kyiv. It’s still far away, but the Lavra bell tower is visible. My heart trembled from the excitement that seized it”⁷⁰. The message of the text is designed in such a way as to provide the entire gamut of emotional and spiritual experiences that the author may have undergone just by the mere sight of the bell tower. In the text itself, the bell tower is the reason why the city of Kyiv is mentioned, which suggests its centrality as the city’s primary and most recognizable landmark. The author’s vivid account of his emotional reaction seemingly overshadows the tower’s role as a functional building, instead presenting it as a sacred symbol of pilgrimage.

N. Lavbenska, describing the trip to Kyiv of the students of the Ustyug Eparchial Women’s School who completed their course of study in the 1911–1912 academic year, mentioned July 6: “Far, far away from Kyiv, the numerous churches of the mother of Russian cities are already visible, especially the Lavra bell tower and the St. Michael’s Golden-Domed Monastery tower above and sparkle in the sun with their golden domes”⁷¹. For N. Lavbenska, the Lavra bell tower is a magnificent and awe-inspiring landmark that serves as a point of reference not only Kyiv but also for its historical and religious cultural identity. The writer demonstrates her appreciation for the tower’s beauty and its role in creating a strong first impression of the city. The emphasis on its visibility from a distance and its golden, sunlit dome underscores the idea that the bell tower

⁶⁵ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 609.

⁶⁶ Роздяловська А. Паломництво учеників Велемичської Церковно-приходської школи, Мозырського уезду, во время летних каникул текущего 1902 г. *Минские епархиальные ведомости*. 1902. Отд. неоф. № 22. С. 512.

⁶⁷ Кізлова А. Усамітнення в натовпі... С. 610.

⁶⁸ Чернявський В. Паломництво учеників и учителів Чернятинської второкласної школи в г. Києв. *Подольські епархиальні ведомости*. 1903. № 27. Ч. неоф. С. 913.

⁶⁹ Филиппович В. Поездка в Киев. *Варшавский епархиальный листок*. 1912. № 3. С. 43.

⁷⁰ Королев И. По случаю годовщины открытия св. мощей святителя Иоасафа. *Енисейские епархиальные ведомости*. 1912. № 22. Ч. неоф. С. 34–35.

⁷¹ Лавбенская Н. Воспоминание о поездке на юг России воспитанниц Устюжского Епархиального женского училища, окончивших курс учения в 1911–1912 учебном году. *Прибавления к Вологодским епархиальным ведомостям*. 1913. № 21. С. 620.

is a key feature shaping visitors' expectations and impressions of Kyiv. For the students on this trip, the sight of the bell tower likely marked a memorable moment in their educational and cultural experience.

Nikolai Stoikov, a priest from Chisinau who was passing through Kyiv with a group of priests on June 4, 1912, emphasized that the Great Lavra Bell Tower majestically stands out and dominates the Pechersk Heights along with the golden domes of the Great Lavra Church (Dormition Cathedral), without specifying exactly how he first saw it⁷². The author's word choice, for example, "majestically stands out" and "dominates", shows his admiration and amazement for the towering clock building. Incidentally, by mentioning the clock tower alongside the golden domes of the Cathedral, the author emphasizes the architectural and spiritual significance of the buildings within the Kyiv Caves Lavra complex. The entire article thus reveals the Great Lavra Bell Tower as a magnificent structure that deeply impressed the author, thus making it a focal point of both the spiritual and physical skylines of Kyiv.

Conclusion. When all of these reports coming from different periods of time and are told from the diverse perspectives of clergy, laypeople, local travellers, and visitors from other provinces are considered together, they evoke the Lavra bell tower in a distinctive manner. The descriptions mostly highlight features that are first seen from a distance: the way the bell tower reaches towards Kyiv's sky and the striking view of its golden dome. Additionally, they reflect a shift in focus to the moral and spiritual aspects, which serve as an incentive for pilgrims to visit. The architectural design of the tower – both its height and shape – is also frequently mentioned as a distinctive feature. Most of the analysed papers noted that, in addition to it being visible only from a distance, there were some accounts of sightings from 35–40 versts (approximately 37–42 km) west of the river Dnipro, and from 45 versts (48 km) – while on the train. A number of sources provide data regarding the changes in the human population through the years, referring to one nuclear family of five members, who were the first to notice the brilliant golden domes and the crosses of the bell tower radiate in the sun's light from far outside Kyiv. This sight was the reason they experienced such overwhelming emotions, or, in other words, developed a sense of awe. Examples of this include a person leaning against the tower in the passage and a girl passing near the tower, praying in a low voice. The tower was visible both upon arrival and at the time of departure. The buildings and towers are the only lasting connections between the city and the people who depart from it. Thus, the Lavra bell tower was truly an unmatched ornament and symbol of Kyiv. It was frequently observed and described by travellers and pilgrims, who admired the tall, slender shape of the Church and the gleam of its domes. The image of the Kyiv Caves Lavra, its main shrine, was inextricably connected to the magnificent bell tower, which was an astonishing sight due to its height, massiveness, and incredible design. Seeking the Lavra bell tower is a custom among religious people, distinguished and easily recognized by travellers. The tower is brought to life by these powerful albeit usually straightforward descriptions of people who visited it. The Kyiv Lavra bell tower evolved into an emblem of the city's spiritual and historical leadership – a ceremonial and dignified beacon for people who seek sanctification, and a constant source of attraction and delight for all who were fortunate enough to know about it. It can be argued that the Great Bell Tower was not only an architectural and spatial landmark, but also a spiritual one for visitors to Kyiv.

References

- Bala, H. (2016). Landmarks in Urban space as signs. *Current urban studies*, 4, P. 409–429.
- Bilenky, S. (2018). *Imperial Urbanism in the Borderlands: Kyiv, 1800–1905*. Toronto, Canada.
- Bublyk, V. (1894). *Putevodytel po Kyevu y eho okrestnostiam: s adresnym otdelom, planom y foto-tyt. h. Kyeva* [Guide to Kyiv and its environs: with address section, plan and photo type of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Dolhorukyi, Y. (1870). *Puteshestvie v Kyev v 1817 h.* [Journey to Kiev in 1817].
- Drofan, L. (2012). *Skhodzhennia do vershyny: Pro restavratsiiu Lavrskoi dzvynitsi* [Ascent to the summit: About the restoration of the Lavra Bell Tower]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny – Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage*, 8, P. 247–256.
- Habbe, P. (1914). *Russkyi byohrafychesky slovar* [Russian biographical dictionary]. Moscow, Russia.
- Horina, A., & Rekhlytskiy, O. (2017). *Istoriia ta osoblyvosti arkhitektury velykoi lavrskoi dzvynitsi* [History and architectural features of the Great Lavra Bell Tower]. *Arkhitekturnyi visnyk KNUBA – Architectural bulletin of KNUBA*, 11–12, P. 305–309.
- Katchanovsky, I., Kohut, Z., Nebesio, B., & Yurkevich, M. (2013). *Historical Dictionary of Ukraine*. Lanham, Toronto, Plymouth, Canada.
- Kizlova, A. (2019). *Usamitnennia v natovpi: sotsialni vzaiemodii bratii pry shanovanykh sviatyniakh Kyievo-Pecherskoi Uspenskoi lavry (1786 r. – pershi desiatylittia XX st.)* [Seclusion in the crowd: social

⁷² Стойков Н. Экскурсия священников Кишиневской епархии в 1912 г. Предисловие. *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1912. № 39. Отд. неоф. С. 1110.

interactions of brethren related to sacred objects of Kyiv Dormition Caves Lavra (1786 – the 1st decades of the 20th c.). Kyiv, Ukraine.

Kizlova, A. (2019). Velyka dzvynytia y orhanizovani hrupy, shcho vidviduvaly Kyievo-Pechersku Uspensku lavru (kinets XIX – poch. XX st.) [The Great Bell Tower and organized groups visiting the Kyiv Caves Dormition Lavra (late 19th – early 20th c.)]. Sumy, Ukraine.

Kovalenkov, A. (1857). Kyevo-Pecherskaia lavra: (Yz putevykh zametok) [Kievo-Pecherskaya Lavra: (From travelling notes)]. *Odesskyi vestnyk – Odessa bulletin*, 99, P. 3.

Levshyn, A. (1816). Pysma yz Malorossyy [Letters from Malorossiya]. Kharkiv, Ukraine.

Marchenko, O. (Comp.). (2006). Materialy do bibliohrafi Kyievo-Pecherskoi lavry: Naukovo-dopomizhnyi bibliohrafichnyi pokazhchyk [Materials for the bibliography of the Kyiv-Pechersk Lavra: scientific and auxiliary bibliographic index]. Kyiv, Ukraine.

Muravev, A. (1844). Puteshestvie po sviatym mestam russkym [Travelling to Rus holy places]. St. Petersburg, Russia.

Repin, N. (1903). Obrazovatelnye prohulky po Rossyy. 1894–1902 [Educational walks in Russia. 1894–1902]. St. Petersburg, Russia.

Rutkovska, O. (2011). Z istorii restavratsii Velykoi lavrskoi dzvinytsi. Novi vidomosti pro ikonopys kupolu [From the history of the restoration of the Great Lavra Bell Tower. New information about the iconography of the dome]. *Vidlunnia vikiv – Echo of centuries*, 1–2 (14–15), P. 53–57.

Sheremetev, S. (1877). Kyev [Kyiv]. St. Petersburg, Russia.

Sitkarova, O. (2017). Arkhitekturnyi ansambl Pecherskoho mistechka u Kyievi naprykintsi XVII – na poch. XVIII st. [Architectural ensemble of Pechersk Town in Kyiv at the end of the 17th – beginning of the 18th c.]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenia kulturnoi spadshchyny – Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage*, 12–13, P. 251–265.

Svynyn, P. (1816). Pecherskaia lavra y peshchery [Pechersk Lavra and caves]. *Syn otechestva – Son of the Fatherland*, 36, P. 123–124.

Kizlova Antonina – doctor of historical sciences, associate professor of the department of history, faculty of sociology and law, National technical university of Ukraine «I. Sikorsky Kyiv polytechnic institute»; senior researcher of the scientific and research department of the history of Kyiv Pechersk Lavra and museum studies, National preserve «Kyiv Pechersk Lavra» (9 Lavrska str., Kyiv, 01015).

Кізова Антоніна Анатоліївна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультету соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»; старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври та музейництва, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, Київ, 01015).

E-mail: ant_kiz@ukr.net

Дата подання: 1 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Kizlova, A. The Great Bell Tower of Kyiv Caves Lavra as a spatial landmark in works of the Orthodox travellers (the 19th – early 20th c.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 85–95. DOI: 10.58407/litopis.250309.

Цитування за стандартом APA

Kizlova, A. The Great Bell Tower of Kyiv Caves Lavra as a spatial landmark in works of the Orthodox travellers (the 19th – early 20th c.) [Велика Дзвіниця Києво-Печерської лаври як просторовий орієнтир у творах православних мандрівників (XIX – початок XX ст.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 85–95. DOI: 10.58407/litopis.250309.

УДК 930.2:[394.92:323.13(477)]«189/191»

Дмитро Гордієнко, Маркіян Домбровський

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛІГЕНТИ МІЖ ДВОМА ІМПЕРІЯМИ: ЕПІСТОЛЯРНІ ВЗАЄМИНИ ГРІНЧЕНКІВ І ЗАКЛИНСЬКИХ

UKRAINIAN INTELLECTUALS BETWEEN TWO EMPIRES: EPISTOLARY RELATIONS OF THE HRINCHENKO AND ZAKLYNSKYI FAMILIES

DOI: 10.58407/litopis.250310

© Д. Гордієнко, М. Домбровський, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>, <https://orcid.org/0000-0002-8010-9422>

Метою статті є на прикладі епістолярних взаємин родин Заклинських та Грінченків розкрити взаємодію галицьких і наддніпрянських українських діячів кінця XIX – початку XX ст. У статті використані **методи**: історичний, філологічний, компаративний та логічний. **Наукова новизна**: вперше в українській гуманітаристиці уведено в науковий обіг та проаналізовано листування родин Заклинських та Грінченків. Окрім того, пролило нове світло на український літературний процес, а також набуття соборницького виміру української культури загалом та літератури зокрема на межі XIX–XX ст. **Висновки**: попри розділення України державним кордоном між Російською та Австро-Угорською імперіями, він не завадив тісним контактам українських діячів, усвідомленню ними єдності української нації по обидва боки кордону. Листування родини Заклинських з родиною Грінченків і дає яскравий приклад транскордонної взаємодії галицьких та наддніпрянських діячів зазначеного часу. Листування збереглося в неповному обсязі. На сьогодні вдалося виявити чотири листи Заклинських до Грінченків та один лист Марії Грінченко до Богдана Заклинського. Окрім загальної активної позиції в українському русі, родини Заклинських та Грінченків споріднювала праця на учительській та літературній ниві. Безпосереднім приводом до початку епістолярних контактів стала праця Романа Заклинського над біографією Опанаса Марковича, якому він зокрема намагався приписати авторство творів Марка Вовчка, тому й звертався за додатковою інформацією до наддніпрянських колег, які особисто знали Марковича та його дружину, або ж мали якусь інформацію про них. Окрім того, Заклинський порушував питання написання спогадів про Марковича, особливо щодо його орловського, чернігівського та немирівського періодів та часу перебування в Парижі Марка Вовчка. Оскільки тема авторства «Народних оповідань» була актуальною на початку XX ст., листування подає й додаткові сюжети «дискусії» та показує «аргументи», якими оперували сторони. Проте серед загалу наддніпрянців, зокрема й Грінченків, авторитет Марка Вовчка як української письменниці залишався високим, що підтверджує й аналізоване та публіковане листування. Окрім того листування розкриває низку інших питань українського культурного життя по обидва боки кордону, зокрема популяризації творчості Грінченка в Галичині. Таким чином, попри фрагментарність збереженого епістолярію, листи дають змогу відтворити епізоди контактів двох непересічних родин в історії України кінця XIX – початку XX ст. й загалом доповнити їхні біографії. Містять листи й інформацію з історії української літератури та культури загалом та шляхи формування модерної української нації.

Ключові слова: Заклинські, Грінченки, Галичина, Наддніпрянщина, український національний рух, Марко Вовчок, соборність, листування.

The purpose of the article is to explore the interaction between Galician and Dnipro Ukrainian activists at the end of the 19th – the beginning of the 20th c., using the example of the epistolary relations between the Zaklynskyi and Hrinchenko families. The study employs historical, philological, comparative, and logical **methods**. **Scientific novelty**: for the first time in Ukrainian humanities, the correspondence of the Zaklynskyi and Hrinchenko families has been introduced into scholarly circulation and analyzed. Moreover, the article sheds new light on the Ukrainian literary process and the acquisition of a unifying di-

mension for Ukrainian culture in general and literature in particular at the turn of the 19th–20th c. **Conclusions:** despite the division of Ukraine by the state border between the Russian and Austro-Hungarian empires, it did not hinder close contacts among Ukrainian activists and their awareness of the unity of the Ukrainian nation on both sides of the border. The correspondence between the Zaklynskyi and Hrinchenko families serves as a vivid example of cross-border interaction between Galician and Dnipro activists of the period. The correspondence has survived in an incomplete form. To date, four letters from the Zaklynskyi family to the Hrinchenkos and one letter from Maria Hrinchenko to Bohdan Zaklynskyi have been found. In addition to their general active participation in the Ukrainian movement, the two families were united by their work in the fields of education and literature.

The immediate reason for initiating epistolary contact was Roman Zaklynskyi's work on the biography of Opanas Markovych, whom he attempted to attribute as the author of works attributed to Marko Vovchok. Consequently, Zaklynskyi reached out to Dnipro colleagues for additional information, as they personally knew Markovych and his wife or had access to relevant information about them. Zaklynskyi also raised the issue of writing memoirs about Markovych, particularly concerning his time in Orel, Chernihiv, Nemyriv, and Marko Vovchok's stay in Paris. Since the authorship of "Narodni opovidannia" (Folk stories) was a topical issue at the beginning of the 20th c., the correspondence provides additional narratives regarding the «discussion» and reveals «arguments» used by both sides. However, the general attitude of Dnipro intellectuals, including the Hrinchenkos, toward Marko Vovchok as a respected Ukrainian writer remained positive, as confirmed by the analyzed and published correspondence.

In addition, letters reveal a range of other issues concerning Ukrainian cultural life on both sides of the border, including the promotion of Hrinchenko's works in Galicia. Thus, despite the fragmentary preservation of the correspondence, letters allow for the reconstruction of episodes of contact between two remarkable families in Ukrainian history at the turn of the 19th–20th c., while also contributing to their biographical studies. Furthermore, letters contain valuable information on the history of Ukrainian literature and culture, as well as insights into the formation of a modern Ukrainian nation.

Key words: Zaklynskyi, Hrinchenko, Galicia, Dnipro region, Ukrainian national movement, Marko Vovchok, Ukrainian unity, correspondence.

На кінець XIX ст. українські землі вже довгий час були розділені державним кордоном між Російською та Австро-Угорською імперіями. Проте політичний кордон не завадив культурним контактам розділеного народу. Українці спромоглися явні перешкоди перетворити на переваги. Як зауважує С. Плохій, коли національний рух в одній частині України уповільнювався, на іншій – пришвидшувався і «досить часто контакти між двома групами українських діячів тривали всупереч бажанням двох імперій, які боролися одна з одною»¹. Валуєвський та Емський укази із забороною друкованого українського слова в Російській імперії водночас сприяли налагодженню тісніших контактів наддніпрянців з галичанами. З іншого боку, особисті контакти сприяли усвідомленню українськими діячами єдності української нації по обидва боки австро-російського кордону. Як здійснювалася ця взаємодія, розповідає Борис Грінченко у листі до Івана Липи. Коли в російській імперії цензура забороняла якусь українську збірку чи альманах, Грінченко радив робити так: «...щоб скоро цензура заборонила “складку”, зараз же її (її – с тим саме змістом) засилати у Галичину і там друкувати якомога швидше щільним дрібним друком ... Я певний, що коли зробити так двічі й тричі і провести книжку з Гал[ичини] до нас, то цензура облишить так лютю забороняти. На мою думку, це єдиний поки спосіб що небудь робити і примушувати ц[ензуру] поступатися, бо вона забороняє не те, що по закону недозволене, а забороняє проти закону речі всякою іншою мовою, опріче укр[аїнської], в Росії можливі»².

Проте входження Б. Грінченка в галицькі українські кола було тривалим і не простим. Як він сам скаржився, довго його листи і твори не помічали ні в Товаристві «Просвіта», ні в Товаристві ім. Шевченка, які навіть не відповідали на його листи з художніми творами. Лише за сприяння К. Паньківського, коли редактором «Зорі» став В. Лукич, а «Дзвінка» – В. Шухевич, Грінченко став друкованим і знаним автором у Галичині³. Так, на запрошення І. Франка Грінченко став співробітником часописів «Зоря», «Народ», «Світ». Запрошував Франко колегу й до співпраці в планованому часописі «Поступ», а згодом запросив до співпраці в «Літературно-науковому вістнику»⁴. 1905 р. у Львові І. Франко видав упорядковану Б. Грінченком збірку революційних поезій «Червона квітка» як одне з видань Української радикальної партії. Такі тісні контакти з галичанами стали навіть підставою для жандармських обшуків на квартирі Грінченків у Чернігові, зокрема підозрілою вида-

¹ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Клочка. Харків: КСД, 2023. С. 219.

² Лист Б. Грінченка І. Липі (31.III.(12.IV).1892). Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. № 41013. Арк. 1 зв.–2. Друкувати альманахи винятково в Галичині Б. Грінченко радив І. Липі і в інших листах: ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 41006. Арк. 1 зв.–2; Од. зб. № 41007. Арк. 1–2.

³ Лист Б. Грінченка І. Липі (9(21).II.1892). ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 41016. Арк. 1, 3.

⁴ Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1988. С. 53–55, 66 та ін.

валась фінансова підтримка чернігівськими українцями галицьких радикальних видань⁵. Соборницька співпраця Грінченка знайшла своє відображення в його словнику української мови, що представляв мовну палітру всієї України, особливо ретельно упорядник опрацював етнографічні видання Франка та Гнатюка, з якими він підтримував тісні епістолярні взаємини, неодноразово Грінченки гостювали у львівських колег чи приймали Франка у себе в Києві, зокрема в його останній приїзд на Наддніпрянщину у 1909 р.⁶ К. Паньківський же взагалі запрошував Грінченка перебратися на постійне проживання до Львова, але на той час Грінченки переїхали до Чернігова⁷.

Значну дискусію загальноукраїнського масштабу викликала стаття Грінченка «Галицькі вірші» (1891 р.), в якій він відстоював ідею літературно-мовної єдності Наддніпрянщини та Галичини⁸. Виступаючи за вироблення спільної для Наддніпрянщини та Галичини літературної мови, що була б однаково добре зрозумілою по обидва боки кордону, на всьому просторі проживання українського народу. При цьому, мовна «основа мусить бути та, що дали нам Шевченко, Куліш, М. Вовчок», – наголошував Б. Грінченко у листі до В. Лукича від 14 (26) листопада 1891 р.⁹ Однак і на сьогодні залишається актуальним зауваження Б. Грінченка, що «історія того, як галичане поводитися з нами, письменниками з російської України, ще дожидає свого історика, але вона дуже цікава і – як кажуть наші брати галичане – “поучаюча”». Частково розкрити цю взаємодію і є метою нашого дослідження.

Взаємини родини Заклинських з родиною Грінченків є яскравим прикладом транскордонної співпраці українських діячів. Листування Романа та Богдана Заклинських з Борисом та Марією Грінченками збереглося в неповному обсязі. На сьогодні вдалося виявити чотири листи Заклинських до Грінченків та один лист Марії Грінченко до Богдана Заклинського. Листи Заклинських зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), а листи М. Грінченко – у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛННБУ). Листи ж Б. Грінченка до Романа Заклинського, за свідченням останнього, були втрачені під час першої російської окупації Галичини в 1915 р. в ході Першої світової війни, коли їх (разом з листами Нечуя-Левицького, Ганни Барвінок та ін.) «спалила ... царська охрана»¹⁰.

На сьогодні листування Заклинських з Грінченками ще не ставало предметом досліджень, як не введений у науковий обіг і сам епістолярій.

Попри всю фрагментарність, листи дають змогу реконструювати точки дотику родин галицьких і наддніпрянських громадських та культурних діячів.

Ініціатором встановлення епістолярних контактів виступив Роман Заклинський, який 2 квітня 1901 р. надіслав Борисові Грінченку першого листа¹¹. Про те, що це був перший лист, промовляють його початкові слова: «Простіть, Добродію, що незнакомий морочу Вас своїм листом»¹².

Роман Заклинський (1852–1931) – галицький літературознавець, історик, етнограф та культурно-просвітницький діяч. У 1891–1912 рр. викладав в учительській семінарії у Станіславові (нині Івано-Франківськ)¹³. Був активним діячем «Просвіти» і співзасновником «Рідної школи» у Станіславові, автором історичних та літературознавчих розвідок, кількох підручників¹⁴. Ця праця на просвітянській та загалом педагогічній ниві українського шкільництва споріднювала родини Заклинських та Грінченків.

На момент початку листування Р. Заклинський працював над життєписом Опанаса Марковича¹⁵ й шукав додаткові, ще «нігде недруковані» відомості про свого героя. У наступному листі Заклинський зізнався, що то вже був 30-й лист, написаний «на Україну»

⁵ Погрібний А. Борис Грінченко... С. 73.

⁶ Про відносини з Франком залишила спогади й Марія Грінченко: Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л. Луганськ: Шлях, 1999. С. 103–107.

⁷ Погрібний А. Борис Грінченко... С. 69.

⁸ Там само. С. 242.

⁹ Грінченко Б. Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1 / Упор.: В. Яременко, О. Мислива, Т. Олещенко. Київ, 2020. С. 365.

¹⁰ Заклинський Р. Споми́ни про Івана Нечу́я Леви́цького (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 166. Арк. 3).

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38155.

¹² Там само. Арк. 1.

¹³ Горак Р., Чудійович Б. Листи Заклинських до Івана Франка. *Українське літературознавство*. 2018. Вип. 83. С. 270, 273.

¹⁴ Заклинський Роман Гнатович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-14653>.

¹⁵ Ці студії залишили слід в архіві Заклинських у вигляді збірки виписок Романа Заклинського з різних тогочасних публікацій про Опанаса Марковича та Марка Вовчка. Вони зберігаються у справі, яку Ростислав Заклинський підписав: «Заклинський Роман Гнатович, пенсіонер. Різні записки до приготовленої наукової роботи “Хто був автором ‘Народних оповідань’ Марка Вовчка”» (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 16а. 5 арк.).

(тобто на Наддніпрянщину) в тій справі¹⁶. Окрім Б. Грінченка, Заклинський також звертався, наприклад, до І. Нечуя-Левицького, Д. Мордовця, О. Куліш (Г. Барвінок) та інших письменників і громадських діячів¹⁷, які або особисто знали О. Марковича чи його дружину Марію (Марка Вовчка), або ж могли надати якусь офіційну інформацію.

Окрім прохання відшукати чи уточнити якісь дані, наприклад, про час народження Опанаса Марковича, час і місце його одруження, Р. Заклинський просить «постарати ся о то, щоби люди писали свої спомини про Опанаса і его жінку»¹⁸. При цьому малися на увазі як безпосередні спогади, так і отримані «від батька-матері» чи інших осіб. Особливо це стосувалося орловського, чернігівського та немирівського періодів життя Марковича та перебування в Парижі Марка Вовчка.

Найбільше ж Р. Заклинському не давала спокою саме Марко Вовчок. Він послідовно й наполегливо намагався знайти інформацію та довести, що не вона була авторкою підписаних нею творів, а Опанас Маркович. На цю тему ще 17 грудня 1900 р. Заклинський мав розмову з І. Франком, якого також намагався переконати в авторстві Опанаса, а не Марії Маркович. Цю думку закинув був ще П. Куліш у листі до професора Львівського університету О. Огоновського¹⁹, і з того часу вона почала жити власним життям, набуваючи нових відтінків та деталей. Оскільки прямих доказів не було, Заклинський шукав опосередковані джерела й не лише спогади сучасників, а й потребував інформації «хто з них, Опанас чи Маша, любив вислухувати сільські історії від селянок, та кого з них займало се, слухати, як селянка оповідає свою біду»²⁰. Хоча й отримав від Нечуя-Левицького інформацію, що по селах Чернігівщини Марковичі їздили обоє разом²¹.

Звернення Заклинського до Грінченка з цим питанням було не випадковим. Окрім згаданого листа П. Куліша, у часописі «Зоря» (ч. 6, 1892) О. Огоновський опублікував чергову частину своєї «Історії літератури руської», присвячену постаті та творчості Олени Пчілки (Ольги Косач). Серед іншого, Огоновський умістив витяг з листа до нього Олени Пчілки, в якому вона визначала / коригувала своє місце в українській літературі, зокрема дякувала професорові, що він не вважав її «послідователькою» «пані Марко Вовчок», як і за те, за що і вся Україна має скласти подяку авторові, що він вважає «пані Марко Вовчок за міт», «бо справді, яке-то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що ніби-то якась перша-ліпша кацапка, з роду не чувши української мови, ледви захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями й почала писати по-українськи, — та ще як! — краще всіх українських повістарів! Дале-бі, се зневажало українську мову: що ж то за така осібна, характерна мова й письменність, коли всякий чужосторонець возьме й зараз писатиме, та ще як досконало! Отже Ви перший *прилюдно* підірвали сю думку, на половину скинувши з нахабної кацапки украдену нею личину, чи той почесний вінець прекрасного українського автора»²². Далі Олена Пчілка закликала Огоновського «до останку» добити Марка Вовчка, звернувшись до ще живих людей, які знали «близько час і обставини видання „Основи“»²³.

Цей випад Олени Пчілки проти Марка Вовчка, особливо означення її «нахабною кацапкою» викликав обурення Б. Грінченка та низки інших українських письменників. Грінченко спільно з дружиною — письменницею Марією Загірною виступив з відповідною заявою на сторінках тієї ж «Зорі»:

«Ми можемо тільки дякувати д[обродій]ці Марії Марковичці за те, що вона, бувши московкою, віддала частину своєї сили на працю для нашої літератури. Взивати за се «нахабною кацапкою», се значить кидати на людину незароблену образою і виявляти тим невдячність до неї, нетолерантність до другого народу і нарешті просто нетактовність, бо річ видається так, мов би московку лають за те, що вона московка, — ми ж, стоячи до загибну за своє національне право, мусимо вкупі з тим дбати не про межинародне ворогування, а про межинародну згоду. Думаючи, що вчинок сей лягає на українську літературу плямою, — вважають підписані за свою повинність запротестувати проти його»²⁴.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38154. Арк. 1 зв.

¹⁷ З листа Романа Заклинського до Івана Франка від 23.01.1901 довідуємось, що перелік відповідних адрес Роман Заклинський отримав від І. Франка та [В.] Гнатюка: Лист Романа Заклинського до Івана Франка № 2 (23.1.1891) (Горак Р., Чудийович Б. Листи Заклинських до Івана Франка... С. 282).

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38155. Арк. 1 зв.

¹⁹ Лист був опублікований у львівському журналі «Правда» (1889. Т. XI. С. 113).

²⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38155. Арк. 2.

²¹ Там само. Ф. I. Од. зб. № 27884. Арк. 1 зв.

²² Огоновський О. Історія літератури руской. *Зоря*. 1892. Ч. 6. С. 111.

²³ Там само.

²⁴ Загірня М., Чайченко В. Заява. *Зоря*. 1892. Ч. 11. С. 220. Передруковано: Грінченко Б. Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1. С. 397–398.

Для посилення відповіді Грінченко запрошував підписатися під заявою І. Липу та О. Катренка²⁵, з якими незадовго до того встановив тісні епістолярні контакти, однак вони обидва відмовили. Свою відмову І. Липа обґрунтовував формальною підставою, вважаючи себе не рівним Грінченку, «виглядати» з-за якого не хотів²⁶. Проте справжня причина, очевидно, крилася в іншому. У листі до колеги І. Липа просить Б. Грінченка не нападати палко на Олену Пчілку, яку адресант дуже поважав і поважає за те, «що вона цілком консеквентна вкраїнка, яких у нас – раз, два ... та й облічився. А що найпаче то те, що й дітей вона довела до пуття: Леся Українка, Михайло Обачний, навіть Олеся Зірка досить вже відомі вкраїнській інтелігенції»²⁷. Відтак, свій «протест» Липа висловлював у приватному листі, справедливо обурюючись, що навіть всі заслуги перед Україною не дають права Олені Пчілці «так високо носу дерти, самій лізти й ставати на п'єдестал, а тим часом закидувати грязюкою людей навіть більш її славних»²⁸. Щодо основного закиду на адресу Марка Вовчка, Липа категорично стверджує: «вона вкраїнка, вона наша, ми нею пишаємося й не віддамо її нікому. Усіх ми приймаєм у свій кош, хто чесно працює на нашій ниві. Не той син своєї вітчизни, не той у нас українець, не той наш, хто походить з української родини, а служе цілком чужому народові, і не той, хто переходить в чужий, ворожий кош, ні, то все зрадники своєї вітчизни, а українець тепера, на часи нашого відродження, той, хто любе наш нарід, хто його пізнав і своєю душою зрозумів його ледве свідому, більш походячу з почуття, але високу ідею відродження ... хто переконався сією ідеєю і несе її в своєму серцеві, той українець, хто працює щиро й невинно в хосен сієї великої ідеї. Той, кажу, най буде нашим братом, чи буде він жид чи лях, а чи москаль, чи татарин – а він наш тоді, він тоді задля нас ще дороще свого дійсного земляка»²⁹, і додає, що справжнім гідним вчинком є перехід на бік слабших, якими у російській імперії були українці порівняно з росіянами. Прикметно, що подібний аргумент щодо Марка Вовчка висував і М. Коцюбинський³⁰. При цьому «уських Гоголів та Готтапенків» Липа віддавав «москалям», оскільки від них «хохладчиною несет»³¹. Подібно писав у листі до Липи Грінченко, називаючи лицемірами та «півдурнями» тих, хто, «пишучи усе своє життя по-московському», стверджує, що служить Україні³². Натомість відмова Катренка підписати заяву була категоричнішою. Катренко у намірі Грінченка побачив крок до порозуміння з росіянами, тому й назвав колегу Юдою та зрадником³³: «Нікчема, та й годі! Вибачайте, простіть, але доводитись сказати, – Хай Вам грець всім»³⁴.

Відтак, з другого листа Р. Заклинського до Б. Грінченка від 8 травня того ж року можна виснувати, що останній поставився прохолодно до потуг колеги кинути тінь на авторство Марка Вовчка. У наддніпрянців авторитет О. Марковича і Марка Вовчка залишався високим. Навіть О. Кониський, який, хоча і вважав, що перші два томи «Народних оповідань» писала не Марко Вовчок, а її чоловік, випад Олени Пчілки назвав «гидкою лайкою», що «непристойним болотом» лягла не лише на Марка Вовчка, а на все «наше письменство»³⁵. З цього приводу Кониський навіть звернувся до О. Барвінського та опублікував у тій же «Зорі» статтю, присвячену пам'яті Опанаса Марковича³⁶. Думку, що Марко Вовчок не була самостійною письменницею, припускав також Іван Липа, однак стверджував, що її славе ім'я назавжди залишиться в історії української літератури. Так само Марія Загірня у брошурі, присвяченій біографії О. Марковича, відмічає участь обох з подружжя в написанні «Народних оповідань», віддаючи, проте, першість Марковичу, а Марку Вовчку – роль співробітниці «свого талановитого чоловіка»³⁷. Припускав подвійне авторство й Б. Грінченко, однак не надавав тому якогось значення: головне, що «ті твори

²⁵ Лист Бориса Грінченка Іванові Липі (31.III.(12.IV).1892). Арк. 2 зв.

²⁶ Лист Івана Липи Борисові Грінченку (7.IV.1892). Листування Івана Липи (1892–1922) / Упор. І. Стамбол. Київ: Темпора, 2020. С. 34. На жаль, у виданні є деякі дрібні неточності у переданні тексту листів. У нашій статті текст подається з поправкою на оригінал: ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38474. Арк. 3.

²⁷ Лист І. Липи Б. Грінченку (7.IV.1892). Листування Івана Липи (1892–1922). С. 33; ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38474. Арк. 1.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Арк. 2.

³⁰ Коцюбинський М. К полемике о самостоятельности малороссийского языка. *Коцюбинский М. Твори: У 7 т.* Київ: Наукова думка, 1975. Т. 4. С. 120.

³¹ Лист І. Липи Б. Грінченку (7.IV.1892). Арк. 2.

³² Лист Б. Грінченка І. Липі (31.III.(12.IV).1892). Арк. 1.

³³ Лист Б. Грінченка І. Липі (11(23).IV.1892). ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 41012. Арк. 1.

³⁴ Лист О. Катренка Б. Грінченку (8.IV.1892). ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37310. Арк. 2 зв.

³⁵ Лист Б. Грінченка до І. Липи (24.IV(5.V).1892). ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 41010. Арк. 1 зв.

³⁶ К. Пам'яті Опанаса Марковича. *Зоря*. 1892. Ч. 23. С. 455–457. Роман Заклинський читав першу версію цієї публікації у Львівській «Правді» (К. Дещо про Опанаса Марковича. *Правда*. 1889. Вип. XI. С. 105–114), про що свідчать збережені його виписки з цієї статті (ВР ЛНБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 16а. Арк. 1).

³⁷ М[арія] З[агірня] = Грінченко]. Афанасій Васильевич Маркович. Біографическая записка. Чернигов. С. 12.

посунули наперед українську літературу»³⁸. Більш того, у листуванні, наприклад, із В. Гнатюком, О. Коваленком чи В. Лукичем, Грінченко, торкаючись мовних питань, мову творів Марка Вовчка вважає зразком української літературної мови³⁹.

Тому найбільшій адресатів, зокрема й Нечуй-Левицький, не подали жодних компрометуючих Марка Вовчка матеріалів. Лише В. Білозерський та О. Кулішева (Ганна Барвінок), зі зрозумілих причин, виявили співчуття пошукам Заклинського і надали потрібні «інформації». Наполегливість галицького колеги та спомини О. Куліш⁴⁰ навіть змусили В. Доманицького виступити на шпальтах газети «Рада» зі статтею «В обороні мертвих од живих (З приводу “Споминів про Марка Вовчка” Ганни Барвінок)»⁴¹. Натомість Грінченко вказав Заклинському на наявність пасквілів на О. Марковича, до анекдотів яких імовірно й відніс інформації колеги. Принаймні Грінченко мав поеми «Горбиль» та «Опанас» П. Кузьменка, які й були власне пасквілями на О. Марковича⁴², хоча й сам Кузьменко почав писати під впливом Марковича. Прикметно, що автора пасквіля Грінченко не звинувачує за такий випадок на «видатного і достойного пошани українського діяча», лише висловлює сум, що «лиха доля так уже поламала Кузьменка наприкінці його віку, що він міг дійти до такої речі»⁴³. Тому й викликало несприйняття адресатом уживання Заклинським у листі російської форми імені «Маша» щодо Марка Вовчка. Відтак у наступному листі адресант змушений був виправдовуватись перед Грінченком, пояснюючи таку форму тим, що так її називав Опанас⁴⁴.

Щодо Олександри Куліш, то естафету спілкування з нею перебере у батька його син Б. Заклинський, який влітку 1909 р. навіть відвідає її й допоможе упорядкувати музей Куліша в Кинашівці. Через Б. Заклинського О. Куліш надсилатиме його батькові додаткові відомості, не стільки про Марковича, скільки про Марка Вовчка (і саме такі, що показують її в невідгданому світлі). Так, у листі від 9–18 березня 1910 р.⁴⁵, усе ще перебуваючи під враженням від статті Доманицького, О. Куліш пише до Б. Заклинського: «Оце прошу Вас покорніше, шановний Добродію Богдане Романовичу, передати оцю виметочку из журнала Вашому шановному Татові. Се я йому посилаю як оборону – за себе – що Доманицький, так безбожно, “не знавши броду та й пошов у воду” і некультурно на мене нападався за Марка Вовчка». У «виметочці» з петербурзького журналу «Новое слово» (1910 р., № 3) містилось повідомлення про публікацію споминів О. Скабичевського (1838–1910), де серед іншого автор «дає характеристику письменниці М.А. Маркевич». Характеристика ця була неприхильна, з доволі несимпатичним образом Марка Вовчка в період її другого перебування в Петербурзі з кінця 1860-х рр.⁴⁶ Питання авторства оповідань Марка Вовчка Скабичевський не заторкував.

При цій же «виметочці» Олександра Куліш згадує, що раніше надсилала батькові адресата «Спомини д[оброді]йки Грінченко», можливо, маючи на увазі біографію О. Марковича авторства М. Грінченко, де та схилилася до думки, що Маркович був щонайменше співавтором «Народних оповідань» Марка Вовчка⁴⁷.

В інших листах О. Куліш кілька разів просить Б. Заклинського нагадати батькові, щоб той повернув їй до Кулішевого музею матеріали для «біографії Вовчка», які вона йому надсилала: «Як шановний Тато Ваш біографії Вовчка писати не буде, то прошу матерьял для біографії вернути в наш музей літом. Нехай повніє»⁴⁸. 20.05.1965 р. Ростислав Романович Заклинський (1887–1974), впорядковуючи архів покійного брата Богдана, так прокоментує ці слова Олександри Барвінок: «Заклинський Роман Гнатович збирав матеріали про [Марка Вовчка]. Але хотів написати не її біографію, а доказати, що автором “Оповідань” була не вона, Вілінська М.А., а її чоловік, етнограф Маркович А.В. Зібрані матеріали залишились невикористаними, мабуть, через те, що їх було замало, щоб доказати цю гіпотезу. Про ці матеріали й пише Куліш Олександра у цьому листі»⁴⁹. Подібно, у листі до

³⁸ Загірня М., Чайченко В. Заява. С. 220.

³⁹ Грінченко Б. Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1. С. 291, 296, 365.

⁴⁰ «Спомини про Марка Вовчка» (Рідний край. 1909. Ч. 1. С. 9–11).

⁴¹ Рада. 1909. 16 апріля (29 квітня). № 85. С. 2–3.

⁴² Грінченко Б. Петро Кузьменко. Харків, 1908. С. 7–8; Покальчук В. Нові знахідки до біографії й творчості Петра Кузьменка. Літературний архів. Харків, 1930. Кн. III–VI. С. 255–257.

⁴³ Грінченко Б. Петро Кузьменко. С. 8.

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38154. Арк. 1–1 зв.

⁴⁵ ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 38а. Арк. 32–34.

⁴⁶ Скабичевский А. Первое 25-летие моих литературных мытарств. Исторический Вѣстникъ. 1910. Т. 119. № 2. С. 437–439.

⁴⁷ М[арія] З[агірня = Грінченко]. Афанасій Васильевич Марковичъ...

⁴⁸ Лист Олександри Куліш до Богдана Заклинського від 14.12.1909 (ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 38а. Арк. 21). Пор. також лист від 3.07.1909 (Там само. Арк. 8–9): «Чи пише Ваш шановний Тато біографію Вовчка? Як не пише, то я прошу его повернути мені в музей матерьял, що я ему доставала».

⁴⁹ ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 38а. [непагіновані примітки до арк. 21].

Грінченка від 27.03.1903 р. Ганна Барвінок турбується про повернення їй через С. Єфремова портрета Марка Вовчка, який на той час зберігався в І. Пулюя⁵⁰.

У пошуку джерел Р. Заклинський звертався й до останньої «супутниці життя» О. Марковича, Меланії Ходот-Загорської – видатної української співачки, першої виконавиці ролі Наталки в опері М. Лисенка «Наталка Полтавка». Оскільки останні роки Маркович провів із Загорською і навіть помер у неї на руках у Чернігівській лікарні⁵¹, Загорська могла подати цінну інформацію про Марковича, але адресант просив надіслати їй власну автобіографію. Проте Загорська не відповіла. І Заклинський просить Грінченка звернутися до неї з подібним проханням від себе. Адресант не знав, що Загорської на той час вже не було серед живих: вона померла від грипу за кілька місяців до листа Заклинського – в останній день 1900 р. (за старим стилем) – і була похована в містечку Понорниці Кролевецького (не Борзенського, як писав Заклинський) повіту Чернігівської губернії. Дізнавшись про її смерть, Р. Заклинський попросить І. Франка помістити відповідне повідомлення у «Літературно-науковому вістнику»⁵². Спогади про Загорську залишить Олена Пчілка, а згодом її біографію як співробітниці Лисенка напише Д. Ревуцький⁵³.

Своє дослідження життєпису Опанаса Марковича Р. Заклинський планував опублікувати в «Літературно-науковому вістнику» або ж «Записках НТШ». З невідомих наразі причин твір так і не був опублікований, хоча, ймовірно, і містив на той час нову, невідому інформацію. Принаймні, в листі від 5 травня 1901 р. Р. Заклинський ділиться з Грінченком, що йому вдалося з'ясувати питання, чому другий лист «Маші» до Шевченка дуже різнився від першого, хоча в чому саме, не зазначив.

Чи надав Грінченко ще якусь інформацію Заклинському щодо Опанаса Марковича, наразі невідомо. Наступний контакт відбувся через три роки, коли Р. Заклинський надіслав колезі вітальну поштівку з Великодніми святами. Однак, сама поштівка не була Великодньою, – на ній були зображені «Українські повісті»: Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко та О. Кониський. Виданням таких поштівок з метою популяризації української культури займався гурток галицької молоді, зокрема син Р. Заклинського – Богдан, який деякі поштівки видавав навіть власним коштом.

Не випадково, вже після смерті Б. Грінченка, Б. Заклинський надіслав листа М. Грінченко на одній з таких поштівок, з портретом її покійного чоловіка. Згодом подібну картку у спільному із Б. Заклинським видавництві «Всеукраїнська бібліотека» (див. нижче) плануватиме видати його приятель Ф. Андрусевич⁵⁴. Це був один із шляхів популяризації постаті й творчості видатного наддніпрянця в Галичині серед широких кіл української людності, хоча серед наукових та літературних кіл Галичини ім'я Б. Грінченка на той час вже було добре знайомим⁵⁵. Так формувалось уявлення про соборність України по обидва боки кордону. Про авторитет Б. Грінченка серед галицьких українців красномовно свідчить той факт, що нова українська школа, яку «Українське педагогічне товариство» відкрило у Львові якраз після смерті Б. Грінченка (1910 р.), була названа його іменем⁵⁶.

У згаданому листі до Марії Грінченко від 1 лютого 1912 р.⁵⁷ Б. Заклинський інформував свою адресатку про зберігання в Бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові рукописного автографа на той час ще не опублікованої музики до комедії Б. Грінченка «Нахмарило» галицького композитора Д. Січинського. Ця драма буде гратись на сцені «Рухомого українського театру» в Станіславові у 1920-му р.⁵⁸ Очевидно, цим листом з портретом ще юного Б. Грінченка Б. Заклинський хотів морально підтримати згорьовану втратою доньки, онука та чоловіка Марію Грінченко.

⁵⁰ Грінченко Б. Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1. С. 169

⁵¹ Маркович Д. Заметки и воспоминания об А.В. Марковиче. *Киевская старина*. 1893. № 4. С. 76–77.

⁵² Лист Р. Заклинського до І. Франка № 5 (16.08.1901) (Горак Р., Чудийович Б. Листи Заклинських до Івана Франка. С. 284).

⁵³ Ревуцький Д. Меланія Овдієвна Загорська, співробітниця Лисенкова. *Збірник Музею діячів науки та мистецтва України*. Київ, 1930. Т. 1. С. 73–78; Квітка К. Фольклористична спадщина Миколи Лисенка. *Збірник Музею діячів науки та мистецтва України*. Київ, 1930. Т. 1. С. 18.

⁵⁴ Лист Ф. Андрусевича до Б. Заклинського від 12.11.1912. *Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника* (далі – ВР ЛННБУ). Ф. 48. Од. зб. 226. Арк. 3. Наскільки нам відомо, план не був зреалізований.

⁵⁵ Лише в першій книзі епістолярію Грінченка опубліковані його листи до Івана Белея, Володимира Гнатюка, Василя Лукича, Осипа Маковая, Івана Пулюя, Степана Сміль-Стоцького, Василя Стефаника, Кирила Студинського, Володимира Шухевича та редакції «Літературно-наукового вістника» (Грінченко Б. Зібрання творів. Епістолярна спадщина. Кн. 1. С. 169–172, 225–295, 320–474, 478–481, 493–535).

⁵⁶ Герцюк Д. Українська приватна школа у Львові: витоки і основні віхи становлення (кінець XIX – 1939 рр.). *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.)*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. Т. 6: Приватна освіта в Україні і Польщі: історико-педагогічні аспекти становлення, сучасний стан і перспективи розвитку. С. 40–41.

⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 42718.

⁵⁸ Ставничий І. З театрального життя у Станіславові. *Альманах Станіславської землі*. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1975. Т. I. С. 576.

Окрім того, ще у 1909 р. Б. Заклинський організовував присвячений Б. Грінченку вечір у Станіславові, на який запрошував і самого винуватця, що на той час перебував в Італії на лікуванні від сухот. Через хворобу Б. Грінченко не зміг прибути на вечір і навіть не зміг сам відповісти на запрошення. Відповідь з подякою написала й надіслала М. Грінченко⁵⁹.

Одним із найважливіших для себе напрямків роботи Б. Заклинський від молодих років вважав культурно-просвітницьку роботу серед простих галичан та їхніх дітей. І так само, як і його батько, він ніколи не випускав з поля зору «великої України», черпав у наддніпрянців натхнення, намагався налагодити з ними співпрацю, пропагував у Галичині їхню творчість. Кілька років перед Першою світовою війною він спільно зі своїм товаришем Францем Андрусевичем провадив видавництво популярно-просвітницької літератури з показовою назвою «Всеукраїнська бібліотека» і намагався залучити до співпраці як галицьких, так і наддніпрянських авторів. Серед тих, хто відгукнувся на співпрацю, була поетка Христя Алчевська-молодша: вона підготувала для нього збірку віршів «Моєму краю»⁶⁰. Левову частину збірки складають вірші-посвяти видатним українським діячам (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, П. Грабовський, М. Павлик тощо), з яких перші два присвячені Б. Грінченкові та його доньці Насті («Мені, здається, все те снилось...» і «Памяти Насті Грінченко»), з якими, як відомо, родину Алчевських поєднували близькі взаємини. Коли збірка буде надрукована, Христя Алчевська попросить Б. Заклинського надіслати примірники зокрема у згадану вище школу ім. Б. Грінченка у Львові та М. Грінченко до Києва, яку щоправда тут же викреслила з цього списку, можливо, вирішивши передати їй збірку особисто⁶¹.

Процес підготовки збірки до видання можна простежити за листами Христі Алчевської до Б. Заклинського, які зберігаються у ВР ЛННБ ім. В. Стефаника⁶². Зокрема, з цього листування довідемося, як авторка планувала проілюструвати свою збірку (яка зрештою через брак коштів вийшла без ілюстрацій). Так, Х. Алчевська надіслала Заклинському для ілюстрації спільний портрет Б. Грінченка та І. Франка, а щодо портрета Насті Грінченко, то радила звернутися у Львові в «жіноче товариство, що видавало “Мету”»⁶³, що відсилає нас до ще одного сюжету, який єднає родину Грінченків з Галичиною. Як відомо, за сприяння І. Франка, майже два академічні роки (1903–1905) у Львівському університеті навчалася донька Грінченків – Настя⁶⁴. У Львові Настя перебувала під особливою опікою родин Паньківських та Шухевичів⁶⁵. Тоді ж вона – спільно зі своєю близькою товаришкою Дарією Старосольською (Шухевич) – брала активну участь у роботі жіночого товариства «Кружок українських дівчат» (з 1908 р. – «Кружок українок»)⁶⁶. У 1908 р. товариство видавало двотижневий «орган українських поступових жінок» «Мета», головною редакторкою якого була Д. Старосольська. У жовтні 1908 р. в часописі було надруковано некролог Насті Грінченко з портретом, зробленим свого часу у Львові⁶⁷. Саме його, очевидно, й мала на увазі Христя Алчевська.

Усе своє життя Б. Заклинський працював учителем у народних школах, причому не раз і йому самому доводилось ставати «плугатарем ниви молодії»⁶⁸, торуючи шлях новій українській школі. Так було в 1917 р., коли він разом з іншими галицькими учителями й учительками зголосився розбудовувати українське шкільництво на Волині. Так буде в 1920-х, коли він стане одним із тих, хто закладатиме підвалини української народної школи на Закарпатті. Праця в нових умовах на «молодій ниві» вимагала нових підручників – і Б. Заклинський брався до їх написання: він створив низку читанок і букварів для народних шкіл. Працюючи над своїми підручниками, він намагався ознайомитись із найважливішими подібними працями колег, слідкуючи за новими виданнями як галичан, так і наддніпрянців. Зокрема, листування з управителем бібліотеки НТШ В. Дорошенком показує, що в листопаді 1917 р. Б. Заклинський позичав буквар Б. Грінченка⁶⁹ (імовірно, його нове видання: Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ: Вид-че т-во

⁵⁹ ВР ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 25ф. Арк. 1.

⁶⁰ Алчевська Х. Моєму краю: Поезії Христі Алчевської. Чернівці: 3 друкарні т-ва «Руська рада» в Чернівцях, 1914. 32 с.

⁶¹ ВР ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 257. Арк. 18–19.

⁶² Там само. Од. зб. 22а; Од. зб. 257.

⁶³ Лист Х. Алчевської до Б. Заклинського від 8.09.1913. ВР ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 257. Арк. 10–11.

⁶⁴ Клименко Н. Львівський період життя Насті Грінченко: сторінки з біографії. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 144–154.

⁶⁵ Там само. С. 147.

⁶⁶ Клименко Н. Львівський період життя Насті Грінченко... С. 144–154.

⁶⁷ Грінченко Н. *Мета*. Р. 1 (1908). Ч. 16 (25 жовтня). С. 1.

⁶⁸ Так Христя Алчевська назвала Бориса Грінченка у присвяченому йому вірші (Моєму краю. – С. 3), маючи на увазі, що він був «один з перших працюючих в оцім краї, на оцьому полі» (Грінченко Н. *Мета*. С. 4.).

⁶⁹ Лист В. Дорошенка до Б. Заклинського від 20.11.1917. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 27ж. Арк. 4.

«Криниця», 1917). Тоді Заклинський працював над другим виданням свого власного букваря і читанки.

І, нарешті, епістолярій Б. Заклинського засвідчує нам ще одну його зустріч з родиною Грінченків, але цього разу навіть не листовну, а книжкову. Товариш Б. Заклинського чечар УСС М. Саєвич, переходячи маршем Поділля, в березні 1918 р. зупинився в с. Юрківка Ямпільського повіту (нині Тульчинського р-ну Вінницької обл.) і застав там новостворену українську гімназію. Його око потішили книжки, які він побачив у тій гімназії, про що поспішив написати товаришеві⁷⁰: «...переглядаючи книжки побачив Ваш опис Рідного Краю видання Т[овариств]а Вернигори⁷¹ [і] Рідне Слово (укр[аїнська] читанка. Київ 1917 – видання М[арії] Грінченки)⁷²».

Згодом, протягом багатьох років, Б. Заклинський збирав матеріали для книжки, яку мріяв написати про учителів-письменників. Книжка залишилась ненаписаною, але в архіві автора збереглося чимало зібраних до неї матеріалів, зокрема й про Б. Грінченка⁷³.

Таким чином, попри фрагментарність збереженого епістолярію, листи дають змогу відтворити епізоди контактів двох непересічних родин в історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. й загалом доповнити їхні біографії. Містять листи й інформацію з історії української літератури та культури загалом, показують шляхи формування модерної української нації.

ДОКУМЕНТИ

Листи подаються мовою оригіналу, з максимальним збереженням оригінального правопису, за незначними змінами за фонетичним принципом. Наприклад, написання і – и, Чернігів – Чернігів тощо. Максимально збережена оригінальна пунктуація та написання слів з великої літери, разом кін окремо. Написання 'ся' окремо в листах Заклинських збережено, як принципову характеристичну ознаку галицьких правописних норм того часу.

№ 1

Роман Заклинський – Борису Грінченку,
Станіслав – Чернігів, 4 січня 1901 р.

Станіслав 2.4.1901

Високоповажаний Добродію!

Простіть, Добродію, що незнакомий морочу Вас своїм листом. Я написав працю про Опанаса Марковича⁷⁴. Дуже мені в пригоді станула праця пані Загірньої⁷⁵, де є біографічний очерк Опанаса⁷⁶, бо там є відомості нігде недруковані⁷⁷. Однак ж ще таки все є великі прогалини в біографії Опанаса; є часи, про котрі нема нігде ані слова згадки. От, прим[іром], про побут его в Орлі⁷⁸, в Чернігові р. 1852, в Києві (є дещо), в Немирові⁷⁹ нема нічого. Здає ся, що про давніші часи позабували люди, але немирівські часи могли би описати его ученики бувші. Нам треба постарати ся о то, щоби люди писали свої спомини про Опанаса і его жінку. Де що хто памятає або довідає ся, або чув від батька-матери, нехай списує. Будьте ласкаві викликати списуване споминів. Ми нічого не знаємо про жите Маші⁸⁰ в Парижі.

Мені писала добр[одійка] Кулішева⁸¹, що Опанас оженив ся, коли уже повернув з Орла, отже в Чернігові. Будьте ласкаві довідати ся в уряді парохіяльнім, котрого дня Опанас брав шлюб? Се могло бути восени р. 1851.

⁷⁰ Лист М. Саєвича до Б. Заклинського від 18.03.1918. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 456. Арк. 22.

⁷¹ Опис рідного краю. Коротка географія України. 1-а частина з малюнками. Київ: Вид-че т-во «Вернигора», 1917. Це було «піратське» київське перевидання однієї з просвітніх брошур Заклинського.

⁷² Рідне слово: Українська читанка: Перша після Граматки книга до читання / Склали Б. та М. Грінченки. Київ: Вид-че т-во «Криниця», 1917.

⁷³ ВР ЛННБУ. Ф. 48. Од. зб. 676. 13 арк.

⁷⁴ Опанас Маркович (27.01(8.02).1822–20.08(1.09).1847) – український письменник, етнограф, громадський діяч, член Кирило-Методіївського Братства. Чоловік письменниці Марко Вовчок.

⁷⁵ Марія Загірня – літературний псевдонім Марії Грінченко (1(13).06.1863–15.07.1928). Українська письменниця, етнограф, громадська діячка. Дружина Б. Грінченка.

⁷⁶ Очевидно, ідеться про: З[агірня] М. Афанасій Васильевич Маркович. Биографическая заметка. Чернигов, 1896, 31 с.

⁷⁷ Слова «бо там є відомості нігде недруковані» вписані в рядок.

⁷⁸ Місто в РФ, в якому упродовж 1847–1851 рр. за участь у Кирило-Методіївському братстві відбував заслання Опанас Маркович.

⁷⁹ Немирів – містечко на Поділлі, нині центр громади Вінницького р-ну, Вінницької обл. Тут упродовж 1855–1860 рр. О. Маркович працював молодшим вчителем географії у місцевій гімназії.

⁸⁰ Марія Маркович (літературний псевдонім – Марко Вовчок) (10(22).12.1833–28.07(10.08).1907) – українська письменниця. Дружина Опанаса Марковича.

⁸¹ Олександра Куліш (літературний псевдонім – Ганна Барвінок) (23.04(5.05).1828–23.07(5.08).1911) – українська письменниця, етнограф. Дружина Пантелеймона Куліша.

Так само не знаємо, коли уродився Опанас. Чи не міг би хто заглянути в метрику в селі Кулажинцях Пирятинського повіту⁸² коло р. 1822. Дуже важне було би знати, хто з них, Опанас чи Маша, любив вислухувати селянські історії від селянок⁸³, та кого з них займало се, слухати, як селянка оповідає свою біду. Поможіть мені в моїй праці, та будьте ласкаві довідуйтеся про се. Я зібрав уже численні докази на се, що автором оповідань, отже Марком Вовчком, був Опанас. – Про одну працю Опанасову могли би лише Ви, Добродію, довідати ся. Опанас від грудня 1851 до марта 1853, як знаєте, був коректором чернігівських⁸⁴ «Губ[ернскихъ] Вѣд[омостей]», отже він там поміщував свої труди етнографічні, пісні народні. Може були би ласкаві або ті річники, чи той річник, чи ті числа, де его праця друкована, переслати у бібліотеку Тов[ариства] ім. Шевченка. Дуже Вас о то прошу, а коли би сего не можна, так прошу мені подати вістку о тій его праці. Може Вам відомо, хто міг би подати хоть деякі вісти про Опанаса або его Машу?

Просив я о се Мордовця Данила⁸⁵, але не відписав.

З високим поважанєм

Роман Заклинський

[Р. С.] Чи в «Недѣлѣ» і в «Русскомъ Вѣстнику» 1858 є біографічні дати про Опанаса або Машу?⁸⁶

Моя адреса:

проф. Р. З. в Станіславі

Stanislaus, Galizien

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38155. Арк. 1–2 зв. Автограф.

№ 2

Роман Заклинський – Борису Грінченку,
Станіслав – Чернігів, 8 травня 1901 р.

Станіслав 8.5.1901

Високоповажний Добродію!

Вчера одержав я Ваш лист. Сердечне спасибіг Вам за него.

До «К[іевской] Старини» подав я оповістку, та наколи она не напечатана, так хіба тому, що я лишив до волі редакторів, як він думає, що треба її напечатати, нехай печатає, а як ні – то ні. – «До Л[ітературно-Н]аукового Вістника» я ще не давав оповістки, але подам. – Про пашквілі на Опанаса⁸⁷ я ще не знав, ані не попадав на них; вартало би їх видіти та читати задля повноти образу того, що про него писало ся. – Дивуєте ся, чому я називаю Марию Олександрівну «Маша». Опанас називав її Маничка, але она не варта того імени. Братова⁸⁸ її називала Маша і се я уважаю для неї найвідповідніше імя.

Книжку Марії Загірньої маю: «Аф. Вас. Маркович»⁸⁹. Що Опанас брав шлюб з Машою у Чернігові, а не в Орлі, се я довідав від пані Кулішихи. – Я думаю, що як будете писати до Кулажинець, то до уряду парохіяльного, себто до попа. – Про статтю в «Недѣлѣ» 1885 прошу з ласки своєї запитати ся пані М. Загірньої, чи всьо взяла до своєї праці, чи дещо опустила.

Праця моя про Опанаса буде друкована або в Вістнику⁹⁰, або в Записках⁹¹, або в спілці⁹². – Сей лист до Вас, се уже 30, що я написав на Україну⁹³ довідуючи ся про Опанаса. Хоть не всі мені відписали, але про то зібрав я уже дуже багато нового незнаного матеріалу. Також одержав я відповідь на деякі питання дуже давні, приміром знаю уже, чому другий лист Маші писаний до Шевченка, так дуже різниться від першого листу. Також се важне, що всі листи, то є, відомости в них, potwierджують мою гадку про Опанаса. – Велику надію покладав я на лист Меланії Загорської⁹⁴ про Опанаса, так не відписала нічого. Я її просив, щоби при тій подалася свою біографію обширно. Може би Ви були ласкаві спонукати її до того, щоби на мої питання, в листі до неї, відповіла. Она проживає в селі

⁸² Нині село Гребінківської міської громади Лубенського р-ну Полтавської обл.

⁸³ Слова «від селянок» вписані в рядок.

⁸⁴ Слово «чернігівських» вписано в рядок.

⁸⁵ Данило Мордовець (7(19).12.1830–10(23).1905) – український письменник, публіцист.

⁸⁶ Речення написано на вільному місці вгорі ліворуч, напрямом знизу догори.

⁸⁷ Очевидно, маються на увазі поеми Петра Кузьменка «Горбиль» та «Опанас», автографи яких зберігалися в Б. Грінченка. На сьогодні втрачені.

⁸⁸ Мається на увазі дружина брата Марковича. Зі спогадів небожа Дмитра Марковича: «я вперше почув від батька про дядька Панаса, як звали його у нас дома. Батько показав листа і передав матері; мати була в захваті: як я рада, що побачу Машу та Опанаса!» (Маркович Д. Заметки и воспоминания об А.В. Марковиче. *Киевская старина*. 1893. № 4. С. 50).

⁸⁹ Див. прим. 76.

⁹⁰ Мається на увазі «Літературно-Науковий Вістник».

⁹¹ Очевидно, в «Записках НТШ».

⁹² Ймовірно, ідеться про львівське видавництво «Українсько-руська видавнича спілка», яке видавало художню та науково-популярну літературу.

⁹³ Мається на увазі, на Наддніпрянщину.

⁹⁴ Меланія Ходот-Загорська (1837–31.12(ст.)1900) – українська співачка, театральна діячка, етнограф.

Пануровці⁹⁵ Борзеньського повіту. Може она невинна в письмі, то тому не відписує? – Дотично шлюб Опанаса, будьте ласкаві запитати ся в уряді парохіяльнім в Чернігові; під роком 1851 восени⁹⁶, нехай пошукає піп. – Два чернігівці мені відписали листи: доктор Лавріненко і Вербицький⁹⁷, оба були знакомі з Опанасом. Але не відписав ні оден з двох братів Вовків Карачевських⁹⁸ у Брита-нах⁹⁹. Попросіть при нагоді, нехай що напишуть.

З високим поважанєм
Роман Заклинський

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38154. Арк. 1–2. Автограф.

№ 3

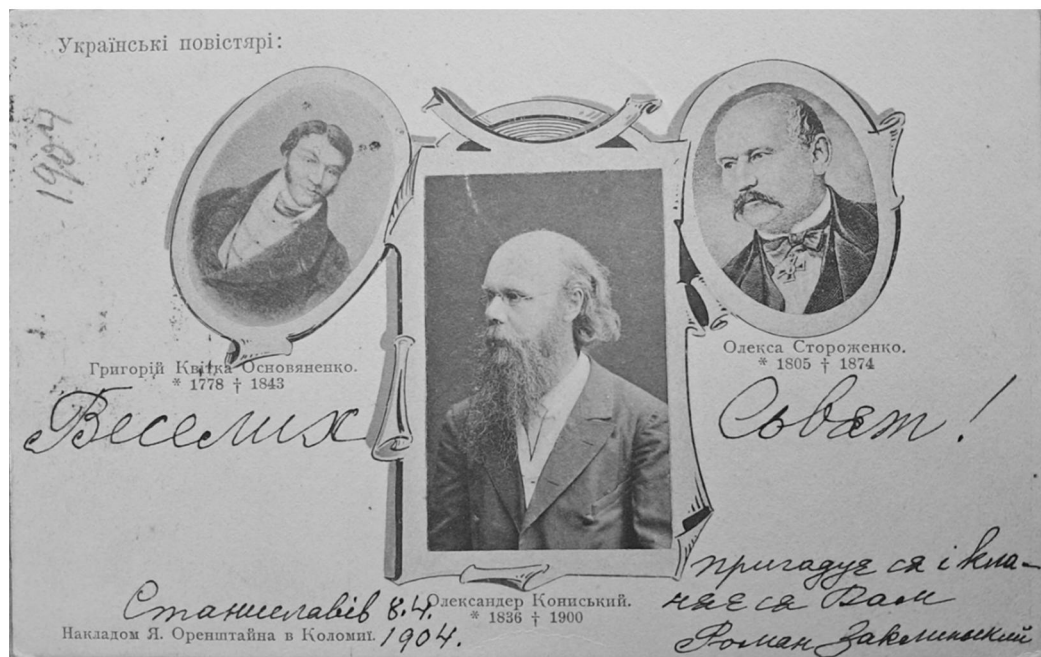
Роман Заклинський – Борису Грінченку,
Станіславів – Чернігів / Київ, 8 квітня 1904 р.¹⁰⁰

Веселих свят!

Пригадує ся і кланяє ся Вам

Роман Заклинський

Станіславів 9.4.1904

Карта постова Романа Заклинського від 8 квітня 1904 р.

Українські повістярі: Григорій Квітка-Основаєнко. * 1778 † 1843;
Олекса Стороженко. * 1805 † 1874; Олександр Кониський. * 1836 † 1900.

Накладом Я. Оренштайна в Коломиї.

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 38153. Арк. 1–1 зв. Автограф.

⁹⁵ Очевидно, адресу проживання Меланії Загорської адресант пише по-пам'яті, оскільки допускається помилка. Останні роки життя Меланії Ходот-Загорська проживала у співзвучному містечку Понорниця (Понурниця) Кролевецького повіту Чернігівської губ.

⁹⁶ Слово «восени» вписано в рядок.

⁹⁷ «доктор Лавріненко і Вербицький» – ближче осіб встановити не вдалося. Імовірно, чернігівські лікарі, що лікували О. Марковича наприкінці його життя.

⁹⁸ Брати Никодим (бл. 1828–1913) та Григорій (1832–1914) Вовк-Карачевські – українські громадські діячі, члени Старої Громади. Третього брата Василя (1834–1893) на той час вже не було серед живих, хоча саме він був близьким приятелем Пантелеймона Куліша, зокрема брав участь у першому Кулішовому перекладі Біблії. Брати Вовк-Карачевські, цілком природно, мали близько знати й Опанаса Марковича.

⁹⁹ Нині село Дуболугівка (перейменовано 1946 р.) Вертіївської сільської громади Ніжинського р-ну Чернігівської обл. На той час більшість села належала родині Вовків-Карачевських.

¹⁰⁰ На поштівці зазначено адресу: В Киев, Кадетский, Кадетский <так в оригіналі – двічі> || переул[ок], д. № 8, кв. 6-я || В Росию. В-р Чернигов || Его Высочородию || Борису Гринченку || Настоятелю земской книгопечатни || Russland || Stadt Czernyhiw || Штамп: Чернигов. 28.III.1904 || Другий штамп: Київ...

Судячи зі штампів та виправлення адреси, вочевидь, Р. Заклинський надіслав лист у Чернігів, звідки його переслали в Київ Б. Грінченкові, де він на той час мешкав, про що адресант ще не знав. Кадетський провулок – нині вул. Гоголівська.

№ 4

**Марія Грінченко – Борису Заклинському,
Оспедалетті¹⁰¹ – Станіславів. 17 грудня 1909 р.**

Високоповажаний Добродію!

Б. Грінченко, не можучи сам писати, бо лежить хворий, просить мене написати так: Він дякує за записки на вечір в честь його і за ту пошану, що зроблено йому тим присвяченим йому вечором.

З великою шанобою
Марія Грінченко.

[1]909.XII.17.
Ospedaletti.

ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 48. Од. зб. 25ф. Арк. 1. Автограф.

№ 5

**Богдан Заклинський – Марії Грінченко,
Жаб'є-Кривополе – Київ, 1 лютого 1912 р.**

ПЕРЕПИСНИЙ ЛИСТОК¹⁰²

Жабє, 1.II.[1]912

Високоповажани
Добродійко!

Може важно буде Вам знати, що в Бібліотеці Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка у Львові єсть автограф-рукопис композитора Дениса Січинського¹⁰³: музика до пісень у комедії Грінченка «Нахмарило». Ще не друковано досі.

З глибокою пошаною
Богдан Ром[анович] Заклинський
Жабє-Кривополе. Галичина.

Поштівка Богдана Заклинського від 1 лютого 1912 р.
з портретом юного Бориса Грінченка в народному костюмі 1883 р.
Накладом: Анни Ілевич, Микулинці, Галичина, Австрія

ІР НБУВ. Ф. III. № 42718. Арк. 1–1 зв. Автограф.

¹⁰¹ Оспедалетті – містечко в Італії (провінція Лігурія), де хворий на сухоти Б. Грінченко перебував з дружиною на лікуванні і де помер 6 травня 1910 р.

¹⁰² На поштівці зазначена адреса: Россія, Russland || г. Київ. Kieff || Хвальна Редакція || *Ради* || Велика Підвальна 6. || Біля Золотих Воріт || Високоповажній Добродійці || Марії Грінченко || Штамп: ZABIE 3.2.12 || Штамп: Київ. 24.1.12.

Вул. Велика Підвальна – нині вул. Ярославів Вал.

¹⁰³ Денис Січинський (2.10.1865–26.05.1909) – український композитор і хоровий диригент, громадський діяч. Автор музики до маршу «Не пора!».

References

- Alchevska, Kh. (1914). Moiemu kraiu: Poezyi Khrysti Alchevskoi [To my land: Poems by Khrystia Alchevska]. Chernivtsi, Ukraine.
- Horak, R., Chudiiiovych, B. (2018). Lysty Zaklynskykh do Ivana Franka [Letters of the Zaklynskis to Ivan Franko]. *Ukrainske literaturoznavstvo – Ukrainian literary studies*, 83, P. 236–273.
- Hrinchenko, B. (1908). Petro Kuzmenko [Petro Kuzmenko]. Kharkiv, Ukraine.
- Kvitka, K. (1930). Folklorystychna spadshchyna Mykoly Lysenka [Folklore heritage of Mykola Lysenko]. Kyiv, Ukraine.
- Markovych, D. (1893). Zаметky y vospomynanyia ob A.V. Markovyche [Notes and memories about A.V. Markovich]. *Kyevskaia staryna – Kyiv antiquity*, 4, P. 76–77.
- Ohonovskii, O. (1892). Ystoriia literatury ruskoï [History of Rus literature]. *Zoria – Dawn*, 6, P. 111.
- Plokhii, S. (2023). Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti [The Gates of Europe. History of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Kharkiv, Ukraine.
- Pohribnyi, A. (1988). Borys Hrinchenko. Narys zhyttia i tvorchosti [Borys Hrinchenko. A sketch of his life and work]. Kyiv, Ukraine.
- Pokalchuk, V. (1930). Novi znadibky do biohrafii y tvorchosti Petra Kuzmenka [New finds to the biography and works of Petro Kuzmenko]. Kharkiv, Ukraine.
- Revutskyi, D. (1930). Melaniia Ovdieвна Zahorska, spivrobitnytsia Lysenkova [Melania Ovdiiivna Zahorska, Lysenko's employee]. Kyiv, Ukraine.
- Yaremenko, V., Myslyva, O., Oleshchenko, T. (Comp.). (2020). Hrinchenko B. Zibrannia tvoriv. Epistoliarna spadshchyna [Hrinchenko B. Collection of works. Epistolary heritage]. Kyiv, Ukraine.
- Zahirmia, M. (1999). Spohady [Memoirs]. Luhansk, Ukraine.

Гордієнко Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Hordiienko Dmytro – PhD in History, senior researcher at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the NAS of Ukraine; leading researcher at the National conservation area «St Sophia in Kyiv» (4 Triokhsviatytska str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

Домбровський Маркіян – кандидат філологічних наук, доцент кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. І. Франка, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (вул. Університетська, 1, ауд. 436, м. Львів, 79000, Україна).

Dombrovskiy Markiyan – PhD in Philology, docent at the classical philology cathedra of the I. Franko Lviv National university; senior researcher at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the NAS of Ukraine (1 Universytetska str., aud. 436, Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: leomarek@gmail.com

Дата подання: 15 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д., Домбровський, М. Українські інтелігенти між двома імперіями: епістолярні взаємини Грінченків і Заклинських. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 96–108. DOI: . 10.58407/litopis.250310

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D., and Dombrovskiy, M. (2025). Ukrainski intelihtenty mizh dvoma imperiiamy: epistolarni vzaiemyny Hrinchenkiv i Zaklynskykh [Ukrainian intellectuals between two empires: epistolary relations of the Hrinchenko and Zaklynskyi families]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 96–108. DOI: 10.58407/litopis.250310.

УДК 94(477)(092):930.25

НОВІ ДАНІ ПРО МАЄТНОСТІ РОДИНИ ОРЛИКІВ В УКРАЇНІ (за результатами проєкту «Резиденція Орлика. Відновлення України в архівах світу»)

Підготували до друку та прокоментували **Наталія Реброва, Наталія Дробязко,
Марина Траттнер**, переклав з латини **Станіслав Пархоменко**

NEW DATA ON THE ORLYK FAMILY'S HOLDINGS IN UKRAINE (based on results of the project «Orlyk's Residence. Recovering Ukraine in the World's Archives»)

Prepared for publication and commented on by **Natalia Rebrova, Natalia Drobiazko,
Maryna Trattner**, translated from Latin by **Stanislav Parkhomenko**

DOI: 10.58407/litopis.250311

© Н. Реброва, Н. Дробязко, М. Траттнер, С. Пархоменко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2574-1444>; <https://orcid.org/0000-0001-6955-7112>;

<https://orcid.org/0009-0003-6937-2347>; <https://orcid.org/0009-0004-8160-489X>

Мета. Стаття розкриває розташування маєтностей Пилипа Орлика на Лівобережній та Правобережній Україні у XVIII ст. на основі архівних джерел України і Швеції. Автори вперше публікують перекладені листи з Державного архіву Швеції, які вказують на володіння Пилипа Орлика і є важливим внеском у збільшення джерельної бази. **Методи.** Для досягнення поставленої мети використано історичний аналіз матеріалів, зокрема наукових статей і ґрунтовних досліджень провідних істориків України. **Новизна.** Основною новизною роботи є введення в науковий обіг архівних документів із Державного архіву Швеції, які називають населені пункти, що належали гетьману в еміграції. Ця тема є важливою для відображення життя й діяльності Пилипа Орлика та його родини в Україні. **Висновки.** У результаті, стаття відкриває нові архівні джерела доби Гетьманщини, які стануть у нагоді історикам та краєзнавцям, оскільки представлені документи, які висвітлюють окремі сторінки життєвої дороги родини Орликів, пов'язаної з сучасними Чернігівською, Сумською, Полтавською, Житомирською, Черкаською та Івано-Франківською областями. Залишається ще відкритим питання розміщення млинів, що належали Пилипу Орлику, над чим ми будемо працювати далі.

Ключові слова: Пилип Орлик, Державний архів Швеції, маєтність, садиба, підприємства Пилипа Орлика.

The purpose. The article reveals Pylyp Orlyk's estates on the Left Bank and Right Bank of Ukraine in the 18th c. on the basis of archival sources from Ukraine and Sweden. For the first time, authors publish translated letters from the State archives of Sweden, which indicate possessions of Pylyp Orlyk and are an important contribution to the increase of the source base. **Methods.** To achieve this goal, we used historical analysis of materials, including scholarly articles and in-depth studies by leading historians of Ukraine. **Novelty.** The main novelty of the work is the introduction into scientific circulation of archival documents from the State archives of Sweden, which name the settlements that belonged to the Hetman in exile. This topic is important in reflecting the life and activities of Pylyp Orlyk and his family in Ukraine. **Conclusions.** As a result, the article opens up new archival sources that will be useful to historians and local historians of the Hetmanate era, as documents shed light on certain pages of the Orlyk family's life journey associated with the modern Chernihiv, Sumy, Poltava, Zhytomyr, Cherkasy, and Ivano-Frankivsk regions. The question of the location of mills owned by Pylyp Orlyk remains open, and we will continue to work on it.

Key words: Pylyp Orlyk, State archives of Sweden, estate, manor, Pylyp Orlyk's enterprises.

Сьогодні, коли Росія, як і понад 300 років тому, намагається вкрати частину нашої території та переписати історію, важливо знаходити невідомі сторінки нашого минулого, насамперед – нашого державотворення.

Проект «Резиденція Орлика. Віднайдення України в архівах світу» був ініційований Міністерством закордонних справ України у 2024 р. Метою є віднайдення документальної спадщини родини Орликів. Справжньою скарбницею, де зберігаються важливі для України документи про її боротьбу за територіальну цілісність і волю протягом XVIII ст., є Державний архів Швеції. Адже королівська Швеція і гетьманська Україна мали налагоджені дипломатичні зв'язки. Важливу роль у співпраці відіграли українські гетьмани Іван Мазепа та Пилип Орлик.

Вивчення та популяризація життя й діяльності гетьмана Пилипа Орлика та його родини є однією з тем, над якою працюють науковці Національного заповідника «Гетьманська столиця», провідні історики України та Європи. Тому проект «Резиденція Орлика. Віднайдення України в архівах світу» дав нам великі можливості дослідити маловідомі сторінки життя й діяльності Пилипа Орлика та презентувати свої знахідки широкому загалу.

Одним із напрямів дослідження стали маєтки Пилипа Орлика. Він, як і більшість козацької старшини, успішно поєднував політичну й підприємницьку діяльність. Раніше нам було відомо, що він як генеральний писар володів кількома ранговими маєтками неподалік Гадяча. До того ж він був власником сіл Домишлино в Чернігівському полку та Дремайлівка і Дорогинка – у Ніжинському, мав свої двори в Батурині та Ніжині. Як посаг за своєю дружиною Ганною, дочкою полтавського полковника Павла Герцика, Орлик отримав значні маєтності на Полтавщині. У своїх численних маєтках Орлик зводив млини, засновував підприємства з виготовлення скла (гути), поташу (буди), заліза (рудні), горілки (винниці та гуральні). Ганна Орлик теж займалася виробництвом спирту та горілки¹.

Джерела XVIII ст. називають володіння генерального писаря в Батурині та його околицях. Зокрема, «З перепису населення та земельних угідь Батурина 1750 р.» ми дізнаємося ще про три місця, пов'язані з ім'ям Орлика: «Место Орликовщина», «З митченскою башнею на предместе Орликовщина» та «Место Орликовщина ж подле Иосифа Шеремета»². Проте вже в «Описі нерухомого майна А. Розумовського в Батурині 1836 р.» такі відомості відсутні³.

В «Мазепиній книзі» зазначається, що в Батурині на 1726 р. було п'ять маєтків в запустині. І один із них, «подля церкви Покрови»⁴, належав Пилипу Орлику. Ще одним підтвердженням розташування маєтку Орлика в районі Побожовки є відомості з опису Батурина 1760 р.: «место пустое изменника Орлика против места изменника Фридриха»⁵.

Історично відомо, що Пилип Орлик жив у Батурині й побудував власну садибу, в якій мешкав зі своєю родиною до 1708 р. Тоді садибу вщент спалили московські війська, і лише через три століття завдяки археологічним дослідженням нам вдалося відкрити фундаменти будинку та виявити пічні кахлі поч. XVIII ст.⁶ Ці знахідки стали свідками життя Пилипа Орлика в гетьманській столиці. Поки що досліджено лише частину садиби. Цю пам'ятку необхідно всебічно вивчити й музеєфікувати, адже вона – єдине в Україні меморіальне місце, безпосередньо пов'язане із видатною особистістю – Пилипом Орликом.

Ще один двір Пилип Орлик мав у с. Митченки, яке розташоване за 8 км від Батурина: «...да изменника Орлика лесъ за селом Мелнею и другого изменника Григория канцеляриста бор под селом Мелнею і поля пахотные и сенокоси коло села Митченкоу и двори в селе Митченках»⁷. Ця інформація підтверджена зі спогадів жителя с. Митченки, Івана Заліського: «...в дитинстві (було це в 1946 р.) при мені засипали підвальне приміщення від того будинку, який належав Орлику, усіляким мотлохом і зрівняли із землею»⁸. Також від нього дізналися, що на цьому місці відбувалися провали ґрунту та відкрилася підземна траншея. Можливо, це був підземний хід. Також до сьогодні збереглося насадження лип, яке в народі має назву «Липова алея Пилипа Орлика».

У 1708 р. Іван Мазепа своїм універсалом надав Орликові села Кривець і Риловичів Топальський сотні Стародубського полку (за часів гетьманування І. Мазепа до Стародубщини, що зараз на Брянщині, належала й територія Семенівського р-ну Чернігівської обл.).

¹ Мигалиський М. «Економічний журнал». *Радіо Свобода*. 2003. 5 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/908717.html>.

² Батурин: сторінки історії / Упор. О. Коваленко. Вид. 2-е, доп. Чернівці, 2012. С. 138.

³ Там само. С. 279.

⁴ Мазепина книга / Упор. І. Ситий. Чернівці: ЦНТЕІ, 2005. С. 81.

⁵ Дегтярьов С. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2010. № VIII–XIX. С. 50.

⁶ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки в Батурині 2017. Реконструкція герба Пилипа Орлика. Торонто, 2018. С. 20.

⁷ Батурин: сторінки історії. С. 283.

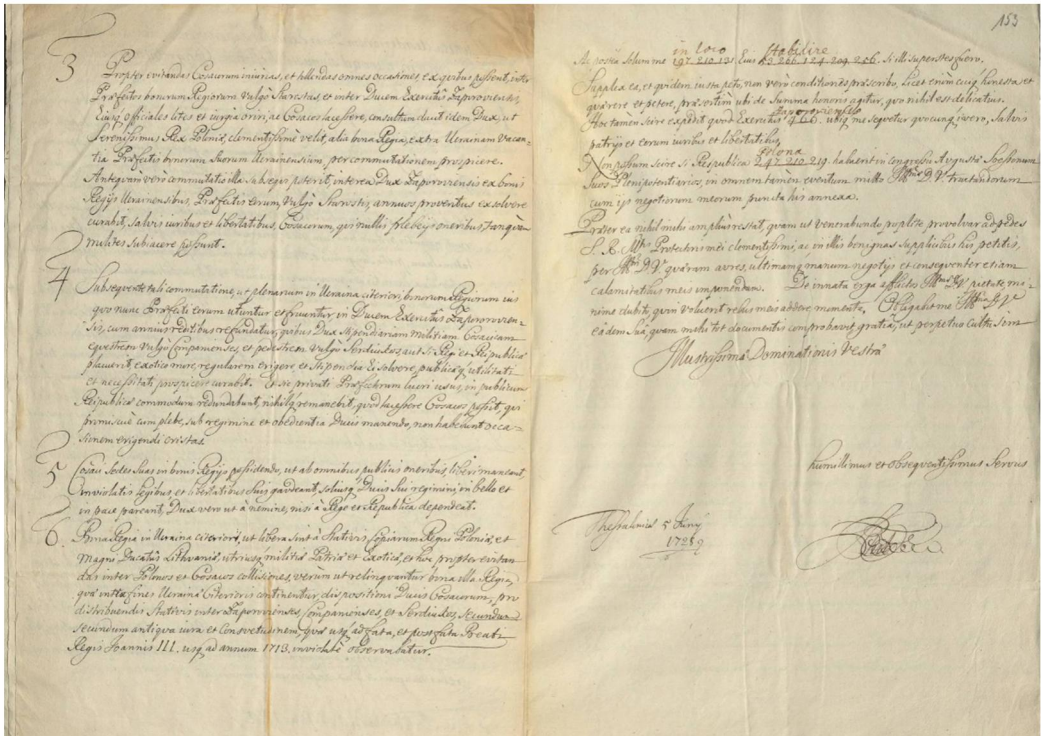
⁸ Ткачук М., Сапожніков Ю. Бджільницька Мекка у відходах. *Україна Молода*. 2011. № 71 (4079). С. 8–9.

Гетьман також дозволив генеральному писарю завести рудню Карпівську й біля неї оселити слобідку, названу за прізвиськом засновника «Орликівкою»⁹.

Пилип Орлик був найбільш довіреною особою гетьмана Івана Мазепи, підтримав його політичні погляди й разом із ним перебував у еміграції. Відтак усі його маєтки та підприємства були конфісковані.

У листі до митрополита Стефана Яворського від 1 липня 1721 р. Пилип Орлик так пише про свої володіння: «...мав я з обох боків Дніпра майно, що почасти належить до об'в'язків генерального писаря, які тоді я виконував, почасти дане мені гетьманом, почасти отримане в придане з дружиною, почасти куплене власними грошима, почасти засобами моїми в маєстності споруджене. Отже, майном, яке належить до посади генерального писаря, — немаленьким містом із прилеглими селами і доволі успішними млинами і селом великим в околицях Батурина, — володіє тепер той, хто виконує цю посаду. Гетьманом тільки два села передані мені, потрапили в інші руки. На власні гроші купленими і в придане з дружиною отриманими ділянками, млинами, лісами й іншим майном хто тепер володіє, не відомо. А з цього боку Дніпра маєстності на мої кошти засновані, два міста і п'ять сіл, де більше ніж 3000 жителів було, разом із самою Україною, завдяки Прутському договору, укладеному з турками, перейшли у володіння поляків. Отже, крім майна, яке за спадковим правом мені належить, нічого мені не залишається в Україні з обох боків Дніпра»¹⁰.

Із листа Пилипа Орлика до державного секретаря барона Данієля Нікласа фон Гепкена, частково написаного шифром 5 червня 1728 р. і відправленого з Салонік, ми дізналися нові відомості про нерухомість родини Орликів: «Утім, король Станіслав, коли тримав мою дочку біля святої купелі хрещення, подарував мені навіки як спадкову власність своє місто Лещин із усіма прилеглими до нього землями в Польській Україні, розташованими біля річки Тетерів. І не оминув мовчанням обіцянку, дану мені від імені короля і республіки всіма сенаторами та магнатами, як винагороду й відплату за мою ревну любов до батьківщини, якою я керувався на благо її загалу, відмовившись від захисту Лівобережної України.

Лист Пилипа Орлика до державного секретаря барона Данієля Нікласа фон Гепкена. 1728 р.
Зберігається у Державному архіві Швеції.

Тож було б справедливим і корисним, щоб, знехтувавши стільки урочистих обіцянок, позбавивши себе подяки республіки, яка була мені нареченою, залишивши такі багаті й

⁹ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Розділ IV. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. С. 115.

¹⁰ Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упор. Т. Таїрової-Яковлевої. Київ, 2022. С. 54.

великі свої статки, і ще багато інших володінь із князівським правом в Україні, яка підпорядкована Польщі, я повернувся б на Лівобережну, до колишньої Русі, щоб отримати лише два повіти та інші, не такі важливі володіння»¹¹.

І далі Пилип Орлик надає такі відомості: «Я володів, згідно з правом головного урядника, який я обіймав під керівництвом гетьмана Мазепи, великими маєтками, що за давнім козацьким законом належать до цієї посади, як і ті, хто отримує підвищення, відповідно успадковують ці маєтки. Я мав також два села, одне в Чернігівському, інше в Стародубському повітах, із земельними ділянками, маєтками та млинами, набутими там у спадок власним коштом, а в Полтавському повіті я не мав жодного іншого маєтка, який би я не отримав як посаг за дружиною. Але якщо, склавши гетьманську посаду, я не був би забезпечений іншою, рівноцінною, і навіть більшою, і повернувся б до самого володіння ними, як людина приватного стану, звичайно, я не зміг би з їхніми мізерними доходами ні відновити втрачене, ні жити з такою великою сім'єю чесно, як належить. Проте, окрім того, що за добру монету придбаного й приданого, я ще маю більше, але з тієї частини Борисфена в Україні, яка, за не прийняттям від мене турецької протекції, на користь моєї батьківщини, республіки Польської, за мандатом і волею Благословенного Королівства, перейшла в силу Карловицького договору, від узурпації росіян і претензій турків, у спадкове володіння тієї ж республіки. Отже, там, на землях родючих, що течуть медом і молоком, багатолюдних, які мені дорого коштують, я маю колонії, а саме два міста: Олов'ятин¹² і Тальне, і десять великих сіл, що прилягають до них, де проживає велика кількість сімей. Я також купив і побудував, з чималими витратами, млини, захищені дамбами, на річках Тясмин, Рось та Ольшанка, ліпших, кращих і корисніших за які, у всій Україні немає, крім...»¹³.

Локалізувати нововиявлені маєтності Пилипа Орлика нам вдалося без особливих складнощів. Вони розташовані в сучасних Житомирській та Черкаській областях. А от зі встановленням точних місць млинів були складнощі. За даними дослідника України доби Івана Мазепи Сергія Павленка, на кожній річці України до 1709 р. були встановлені млини. Загалом їх було до 3000. Дамби перетинали невеликі річки й зводилися для млинів. Ці млини також крутили колеса рудень і допомагали виробляти рудень (метал) і гут (скло). Дамби також були мостами.

У Центральному державному історичному архіві України (м. Львів) зберігаються справи, які вказують на місце проживання дружини Пилипа Орлика Ганни і їхніх доньок у м. Станіслав (сучасне м. Івано-Франківськ) під опікою представника польського шляхетського роду Юзефа Потоцького. У заяві київського воєводи Станіслава Потоцького про автентичність документів дружини гетьмана від 22 січня 1752 р. йдеться: «До канцелярії й нинішніх Галицьких гродських старостинських актів особисто з'явилася найсвітліша вельможна Анна з Орликів, дружина найсвітлішого вельможного Орлика, запорозького гетьмана, й подала для внесення до актів нинішнього суду письмове свідоцтво найсвітлішого вельможного Потоцького, воєводи й генерала Київської землі й старости цього міста, надане їй у її справі й підписане його власною рукою і [скріплене] звичною печаткою такого змісту: Станіслав з Потока, на Збараському князівстві, Станіславові, Немирові, Йо-зефові, Кротошині і Бродах Потоцький, воєвода й генерал земель Київської, Галицької, староста коломийський, лежайський, снятинський та ін., усім і кожному, кому це б належало чи належить знати, до відома. До нас звернулася з запитом найсвітліша вельможна Анна, княгиня з Орликів, колишня дружина, а нині вдова покійного найсвітлішого вельможного Орлика, запорозького гетьмана, про задоволення прохання у її справі щодо поданого нижче письмового свідоцтва як правильного й безсумнівного і для непохитного переконання всім назагал, кого б це цікавило, щодо розуміння, що згадана вище найсвітліша вельможна графиня (!) Анна де Орлик зі своїми дітьми Варварою і Анною, нащадками від покійного найсвітлішого й вельможного Орлика, перебуває у моїх володіннях тут, у Станіславові, про що доводиться до відома всіх місцевих жителів, нині вони живі й здорові і перебувають у повній силі, щодо цілковитого здоров'я яких для якомога більшої уваги й твердої певності скріплюємо це свідоцтво підписом власної руки»¹⁴.

Підсумовуючи зазначимо – завдяки архівним документам ми знаємо, що маєтки Пилипа Орлика розташовувалися на території сучасних українських областей: Чернігівської,

¹¹ Diplomata Cosacica. SE/RA/2113/2113./2 (1711–1741). Riksarkivet sdigitala arkiv. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40006080_00224#?cv=223&c=&m=&s=&xywh=-583%2C-91%2C3338%2C1796.

¹² Зараз Голов'ятин. Відомості про Голов'ятинську сотню 1648–1653 рр. див.: Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. С. 133.

¹³ Diplomata Cosacica...

¹⁴ Центральний державний історичний архів України м. Львів. Ф. 5. Галицький гродський суд. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 199–200.

Сумської, Полтавської, Житомирської та Черкаської, його родина в сер. XVIII ст. під опікою польського шляхтича Юзефа Потоцького жила в Станіславі (нині Івано-Франківськ).

Символічно, що в час, коли український народ героїчно протистоїть російському воєнному вторгненню, ми в історичних колах відстоюємо історичну справедливість нашої країни та наших керманичів. Робота з ушанування пам'яті гетьмана Пилипа Орлика та його родини, вивчення і дослідження сторінок їхнього життя триває. Ми готуємо до публікації масиви унікального історичного матеріалу.

References

- Dehtiarov, S. (2010). Malovidomyiypys m. Baturyn 1760 r. [Little-known description of the town of Baturyn in 1760]. Sumy, Ukraine.
- Kohut, Z., Mezentssev, V., Sytyi, Yu. (2018). Rozkopky v Baturyni 2017. Rekonstruktsiia herba Pylypa Orlyka [Excavations in Baturyn 2017. Reconstruction of the coat of arms of Pylyp Orlyk]. Toronto, Canada.
- Kovalenko, O. (Comp.). (2012). Baturyn: storinkyistorii [Baturyn: pages of history]. Chernihiv, Ukraine.
- Ohloblin, O. (1960). Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba [HetmanIvanMazepaandhistime]. New-York, Paris, Toronto.
- Sytyi, I. (Comp.). (2005). Mazepyna knyha [Mazepa's book]. Chernihiv, Ukraine.
- Tairova-Yakovlieva, T. (Comp.). (2022). Pylyp Orlyk i mazepyntsi. Dzherela [PylypOrlykandtheMaze-pians. Sources]. Kyiv, Ukraine.
- Tkachuk, M., Sapozhnikov, Yu. (2011). Bdzhilnytska Mekka u vidkhodakh [A beek-keepingMeccainwaste]. *Ukraina Moloda – Young Ukraine*, 71 (4079), P. 8–9.
- Zaruba, V. (2007). Administratyvno-terytorialnyi striita administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648–1782 rr. [AdministrativeandterritorialstructureandadministrationoftheZaporozhianarmyin 1648–1782]. Dnipropetrovsk, 2007

Реброва Наталія – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (м. Батурин, Чернігівська обл., 16512, Україна).

Rebrova Nataliya – candidate of historical sciences, honored worker of culture of Ukraine (Baturyn, 16512, Chernihiv region, Ukraine).

E-mail: yh0675429772@ukr.net

Дробязко Наталія – заступник завідувача відділом Національного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Чернігівська обл., 16512, Україна).

Droblyazko Nataliya – deputy head of the department of the National reserve «Hetman's capital» (Baturyn, 16512, Chernihiv region, Ukraine).

E-mail: natali.droblyazko@ukr.net

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Швеція).

Trattner Marina – master of European business law, journalist, translator, autjor of blog «Nasha istoriia MT». (3 Björkstigen, 24732 Södra Sandby, Sweden).
E-mail: marina.trattner1@gmail.com

Пархоменко Станіслав – ревізор, Харківська професійна спілка учасників бойових дій (Куликівський узвіз, 9, м. Харків, 61002, Україна).

Parkhomenko Stanislav – revisor, Kharkiv trade union of the participants of military operations (9 Kulykyvskyuzviz, Kharkiv, 61002, Ukraine).
E-mail: khpsubd@gmail.com

Дата подання: 26 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Реброва, Н., Дробязко, Н., Траттнер, М., Пархоменко, С. Нові дані про маєтності родини Орликів в Україні(за результатами проєкту «Резиденція Орлика. Відновлення України в архівах світу»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 109–114. DOI: 10.58407/litopis.250311.

Цитування за стандартом APA

Rebrova, N., Drobyazko, N., Trattner, M., Parkhomenko, S. (2025). Novi dani pro maietnosti rodyny Orlykiv v Ukraini(za rezultatamy proiektu «Rezydentsiia Orlyka. VidnovlenniaUkrainy v arkhivakhsvitu») [New data on the Orlyk family's holdings in Ukraine (based on results of the project «Orlyk's residence. Recovering Ukraine in the world's archives»)]. *Siverianskyilitopys – Siverianchronicle*, 3, P. 109–114. DOI: 10.58407/litopis.250311.

УДК 821.161.2.09:[17.01:316.75]

Юлія Карпець

ІДЕОЛОГІЯ ТА ЕТИКА В ПИСЬМІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

IDEOLOGY AND ETHICS IN MYKOLA KHVYLOVYI'S WRITING

DOI: 10.58407/litopis.250312

© Ю. Карпець, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9074-4913>

Мета статті – означити процес суб'єктизації та емансипаторні стратегії письма М. Хвильового. Зокрема досліджено філософські та ідеологічні аспекти становлення суб'єктом у творах «Я (Романтика)», «Чумаківська комуна» та «Повість про санаторіюну зону». **Теоретико-методологічну основу** склали праці Мішеля Фуко та Юдит Батлер, залучені для аналізу процесу суб'єктизації в письмі; праці Реймона Арона, Сімони Вейль та Алена Бадью були залучені для означення етичних інтенцій письма. **Новизна статті** полягає в нюансованому аналізі механізмів ідеології (інтерпеляція, мікрофізика, владні взаємини) та оприявненні етичної складової письма М. Хвильового через досвід Української революції 1917–1921 рр. **Висновки дослідження** доводять, що головний персонаж М. Хвильового схоплюваний у просторі Уявного, так що він опиняється одірваним від обов'язку та залишається на помезжів'ї чекіст–людина. На цьому помезжів'ї він стає суб'єктом у письмі. Зрештою, послідовно досліджено код Французької революції в перекуку з революційними подіями в Україні 1917–1921 рр. Код Французької революції – не лише інтертекстуальний, але такий, що допомагає уникнути травматизму революційних подій, водночас означаючи революцію як радикальний розрив у дискурсі та часі. Спершу аналізована як емансипаторна стратегія, революція відкриває етичний та трагедійний аспекти письма.

Ключові слова: «безгрунтянство», інтерпеляція, етика, революція, суб'єктивація, Уявне та Символічне.

The purpose of the publication is to identify the process of subjection and emancipatory strategies in M. Khvylovyi's writing. In particular, to examine the philosophical and ideological aspects of becoming-a-subject in «Ya (Romantika)», «Chumakivska komuna», and «Povist pro sanatoriinu zonu». **The theoretical and methodological basis** are works of Michel Foucault and Judith Butler, involved in the analysis of the process of subjectification in writing; works of Raymond Aron, Simone Weil, and Alain Badiou were involved in defining the ethical intentions of writing. **The novelty of the article** lies in the nuanced analysis of mechanisms of ideology (interpellation, microphysics, and power relations) and the elucidation of the ethical component of M. Khvylovyi's writing through the experience of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. **Conclusions of the study** prove that the main character of M. Khvylovyi is captured in the Imaginary, so that he finds himself detached from duty and remains on the borderline between a chekist and a human. On this borderline, he becomes a subject in writing. Finally, the article consistently explores the code of the French revolution in connection with revolutionary events in Ukraine of 1917–1921. The code of French revolution is not only Khvylovyi's intertextual code that helps to escape the traumatic revolutionary events but also indicates the revolution to be a radical rupture in discourse and time. Analyzed as an emancipatory strategy, the revolution reveals the ethical and tragic aspects of writing.

Key words: «groundlessness», interpellation, revolution, subjection, imaginary and symbolic

Націонал-комуністичні поривання певної частини української інтелігенції 1920-х рр. свідчать про дві омріяні складові української суб'єктності: набуття самостійності, політичної, економічної та культурної, та суспільно-економічне оновлення в умовах незалежності. Ці політичні погляди мають витоки, зосібна, в діяльності «перших хоробрих» – боротьбистів В. Блакитного, А. Заливчого, Г. Михайличенка та В. Чумака. У 1923 р. М. Яловий писав: «В такому вигляді розгортається перед нами сьогоднішній шлях української

інтелігенції. Своім кінцем у минуле він упирається в ... Михайличенка, Заливчого, Чумака»¹. Продовжувачем їхніх ідей був почасти М. Хвильовий, який у 1917 р. знайомиться з боротьбистом А. Заливчим². Хоча письменник відмовляється тоді вступати «у яку-небудь партію», ця зустріч вочевидь залишає відбиток на його становленні. Новела «Чумаківська комуна» 1923 р. оповідає про життя комуни ім. Василя Чумака – поета та боротьбиста, якого розстріляли денікінці разом із Гнатом Михайличенком у 1919 р.

Літературознавиця Н. Зборовська потверджує «невіднайденисть українця в модерному революційному часі, часі жорстокого революційного Закону»³. Також називає революцію «раціоцентричним» процесом та відтак руйнівною для українців⁴. Однак закон революції, загалом, не може бути встановлений кимось або функціонувати на засадах Логосу. Варто наголосити на загальній тенденції побутування поняття революції в інтелектуальній історії Європи: «Міф про революцію править за прихисток для утопічної думки, він стає містичним, непередбачуваним адвокатом між дійсністю та ідеалом»⁵. Революція як процес та подія не є раціоцентричною, натомість такою є більшовицька історіографія революції, яка тоталізує закон та поняття навколо. Понад те, «фемінна романтична та поетична невизначеність»⁶ М. Хвильового, яку окреслює дослідниця, може бути основою для емансипаторних стратегій, важливих для розвитку письма М. Хвильового та інтелектуальної української думки загалом.

Мета статті – віднайти ідеологічні механізми, які діють і яких вдалося уникнути в процесі суб'єктизації, тобто становлення – оповідача та персонажів М. Хвильового. Іншими словами, дослідити моменти, коли його письмо *ще* або *вже* не безґрунтовне, звернутися до відбитків у письмі, які свідчать про спроби уникнути більшовицької доктрини або продукувати власні *points de captions* для поступу української революції. Спершу я спробую означити емансипаторні стратегії в процесі інтерпеляції та застосунок коду революції. Потому спробую оприлюднити етичний вимір письма М. Хвильового.

Теоретико-методологічна основа цього дослідження – праці М. Фуко «Суб'єкт та влада» (1982) і «Психічне життя влади» (1997) Ю. Батлер, де ідеї М. Фуко та Л. Альтюссера, а також психоаналітична теорія були переглянуті. Зосібна, у нагоді стане визначення «суб'єктизації» Ю. Батлер: «...процес підпорядкування влади та становлення суб'єкта»⁷. Теоретичну основу складають також праці французьких філософів Реймона Арона, Алена Бадью та Сімони Вейль.

Інтерпеляція. У цьому підрозділі статті буде використано концепт інтерпеляції, яке вперше означив Люї Альтюссер: «Я припускаю, що ідеологія “діє” або “функціонує” шляхом, який “вербує” суб'єктів серед індивідів (вона вербує їх усіх) ... тою дуже конкретною операцією, яку я назвав інтерпеляція або окликом і яку можна уявити як звичний оклик поліції: “Гей, ви там!”»⁸. Також варто зважати на перегляд цього концепту Ю. Батлер: «...інтерпеляція працює невдачею, вона інститує власного суб'єкта як агента саме в тій мірі, в якій не вдається вчасно вичерпно визначити такий суб'єкт»⁹. Іншими словами, інтерпеляція повторювана й відбувається у розламі між владним суб'єктом (наприклад, поліцейський) та тим, кого він окликає.

У «Я (Романтиці)», «Я» знає про наперед визначений історичний обшир, який він має довершити, узгодивши з ним дійсність: «Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час»¹⁰. У зв'язку з такою всеохопністю погляду персонажа згадуються слова Реймона Арона: «Революціонери схильні перебільшувати поле своєї свободи, й могутність долі. Вони уявляють собі, що з ними доісторичний період завершується»¹¹. Аби завершити «доісторичний період», головний персонаж, поперше, має уповні стати суб'єктом революції – увійти в символічний порядок (з перспективи структурного психоаналізу Жака Лакана), тим видалити дихотомію «Я чекіст, але і людина». По-друге, увійти у владні взаємини (з перспективи теорії владних взаємин М. Фуко) з доктором Тагабатом, дегенератом та Андрюшею, тому що в першій частині новели «Я» почувається як «нікчема в [доктора Тагабата] руках, яка віддалася на волю хи-

¹ Яловий М. Перші хоробрі. *Червоний шлях*. 1923. № 9. С. 119.

² Хвильовий М. Краткая биография. *Хвильовий М. Повне зібрання творів: У 5-ти т. / Упор. Р. Мельників; авт. передмови В. Агеєва*. Київ: Смолоскип, 2018. Т. 2. С. 293.

³ Зборовська Н. Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків. Львів: Літопис, 1999. С. 100.

⁴ Так само.

⁵ Арон Р. Опій інтелектуалів. Київ: Юніверс, 2006. С. 66.

⁶ Зборовська Н. Феміністичні роздуми... С. 100.

⁷ Butler J. The psychic life of power. Theories in subjection. Stanford: Stanford University Press, 1997. P. 2.

⁸ Althusser L. Ideology and ideological state apparatuses (notes towards an investigation). *Lenin and philosophy and other essays*. New York: Monthly Review Press, 1971. P. 86.

⁹ Butler J. The psychic life of power... P. 197.

¹⁰ Хвильовий М. Повне зібрання творів: У 5-ти т. / Упор. Р. Мельників. Київ: Смолоскип, 2019. Т. 3. С. 29.

¹¹ Арон Р. Опій інтелектуалів. С. 162.

жої стихії»¹². Хоча він вже займає посаду главковерха, йому необхідно дорівнятися до власного місця в символічному порядку.

Отож, аби стати дійсним «главковерх[ом], чорного трибуналу комуні», потрібно позбутися прихованого «од[ного] кінц[я] своєї душі» – матері, – «частин[и] мого власного злочинного “я”, якому я даю волю»¹³. У «Я» тривкий тілесний зв'язок з матір'ю: «...бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди»¹⁴; «...я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди»¹⁵. Видається, цей прихисток фізичного дотику «онтологічно різниться від владних взаємин»¹⁶, понад те, «самотній домик» розташований значно далі від панської садиби, де засідає чорна комунa. Мати, цей почасті фізичний, почасті психічний залишок стає «полем інвестування» владних взаємин¹⁷. Вона опиняється під загрозою саме в панській садибі «чорної комуні», тобто в просторі, який структурує «можливе поле дій інших»¹⁸. Матір опиняється всередині владних взаємин та зазнає деструкції, з якої має зродитися дійсний суб'єкт революції – комунар.

Симптоматично, що «я» означене як злочинне, та йому дано «волю» скоїти злочин та отримати покарання. Для Ю. Батлер, це первинна умова суб'єктизації, яка має християнське підґрунтя. «Я» уповні відкрито до оприявлення власної «злочинності» Іншим та подальшого покарання: «...існує певна готовність бути поглинутим авторитарною інтерпеляцією, готовність, яка має на увазі, що хтось уже перебуває у взаєминах з голосом до відповіді на нього»¹⁹. Наприклад, «Я» вже перебуває у стосунках з реготом доктора Тагабата: «Я цього реготу чекав»²⁰. Кульмінаційно доктор Тагабат розтинає реготом співприсутність матері та «Я»: «...регит грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат: – “Мамо”?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? “Мамо”?!»²¹. Далі Тагабат ніби апелює до «злочинного “я”», тим потверджуючи, що злочин полягає у приховуванні «кінця душі» – матері: «– Ну, ну, тихше, зраднику комуні! Зумій розправитись і з “мамою”»²². Спочатку «Я» маніфестує себе як злочинне, далі йому накладають провину ззовні, і потвердження цієї провини продовжується зсередини: «Невже я, солдат революції, схиблю у цей відповідальний момент? Невже покину чати й ганебно зраджу комуну»²³. «Я» апелює до власної совісті, як відбувається і в християнській етиці.

Опісля вбивства матері, стоячи навколішки біля її тіла, «Я» чує дегенератів оклик: «Ну, комунаре, підводься! Пора до батальйону!»²⁴. Персонаж «Я» обертається, підводиться та біжить до інсургентів. На перший погляд, відбулася вдала інтерпеляція, коли «злочинне “я”» обернулося на оклик. «Я» промовляє відповідь дегенератові, радше інтерналізовано: «Ага, я зараз. Так, мені пора!»²⁵. Це важливо з огляду на те, що остаточно дегенерат має стати частиною суб'єкта «Я» зі вбивством.

Ю. Батлер потверджує: «Уявне напевне преокуповане законом, структуроване законом, але не одразу підпорядковується закону»²⁶. На мою думку, саме таким чином працює Уявне в «Я»: він бере «обов'язки перед революцією», мотивований «таємними вершинками», які наприкінці постають «як дальні богатири, ... кінні інсургенти»²⁷. Однак, зрештою, заклик «комунаре» скочується в Уявне, яке продовжує зроджувати «загірну комуну», а не дійсні вбивства. Ця робота Уявного обрамлює твір та свідчить про зреалізовану *mécomnaissance* (невпізнаність) голосу. Імовірно, «Я» знову втрапляє в дихотомію *чекіст–людина*. Суб'єктивація потребує повсякчасного підтвердження, іншими словами, це ритуальна логіка, яка породжує віру. Тобто проєктуючи подальший розвій ще одного оклику та ще одного вбивства (а може його відсутності), читач бачить відкрите непередбачуване поле, в якому опозиція *чекіст–людина* знову буде актуальна. Якщо ця опозиція еволюціонує, тоді читач уже засвідчить анарха з «Повісті про санаторійну зону», який втрапляє

¹² Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 32.

¹³ Там само. С. 34.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. С. 29.

¹⁶ Butler J. The psychic life of power... P. 89.

¹⁷ Foucault M. The subject and power. *Critical inquiry*. 1982. Vol. 8. № 4. P. 790.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Butler J. The psychic life of power... P. 111.

²⁰ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 31.

²¹ Там само. С. 38.

²² Там само.

²³ Там само. С. 39.

²⁴ Там само. С. 45.

²⁵ Там само. С. 46.

²⁶ Butler J. The psychic life of power... P. 60.

²⁷ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 46.

у фантазматичну дійсність. Однак існує імовірність, що таке протистояння буде повсякчас спростовуватися наступними вдалими вбивствами матері у вічності літературного твору.

У «Я (Романтиці)» також присутній телефон: «Деся апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію»²⁸. Хоча це невербалізовані директиви або звернення, звук із телефону все одно заповнює авдіальний простір навколо оповідача та інших персонажів. За Младеном Доларом, «Це мовчазний голос заклику, поклику, заклику відповісти, перейняти на себе власну позицію суб'єкта»²⁹. Революційний поступ до «вічного миру від обмеженого насильства»³⁰ повсякчас кличе персонажа, який має у собі дихотомію «я чекіст, але я і людина», до того, аби «Я» стало уповні революційним суб'єктом.

Натомість Андрій з «Чумаківської комуні» самостійно кличе до себе революцію, маніфестуючи радикальну відкритість до голосу Іншого. У «Чумаківській комуні» є телефон без дроту, до якого повсякчас звертається поет Андрій, кидаючи свій оклик в нікуди: «Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці ... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комунa в бурю непівського лихоліття почуває себе твердо й непохитно. ... Капітан комуні, Іванов, салютує в усі кінці, в гнізда братерських комун федерації!»³¹. На цю промову не відповідають по інший бік дроту. У ширшому трактуванні ці слова виявляють призначені «для вух великого Іншого історії»³².

Владні взаємини в «Повісті про санаторійну зону». Санаторійна зона віддалена від міста, має внутрішній ландшафт: малинник, командна висота, яблуневий сад тощо. Навіть на маргінесі, все ж контрольованому губздравом, людина має набути таких фізичних або психічних якостей, які дозволять їй стати або продовжувати бути частиною соціалістичного суспільства. Прикметно однак, що, наприклад, Унікум проходить цей шлях, як і кілька інших пацієнтів, та виїжджає, однак це не вдається Майї, сестрі Катрі, анархові або Хлоні. Вони зазнають поразки в процесі суб'єктивації в символічному порядку більшовиків. Вони радше уповні стають зайвими суб'єктами, надлишком до санаторійної зони та суспільного «вінегрету», так що про цей надлишок одна з хворих пише повість.

На початку сестра Катря є представницею дисциплінарної «санаторійної зони», яка переймається за дотримання режиму, особливо годин знерухомленої лежанки для пацієнтів. Однак згодом вона все більш схожа на пацієнтку через хворобливий психічний стан та бажання полишити санаторійну зону. Натомість Карно, потвердивши власну неминучу присутність як пацієнта, значно ускладнює «мікрофізику влади, чие діяльнісне поле розташоване між цими великими функціонуваннями та самими тілами, їх матеріальністю та силами»³³. Карно не перебуває в суб'єктно-об'єктних взаєминах з кимось, як сестра Катря, він також не репрезентує дисциплінарну владу, однак одразу діє з середини інтерсуб'єктивного простору. Тож, важливо залучити не лише поняття «мікрофізика влади» М. Фуко з його праці «Наглядати та карати» (1975) в аналізі стосунків Карна та анарха, а також звернутися до пізніших напрацювань філософа, зосібна ідеї «владних взаємин» з першого тому «Історії сексуальності» (1976) та прицільно зі статті «Суб'єкт та влада» (1982). Владу та контроль розсіано. Владні взаємини – мінливі в просторі та свідомості. Як *metteur en pages*, укладач сторінок та рядків у книжці, Карно перескладає новий лад «санаторійної зони». Прикладом може бути випадок, коли сестра намагається з'ясувати, хто кричав, і звинуватити когось із пацієнтів в недисциплінованості. Саме Карно вказує на Майю та звинувачує анарха в украдених яблуках, які він побачив ніби крізь кишені. Тож Карно діє складніше, ніж дисциплінарний апарат, він діє у «соціальному просторі»³⁴, ці інтимні зв'язки присутні в метафорі «невидимих ланцюжків»: «Ті невидимі ланцюжки, якими його було зв'язано з Хлоною, сестрою Катрею, і особливо з Майєю, раптом почали потроху розпадатись, і всю його увагу було перенесено на метранпажа»³⁵.

За умови всепроникності «нахабного» погляду, стає неможливим розвій Уявного: Карно «не допустить приходу нового рожевого ранку»³⁶. В одному з перших діалогів анарх паралізований, під розмовою він «безпомічно борсається» та «упаде на коліна і заскиглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його»³⁷. Анарх мимоволі очікує помилування, яке може бути лише у разі, коли вже є звинувачення та вирок. Понад те, безвихідь Карно асоційована, перш за все, з неминучою владою та фізичним покаран-

²⁸ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 30.

²⁹ Долар М. Голос і більше нічого. Київ: Комубук, 2022. С. 176.

³⁰ Арон Р. Опій інтелектуалів... С. 162.

³¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 132.

³² Долар М. Голос і більше нічого. С. 168.

³³ Foucault M. Discipline and punish. The birth of the prison. New-York: Random House Inc., 1995. P. 26.

³⁴ Foucault M. The subject and power. P. 791.

³⁵ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 65.

³⁶ Там само. С. 92.

³⁷ Там само. С. 82.

ням батька, тобто у стосунках анарха та Карно актуалізована звична «мікрофізика влади», осердям якої є матеріальність, однак яка має власні метаморфози. Кульмінація переступу – це втручання Карно в інтимний простір малинника Майї та Анарха, дівчина бачить на столі напис: «Майя є... (нецензурне слово) ...з анархом»³⁸.

Метранпаж схиляється над столом сестри Катрі, на якому анарх залишає лист для своєї сестри Клавдії, так що першопочатково лист має хибного отримувача, яким також могла стати сестра Катря. На диво, Клавдія також виявляється хибною отримувачкою, тому що у відповідь вона пише: «Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком»³⁹. Сестра не допускає рятівного провалля в Уявне, яким стає писання листа для анарха, засуджуючи «цю екстазіцію», вона закликає до розуму: «мій оптимізм не перейде в безпартійну тоску»⁴⁰. Сподівання увійти в новий символічний порядок анарха однак зазнають поразки: «...спаливши чорний [прапор], він багряного, можливо, не розгорне»⁴¹.

Принагідно згадується лаканівське «лист завжди досягає свого призначення»⁴², і зрештою анарх отримує дві відповіді від сестри Клавдії (імовірно, ім'я містить інтертекстуальний гамлетівський код – брат-зрадник короля Клавдій) та анонімний лист від Карна. Варто означити настроєву різницю в листах анарха та Карна. «Витіснене повертається» – і почасти Карно віддзеркалює мотивації анарха потрапити до санаторійної зони. Якщо анарх «використав знайомство», тим «доброхітно приймав послугу тих, з ким до цього часу вів запеклу боротьбу»⁴³, то метранпаж описує свій шлях у санаторійну зону через секретарів губздраву та місяці намагань потрапити на прийом до одного з них. Тим демонструючи себе не спроможним подолати хистку бюрократію, до якої «брили натовпи людей дістати аудієнцію: їм треба було попасти на ремонт»⁴⁴. Зрештою, метранпаж потрапляє на санаторійну зону в дещо анархічний спосіб: прийшовши туди одного разу та отримавши дозвіл залишитися. Там метранпаж зустрічає анарха, який, навпаки, носив чорний прапор, але, полишивши на мить чесноти радянського громадянина, скористався більмом бюрократії – знайомствами. За Сл. Жижеком, у такому листі «суб'єкт-відправник отримує від адресата своє власне повідомлення в його справжньому вигляді, справжній сенс його стогону та стинання»⁴⁵. Так Карно повертає анархові його світоглядну кризу та «рожеві перспективи», однак, зрештою, анарх лише «пізнав новий приступ душевної кризи», неспроможний «визнати в них власну істину»⁴⁶. Анарх провалюється у світ фантомів: «Зрештою, лист досягає суб'єкта, а саме у формі психотичної “відповіді Реального” – галюцинації»⁴⁷.

Код революції. Більшовики розглядали Жовтневу революцію як дійсну спадкоємицю Французької революції. У вичерпному дослідженні «Традиція Французької революції у російській та радянській політиці, політичній думці та культурі» Д. Бергман стверджує, що «більшовики розглядали революції у Франції 1789, 1830, 1848 та 1871 рр. як постаціальників практично всього, чого не вистачало їхньому марксизму»⁴⁸. Продовження Марксової боротьби класів та неминуче настання пролетарської влади, – у такий спосіб французька історія активно побутувала в дискурсі більшовиків: «Маркс, потім Ленін виплекали мрію про якобінців, активну меншину, яка місить народне тісто, місіонерський порядок на службі соціалістичної революції. Не було сумніву, що пролетаріат довершить справу буржуазії. Ідеологами пролетаріату є буржуа»⁴⁹. Однак рецепція Французької революції не обмежується цим, адже Французька революція також активно була рефлексована в контексті Української революції протягом 1920-х рр. Кризь століття гірка іронія стає очевидною: філософія Сімона Вейля потверджувала: «Рік 1789 відгукується луною на зовсім іншій глибині, відповідаючи лише натхненню, а не інституціям»⁵⁰.

У «Редакторі Карку» оповідач міркує: «Мій клас – пролетаріат – по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство»⁵¹. Відоме мотто тепер стосується не

³⁸ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 116.

³⁹ Там само. С. 117.

⁴⁰ Там само. С. 118.

⁴¹ Там само. С. 56.

⁴² Lacan J. The seminar of Jacques Lacan. B. II: The Ego in Freud's theory and in the technique of psychoanalysis. New York: Norton, 1988. P. 205.

⁴³ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 56.

⁴⁴ Там само. С. 119.

⁴⁵ Žizek S. Why does a Letter always arrive at its Destination? *LacanDotcom*. URL: <https://www.lacan.com/symptom16/why.html>.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Bergman J. The French revolutionary tradition in Russian and Soviet politics, political thought, and culture. Oxford: Oxford University Press, 2019. P. VIII.

⁴⁹ Арон Р. Опій інтелектуалів... С. 256.

⁵⁰ Вейль С. Укорінення. Київ: Дух і літера, 1998. С. 145.

⁵¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 51.

лише Французької революції, воно прозирає крізь дійсність, оповідач прокладає тяглість між 1789 р. та українськими 1917–1921 рр., визвольною боротьбою загалом: «...згадували революції, не знали революцій – народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило»⁵². Понад те, у новелі виразно марковано революцію не як більшовицьку, але як українську: тобто така, яка відбувалася на вулицях та околицях саме цього міста (Харкова) та її учасники прагнули насамперед до української державності.

Українська революція для Карка увінчується поразкою, і тут доречно згадати розчарування, яке так само наздогнало французьке суспільство: «У всьому процесі, яким Революція підмінила короля суверенітетом нації, був лише один негативний бік: не було суверенітету нації»⁵³. Адже набуття хоча би відносної суб'єктності увінчується, перш за все, підпорядкуванням більшовицькій владі. Прикметно, що Редактор Карк плутається: з одного боку, він наближує французьку та українську культури: «Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокости. Ми романтики»⁵⁴; «Велику французьку революцію поети робили»⁵⁵. З іншого боку, Шкіц відчуває певну недоладність та невідповідність двох контекстів: «Із злістю: – Французи – нація ... А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш»⁵⁶. Німецькі романтики надихалися Французькою революцією для набуття цілоти, державної та культурної, як і українська інтелігенція під час подій 1917–1921 рр. Прикметно, що романтика вітаїзму, специфічний умонастрій М. Хвильового, який зродився по той бік розпачу та травми, естетично має щонайменше типологічну спільність з німецьким романтизмом XIX ст. – синьота, яка також відголосить раннім українським модернізмом. Зрештою, французька нація формується як політична цілість, коли німецькі та українські проєкти насамперед мають етнічно-культурне підґрунтя⁵⁷.

Іншим середохрестям української та французької революцій та культур в новелі «Редактор Карк» може бути загадкова смерть композитора Леонтовича: «...він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають»⁵⁸. Відтак завдяки мистецтву Леонтович трансгресує кордони та вже в безчасі смерті увиходить в омріяний простір європейської культури. Направду, загадкова смерть композитора та активна рецепція його музики за кордоном спричиняє певний парадокс у свідомості оповідача, цьому сприяє специфічний часопростір церкви на Великдень, де стається згадка про Леонтовича. Відтак «зелена ніч» пов'язана зі зеленавістю Великодня та асоціативним розвієм, дещо сюрреалістичним та космічним: «бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону ... Нашо комета? А земля одірветься-таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір»⁵⁹. Для цього епізоду важлива циклічність: знову революції, знову первотвір – всередині, у свідомості оповідача; знову воскресіння Христа – ззовні. «Революція» (*la révolution*) вперше з'являється у французькій мові як «астрологічно-астрономічне поняття» та має «латинськ[і] прототип[и] *revolutus* (“знову перетворений”) або *revolutio* (походить від *revolvere* – “котитися назад”))»⁶⁰. Нам важить космічний пласт та пласт перетворення, які мимоволі оприявлені в новелі «Редактор Карк» – це переродження Христа, це «первотвір» опісля «смішних революцій й автокефалій»⁶¹. Цей «первотвір» в новелі зреалізовується етично та естетично в церкві на Великдень, однак не політично.

В інший спосіб код Французької революції присутній в «Я (Романтиці)», тому що він не стає предметом рефлексії, намаганням пояснити космічну циклічність, радше свідчить про мимовільне змішування контекстів 1917 та 1789 р. Так «чорна комуна» відчуває наближення версальців, «Я» досконало знає, як міркують «версальці» та засуджує їх на розстріл. Таке змішування кодів витворює письмо, захищаючи суб'єкта письма від реальності наступу історично відповідних сил, так що можна говорити про транспозицію дискурсів всередині «Я (Романтики)», яка присутня на кількох рівнях тексту. По-перше, психофізичний пласт, а саме в інтимному просторі «злочинного залишку душі», матері: «– Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!»⁶². По-друге, імаґинативний пласт, коли візуальне враження стає фантазматичним: «В степу, як дальні бо-

⁵² Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 51.

⁵³ Вейль С. Укорінення. С. 102.

⁵⁴ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 48.

⁵⁵ Там само

⁵⁶ Там само. С. 49.

⁵⁷ Крістева Ю. Самі собі чужі. Київ: Основи, 2004. С. 167–257.

⁵⁸ Хвильовий М. Повне зібрання творів... Т. 2. С. 54.

⁵⁹ Там само. С. 53.

⁶⁰ Вжосек В. Історія–Культура–Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 68.

⁶¹ Хвильовий М. Повне зібрання творів... Т. 2. С. 53.

⁶² Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 34.

гаторі, стояли кінні інсургенти»⁶³. По-третє, символічний пласт, який стосується авдіальних повідомлень ззовні через телефон: «Версальці насідали люто й яро – це передають у телефон»⁶⁴.

Коли говорити про код революції М. Хвильового в ширшому контексті, увагу привертає позиція Володимира Юринця під час літературної дискусії (1925–1928). Він наголошував на ілюзорній природі дискусії щодо європеїзму та відсутності традиції, яка би доклалася до послідовного розвитку української культури 1920-х. В. Юринець потверджує: «До катованого, марнованого, недоношеного і неповнокровного українського суспільства, ... можна віднести слова Маркса, що він їх висказав по поводу ідеалістичної філософії Канта: вона була переживанням в поза облачних сферах багатой дійсности французької революції. Плід безсилля, що маний чарівними звуками одчаю ... Як легко бути в пустих просторах, годувати в собі почуття сили, коли немає опору»⁶⁵. Відтак стає ще більш доцільним наближення становища українців до німців. Хоча європеїзм М. Хвильового був заслабкий ідейно для якісного розвитку мистецтв, як стає зрозуміло з уривку В. Юринця, варто брати до уваги типологічну спорідненість прози М. Хвильового з літературним європейським модернізмом (Р. Мовчан, Т. Гундорова). Насамкінець, наведена теза В. Юринця вказує на очевидну «безґрунтовність», а відтак доцільність розгляду теми революції у цьому дослідженні.

На цьому етапі варто звернути увагу на множинну теорію, чи радше філософію, революції як події. Плідна дискусія щодо тривалості та незавершеності революції розгорнулася після подій у Франції в травні 1968 р. в текстах Алена Бадью, Жюльєн Дельоза та Фелікса Ґваттарі. Усі вони наголошували на радикальній незавершеності революційних заворушень 1968 р. Ці тексти можуть бути допоміжні для розуміння Української революції (1917–1921) як водночас «безґрунтовної» та конструктивної події. «Безґрунтовної» – такої, що одриває од узвичаєного ґрунту, конвенцій суб'єкта, так що він ухвалює «рішення про новий спосіб буття»⁶⁶, тим ця подія конструктивна, адже суб'єкт триває та витворює нове буття.

За Аленом Бадью, етика – це «тривка максима одиничних процесів. Замість того, щоб слугувати виправданням для консервативної добромисності, етика відповідатиме за долю низки істин»⁶⁷. В «Етиці» (1993) філософ протиставляє подію та ситуацію у такий спосіб: «... до утворення суб'єкта приводить щось надмірне. Воно трапляється в ситуації несподівано, як те, що ані сама ситуація, ані звична в ній поведінка не здатні пояснити. ... суб'єкт ... вимагає, щоби відбулося дещо таке, що не зводиться до його звичної вписаності в “те, що є”. Назвімо це доповнення “подією”, і відрізняймо надалі буття-множинне, де не йдеться про питання істини (а лише опінії) від події, яка змушує приймати рішення про новий спосіб буття»⁶⁸. Такі події можуть стосуватися політики, любови, мистецтва та науки. Українська революція може бути розглянута як політична подія. «Суб'єктом революційної політики»⁶⁹ залишається Редактор Карк щодо застиглої ситуації, в яку втрапляє товариш Шкіц, підпорядковуючись, він усуває розрив, для нього не існує етичного виміру дій: «– Практика – річ велика. ... Треба жити». Натомість Редактор Карк перебуває по той бік застиглої більшовицької ситуації: «– Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?»⁷⁰.

Ж. Дельоз та Ф. Ґваттарі розгортають філософію революції, подібно до А. Бадью: «В історичних феноменах, таких як революція 1789 р., Комуна, революція 1917 р., завжди є частина події, що не зводиться до соціального детермінізму та низки причин. ... Але сама подія знаходиться у зриві або в розриві з причинністю: це біфуркація, відхилення від законів, нестійкий стан (état), який відкриває нове поле можливостей»⁷¹. На нашу думку, саме таким «розривом» постала революція для українських інтелектуалів 1917–1921 рр., вони самостійно розглибили історичну лінійність та утримували «переривання»: «Тривай у перериванні. Охоплюй у своєму існуванні те, що охопило та пронизало тебе»⁷². Такою настановою послуговується Редактор Карк з однойменної новели, безпартійний Макс з «Кімнати Ч. 2», Мар'яна з «Заулку», товаришка Ульяна з «Сентиментальної історії» тощо. Усі персонажі ставлять питання та не завжди знаходять на нього відповідь: «Як мені –

⁶³ Там само. С. 46.

⁶⁴ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 3. С. 38.

⁶⁵ Юринець В. З нагоди нашої літературної дискусії. *Комуніст*. 1926. 18 квітня. С. 3.

⁶⁶ Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла. Київ: Комубук, 2019. С. 102.

⁶⁷ Там само. С. 63.

⁶⁸ Там само. С. 102.

⁶⁹ Там само. С. 104.

⁷⁰ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 56.

⁷¹ Ґваттарі Ф., Дельоз Ж. Травня 68-го не відбулося / Перекл. Олексій Рісований. *Спільне*. 2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/travnya-68-go-ne-vidbulos/>.

⁷² Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла. С. 108.

певному “комусь” – й далі перевищувати власне існування?»⁷³. Зрештою, «Вальдшнепи» стануть передостаннім виявом особистої «етики істини» М. Хвильового – революційну суб’єктність Д. Карамазова так чи так продовжує персонажка Аглая.

Не лише інтелігенція набуває більшої суб’єктності. Наприклад, селянство, яке є осердям махновщини. Цей анархістський рух – лібертарна українська спільність селянства, – прикра для Нюсі та Редактора Карка. Редактор Карк – інтелігент та справжньо український модерніст, який промовляє замість іншого – селянина: «...український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці – і бачив чашки. ... Український мужик біг обідраний і темний, з гарячими очима, з порожніми руками на багнети – чимало їх бігло. Вони уміли умирати»⁷⁴. Навіть коли стихійна боротьба селянина, українського мужика, набуває помітного розвитку, Редактор Карк бачить її як трагедійну, найперше для себе, для його візії українського майбутнього. Українська революція, як подія, припиняє існувати, коли її дієвці, мислячи сентиментально та месійно, не здатні співбути, -творити, -переживати становлення з іншими суб’єктами. Зрештою, більшовизм тоталізує пореволюційний простір, в якому суб’єктність українських революціонерів-інтелігентів або лібертарної селянської спільності виявляються зайвими. Цю суб’єктність зберігає безпартійний анархіст Максіві з «Кімнати Ч. 2» або «зайвий чоловік» Редактор Карк з одноіменної новели, анарх з «Повісті...» або Дмитрій Карамазов із «Вальдшнепів».

На противагу фрейдівському Едіпу, Жак Лакан висуває постать Антігони з трагедії «Антігона» Есхіла, а її вчинок означає як найбільш діонісійський. Саме з позиції вже померлої Антігони попри Закон та усі перестороги ховає свого брата Полініка, тим зберігаючи йому гідність. Відповідно до Ж. Лакана, трагедія – це етична та естетична подія: «Артикуляція трагічної дії освітлює суб’єкта. Це стосується краси Антігони»⁷⁵. Коли говорити про письмо М. Хвильового, варто зважати саме на трагедійне переплетіння етики та естетики. Це тривання опису переступу, «по той бік», яке знаходить етичне та естетичне вираження в романтиці вітаїзму.

Моя початкова інтенція оприявити ідеологічний аспект «безґрунтянства» Миколи Хвильового як вислизання з-під процесу суб’єктивації у полі владних взаємин, зазнала метаморфоз. Адже у процесі було відкрито етичний вимір «безґрунтянства», а саме буття в розриві – Українській революції 1917–1921 рр., що, як наслідок, мало також опір детермінізму та жорстокості більшовицького управління. Стається поразка, залишаються лише випадкові «локальні випадки процесу істини»⁷⁶, які стають трагічними суб’єктами.

Отже, у статті було детально проаналізовано процес інтерпеляції в «Я (Романтиці)» та потверджено, що головний персонаж схоплюваний радше в просторі Уявного, ніж у символічному порядку; так що він повсякчас опиняється одірваним від обов’язку ще одного вбивства та залишається на помежів’ї чекіст – людина. На цьому помежів’ї він стає суб’єктом у письмі. У «Повісті про санаторійну зону» стосунки між Карно та анархом так само вказують на переважання Уявного та неспроможність символічного втручання у свідомість, адже ускладнена структура двійництва анарха та Карно передбачає їх спорідненість. Карно – той, хто ускладнює владні взаємини всередині дисциплінарного простору. Зрештою, у статті послідовно досліджений код Французької революції в перегуку з революційними подіями в Україні 1917–1921 рр. Спершу, аналізована як емансипаторна стратегія, революція відкриває етичний та трагедійний аспекти письма. Подальше дослідження середохрестя етики та естетики у творах М. Хвильового можливе з прицілним аналізом естетичної складової – романтики вітаїзму.

References

- Althusser L. (1971). Ideology and ideological state apparatuses (notes towards an investigation). Lenin and philosophy and other essays. New York, USA.
- Aron, R. (2006). Opii intelektualiv [Opium of intellectuals]. Kyiv, Ukraine.
- Badiu, A. (2019). Etyka. Narys pro rozuminnia zla [Ethics. An essay on the understanding of evil]. Kyiv, Ukraine.
- Bergman J. (2019). The French revolutionary tradition in Russian and Soviet politics, political thought, and culture. Oxford, USA.
- Butler J. (1997). The psychic life of power. Theories in subjection. Stanford, USA.
- Dolar, M. (2022). Holos i bilshe nichoho [Voice and nothing else]. Kyiv, Ukraine.
- Foucault M. (1982). The subject and power. *Critical inquiry*, 8, № 4, P. 777–795.
- Foucault M. (1995). Discipline and punish. The birth of the prison. New-York, USA.
- Kristeva, Yu. (2004). Sami sobi chuzhi [Strangers to ourselves]. Kyiv, Ukraine.

⁷³ Там само. С. 110.

⁷⁴ Хвильовий М. Повне зібрання творів. Т. 2. С. 58.

⁷⁵ Lacan J. The ethics of psychoanalysis, 1959–1960. New York–London: W.W. Norton & Company, 1997. P. 248.

⁷⁶ Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла... С. 105.

Lacan J. (1988). The seminar of Jacques Lacan. B. II: The Ego in Freud's theory and in the technique of psychoanalysis. New York, USA.

Melnykiv, R. (Ed.). (2018–2019). Khvylovyyi M. Povne zibrannia tvoriv: U 5-ty t. [Khvylovyyi M. Full collection of works: In 5 vols.]. Kyiv, Ukraine.

Veil, S. (1998). Ukorinennia [Rooting]. Kyiv, Ukraine.

Vzhosek, V. (2011). Istoriiia–Kultura–Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafii. Pro istorychne myslennia [History–Culture–Metaphor. The emergence of non-classical historiography. On historical thinking]. Kyiv, Ukraine.

Yalovy, M. (1923). Pershi khorobri [The first brave]. *Chervonyi shliakh – The red path*, 9, P. 111–119.

Yurynets, V. (1926). Z nahody nashoi literaturnoi dyskusii [On the occasion of our literary discussion]. *Komunist – Communist*, 18 April, P. 3.

Zborovska, N. (1999). Feministychni rozдумы: na karnavali mertvykh potsilunkiv [Feminist reflections: at the carnival of dead kisses]. Lviv, Ukraine.

Карпець Юлія Юрїївна – аспірантка, старша викладачка катедри літературознавства ім. В. Моренця Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Скороподи, 2, Київ, 04070, Україна).

Karpets Yuliia — Ph. D. student, senior lecturer at V. Morenets department of literary studies of National university «Kyiv-Mohyla academy» (2 Skovorody str., Kyiv, 04070, Ukraine).

E-mail: yu.karpets@ukma.edu.ua

Дата подання: 17 листопада 2024 р.

Дата затвердження до друку: 9 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Карпець, Ю. Ідеологія та етика в письмі Миколи Хвильового. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 115–123. DOI: 10.58407/litopis.250312.

Цитування за стандартом APA

Karpets, Yu. (2025). Ideolohiia ta etyka v pysmi Mykoly Khvylovoho [Ideology and ethics in Mykola Khvylovyyi's writing]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 115–123. DOI: 10.58407/litopis.250312.

Вадим Василенко

●

**«БЕЛЕТРИСТИКА НА НАУКОВОМУ ТЛІ»:
ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАІСТОРІЇ
У ПРОЗІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ.
Частина перша**

●

**«FICTION ON A SCIENTIFIC BASIS»:
A HYPOTHETICAL RECONSTRUCTION OF PREHISTORY
IN DOKIYA HUMENNA'S PROSE.
Part first**

DOI: 10.58407/litopis.250313

© В. Василенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-9258>

Статтю присвячено дослідженню художнього циклу праісторичної прози Докії Гуменної еміграційного періоду, зокрема повістей «Велике Цабе» (1948; 1952) і «Небесний змій» (1982), роману «Золотий Плуг» (1968), у яких письменниця реконструювала матеріальний і духовний світ трипільців, стародавньоямників і скифів. **Мета статті:** проаналізувати жанрово-стильові й проблемно-тематичні особливості згаданих творів, визначити їх місце в художній спадщині авторки і роль у формуванні жанру наукової белетристики в українській літературі, простежити зв'язок мистецької візії письменниці з її науковими студіями. **Методологічну основу** дослідження становлять порівняльно-історичний (для розгляду текстів у синхронічному й діахронічному аспектах), історико-функціональний (для вивчення індивідуального стилю й жанрових рис твору), інтер- і міжтекстуальний (для аналізу різних типів взаємозв'язків між текстами), а також біографічний (для розуміння чинників, що вплинули на формування світогляду, художніх і наукових задумів письменниці) підходи. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що в ній уперше здійснено комплексний аналіз художнього циклу праісторичної прози Д. Гуменної, зокрема в контексті жанру наукової белетристики, а також досліджено спосіб художнього втілення її авторського бачення прадавнього минулого. **Підсумовано**, що Д. Гуменна своєрідно поєднала дослідницьку рефлексію з письменницькою уявою, інтуїцією та ерудицією, створивши власний оригінальний стиль, що зберігає баланс між науковим підходом і художнім експериментом. Доведено, що науково-художня гібридність, автобіографічні мотиви, посилена інтертекстуальність і культурологічна багатовимірність є невід'ємними елементами проаналізованих текстів.

Ключові слова: повість, роман, наукова белетристика, праісторія, міф, прийом «подорожі в часі», трипільська цивілізація, ямна культура, скифи.

●

The paper examines the fiction cycle of prehistoric prose by Dokiya Humenna written during emigration period, specifically novellas «The Great Tsabe» (1948; 1952), «The Celestial Serpent» (1982), and the novel «The Golden Plow» (1968). In these works, the author artistically reconstructed the material and spiritual worlds of Trypillians, Yamna (Pit grave) culture, and Scythians. **The purpose of the study** is to analyze the genre, stylistic, thematic, and problematic features of these works, to determine their place within the author's literary legacy and their role in shaping the genre of scientific fiction in Ukrainian literature, as well as to trace the connections between Dokiya Humenna's artistic vision and her scholarly research. **The methodological framework** of the study includes comparative-historical (to explore the texts in synchronic and diachronic perspectives), historical-functional (to analyze the individual style and genre-specific traits of the works), intertextual and intratextual (to study different types of interconnections between texts), and biographical (to understand the factors that influenced the formation of the writer's worldview, artistic and scientific intentions) approaches. **The scientific novelty** of the study lies in its first-ever comprehensive analysis of Dokiya Humenna's prehistoric prose cycle, particularly within the context of the science fiction genre. The study also investigates the ways in which the author artistically conveys her vision of ancient history. **The conclusions** highlight that Dokiya Humenna uniquely merged scholarly inquiry with literary imagination, intuition, and erudition, crafting a distinctive style that balances historical reconstruction with artistic experimentation. It has been determined that the analyzed texts are charac-

terized by a unique blend of scientific and artistic hybridity, autobiographical motifs, enhanced intertextuality, and cultural multidimensionality as integral components of their structure.

Key word: novella, novel, scientific fiction, prehistory, myth, «time travel» technique, Trypillian civilization, Yamna (Pit grave) culture, Scythians.

*Ми заговорили про епохи, що зникли, про народи,
які жили колись у цьому степовому краю.
Ми згодились, що ми надто мало знаємо себе самих,
які ми є нині, і ще менше знаємо себе,
які ми були в минулому.*

В. Домонтович, «Без ґрунту», 1942

*Часто ми розкриваємо родинний альбом
і з зацікавленням розглядаємо себе –
немовлят, невідомих нам предків...
Розкриваю ж ось і я, людина, родинний альбом,
цікаво мені, як то виглядала я, коли мені було
років так із мільйон менше.*

Докія Гуменна, «Родинний альбом», 1971

Зацікавлення Докії Гуменної праісторичною тематикою зумовила сукупність автобіографічних чинників, серед яких: її участь в археологічних і етнографічних експедиціях, праця в музеї-архіві, взаємодія з провідними українськими істориками й археологами, а також відчуття особливої внутрішньої спорідненості з минулим. У 1930-х рр., опинившись «під прицілом» радянської критики, письменниця була фактично ізольована від літературного середовища й шукала альтернативних форм самореалізації, серед яких значну роль відіграли її наукові запити. Залучення в діяльність Археологічної комісії Академії наук і розкопки трипільських поселень під егідою Інституту археології в 1937 і 1938 рр. не лише наповнили її інтелектуальне життя новим змістом, а й стимулювали художні пошуки, спрямовані на переосмислення масштабних історичних процесів і визначення місця України в європейському контексті. Безпосередній контакт із археологічними артефактами поглибив знання Д. Гуменної про матеріальний і духовний світ трипільців і вплинув на її сприйняття цієї давньої землеробської цивілізації як символу історичної тягlostі й безперервності культурного розвитку. А досвід, набутий у польових дослідженнях Інституту українського фольклору на півдні України в 1939 р., розширив її розуміння локальних мовно-культурних особливостей і зв'язків між різними частинами країни й удосконалив розлогий фольклорно-етнографічний матеріал (пісні, легенди, казки, перекази тощо).

Визначальну роль у формуванні наукового світогляду Д. Гуменної відіграла співпраця з археологами Віктором Петровим, Петром Курінним і Неонілою Кордиш, які стали для неї своєрідними «живими довідниками», – спілкування письменниці з ними не припинялося і в роки окупації, і після еміграції та мало вирішальну вагу для розвитку й художньої реалізації її концепції праісторичного минулого¹. Ще одним етапом переорієнтації творчого потенціалу Д. Гуменної була короткочасна діяльність в Музеї-архіві переходової доби (квітень–жовтень 1942 р.), що зблизила її з істориками Олександром Оглоблиним і Наталією Полонською-Василенко, літературознавцем Володимиром Міяковським, бібліографом Іваном Коровицьким та ін. Збирання матеріалів про зруйновані та знищені радянською владою архітектурні пам'ятки й опрацювання архівних джерел відкрило перед письменницею масштаби культурної катастрофи та спонукало усвідомити ці втрати не лише як історичну реальність, а й знакову метафору духовного спустошення, що вимагала художньої рефлексії. Загалом окупаційний період виявився поворотним моментом у розумінні Д. Гуменною історії як простору конфлікту між тягlostію традицій і насильницьким зломом, під час якого зникають окремі цивілізації, проте зберігається їхній культурний код. В умовах еміграції, а отже – ізоляції від питомого середовища, зацікавлення Д. Гуменної історією та археологією набули інтелектуально-теоретичного виміру, що дало їй змогу аналізувати українське минуле крізь призму західної наукової думки й висвітлювати його у символічно-метафоричній, науково-фантастичній і есеїстичній формах.

Праісторична проза Д. Гуменної – від ранніх нарисів і оповідань кінця 1930-х – поч. 1940-х рр.² до повістей і романів, написаних у період еміграції (з 1944 р.), – стала сферою реалізації її філософсько-естетичних засад. Еміграційний доробок письменниці, в якому белетристична форма своєрідно поєдналася з історичною рефлексією, археологіч-

¹ Звісно, історія цих зв'язків і їх впливів потребує окремого дослідження.

² Ідеться, зокрема, про такі твори письменниці, як «Трипільська статуетка» (1939), «3 історії сивої давнини» (1940), «Оповідання про мустьєрського хлопчика» (1940) та ін.

ною реконструкцією та фольклорно-міфологічною традицією, містить два окремі, але ідейно й тематично пов'язані цикли, котрі відображають її світоглядну концепцію, основану на усвідомленні «захованої тяглості» і «глибини генетичної пам'яті». Якщо художні тексти (драма «Епізод із життя Європи Критської» 1944 р., повісті «Велике Цабе» 1952 р., «Небесний змій» 1982 р., неопублікована «Край Безміру» 1990 р., роман «Золотий плуг» 1969 р., збірка мікронovel «Прогулянка алеями мільйоноліть» 1987 р.) зосереджені на мистецькій інтерпретації праісторії через елементи фантастики, міфології та фольклору, то есеї («Благослови, Мати!» 1966 р., «Родинний альбом» 1971 р., «Минуле пливе в прийдешнє» 1978 р.) ґрунтуються на докладному аналізі археологічних відкриттів і наукових теорій і мають на меті дати систематичне знання про минуле³. (Хоча деякі дослідники, з огляду на інтелектуальні здібності письменниці, широкій обсяг її знань і вміння робити висновки на основі фактів і їх зіставлень, схильні вважати ці твори монографіями⁴, таке визначення недоречне, оскільки жанрові особливості, авторські наміри та спосіб викладу матеріалу вказують на їх іншу природу. До того ж сама авторка трактувала їх як есеї чи розповіді, що поєднують наукові відомості з інтуїтивними здогадками й художніми образами). Прикметно, що для Д. Гуменної кожний новий твір був своєрідним продовженням попередніх ідей, які потребували від неї «терплячої й копіткої (але приємної!) праці»⁵, і визначав перспективу її бачення основ історії та культури: зокрема, повість «Велике Цабе» започаткувала цикл про «примітивних родичів» – давні спільноти, на прикладі яких письменниця осмислювала витоки протоукраїнської культури; «Родинний альбом» зосереджувався на темі тотемізму як явища, котре, на думку авторки, відіграло ключову роль у формуванні культурних засад людства; такі праці, як «Благослови, Мати!» й «Золотий плуг», виростили із зацікавлень скіфською спадщиною та давньослов'янською міфологією, а «Минуле пливе в прийдешнє» – зі спроб простежити роль матриархату в ранніх суспільствах.

Художні твори Д. Гуменної, присвячені доісторичному життю, відрізняються від класичної історичної прози особливостями жанру, тематикою та підходом до аналізу матеріалу. На відміну від історичної епіки, ґрунтованої на письмових джерелах і архівних документах, Д. Гуменна вибудовує свої сюжети на підставі археологічних знахідок і наукових теорій, що стосуються дописемних епох, таких як матриархат, тотемізм чи анімізм. Спираючись на археологічні дані, письменниця художньо реконструює культурне й соціальне середовище праісторичних спільнот, заповнюючи прогалини в науковому знанні за допомогою авторської уяви, інтуїції та ерудиції⁶, зокрема в питаннях релігійних вірувань, світогляду й культурних взаємозв'язків. Це дає їй змогу уникнути хронологічної прив'язаності до конкретних подій і зосередитися на загальних закономірностях суспільного та культурного розвитку, таких як перехід од матриархату до патріархату і зміна релігійних уявлень, зокрема занепад культів і виникнення вірувань у богів. Крім того, у своїй художній манері Д. Гуменна поєднує елементи наукового дослідження з фантастичними прийомами, на кшталт «подорожі в часі» (через сновидіння чи космічний корабель прибульців, котрі впродовж століть спостерігають за людством, утручаючись у його розвиток), що стають засобом для зображення масштабних соціоісторичних процесів у незвичній перспективі.

Попри деякі спільні риси з фантастичними романами (наприклад, про подорожі до інших планет або футуристичні утопії), пік розвитку яких випав на 1920–1930-ті рр.⁷, твори

³ Комплексний підхід до обох циклів уможливило краще розуміння авторської концепції праісторії, оскільки зосередженість лише на художньому складнику може призвести до втрати важливих контекстуальних деталей і нерозуміння ідей, котрі перетікають із одного тексту письменниці в інший, змінюючи форму і зміст залежно від жанру. Наукові концепції, які в есеях Д. Гуменної постають у вигляді фактів, гіпотез і висновків, у її художніх текстах трансформуються в образи, сюжети й архетипи. Таким чином, есеї авторки доповнюють її романи й повісті, виступаючи своєрідними автокоментарями до них, і водночас розширюють уявлення про її мистецький світ крізь призму археологічних та історичних студій, а художні тексти, своєю чергою, сприяють популяризації наукових знань і додають їм естетичної виразності.

⁴ Сорока П. Докія Гуменна: літературний портрет. Тернопіль: Арії, 2003. С. 313.

⁵ Онишкевич Л. Розмова з Докією Гуменною. *Сучасність*. 1984. Ч. 11 (283). С. 67.

⁶ «Ерудиційними можна назвати всі оповідання, які творяться про первісних людей...», – зазначав Валерій Шевчук, пропонуючи для визначення художньої й есеїстичної літератури про дописемне минуле термін «ерудиційна проза» (Шевчук В. У світлі українського історичного оповідання. *Дерево пам'яті: книга українського історичного оповідання*. Київ: Веселка, 1990. Вип. 1: Від найдавніших часів до 1648 р. С. 10).

⁷ Попри це, еміграційні письменники і критики, що поділяли традиційно-реалістичний підхід, недооцінювали жанр науково-фантастичного роману, вважаючи його сюжети наївними й віддаленими од життя, а отже, позбавленими художнього чи емоційного змісту. Таке судження висловлювала, приміром, старша за Д. Гуменну на покоління Галина Журба, твердячи, що «фантастика взагалі неприйнятна українській ментальності, і тому в літературі нашої вона не дуже вдається», через що, доводила письменниця, «усяка самоприсипляюча маячня утопійно-фантастичних повістей ніколи не мала в нас попиту». Наводячи як зразки «маячні» повісті й романи Юрія Шкрумеляка, Івана Черняви, Юрія Смолича та ін., Г. Журба, як і чимало її однодумців-реалістів, не помічала того, що твори наукової фантастики адаптують реальні наукові концепції, порушуючи такі складні проблеми, як

Д. Гуменної належать до іншого жанру – наукової прози, або, за її визначенням, «белетристики на науковому тлі», «жанру мітологічної історично-ретроспективної візії»⁸, за Григорієм Костюком, чи «казко-романів»⁹, за Ігорем Качуровським (поняття, які не мають чітких жанрових обрисів). Логічно припустити, що відмінність між науковою белетристикою і художньою фантастикою – в їхніх завданнях і підходах: якщо автори-фантасти зосереджуються переважно на конструюванні гіпотетичних світобудов, сценаріїв можливого майбутнього, а також на технологічних проривах і їх проєкціях у майбутнє життя, виконуючи насамперед прогностичну функцію, то Д. Гуменна обрала шлях реконструкції минулого через дослідження матеріальної і духовної культур первісних суспільств. Фантастичні елементи, передусім прийом «подорожі в часі», письменниця використовує не як засіб моделювання майбутнього чи прогнозування історичних перспектив, а як інструмент сюжетної організації та смислової мотивації твору, що вможливило сприйняття минулого крізь оптику сучасності, а отже, і розуміння безперервності культурних і соціальних зв'язків між віддаленими епохами. Таким чином, авторське визначення «белетристики на науковому тлі» передбачає баланс між достовірністю фактів і творчим вимислом (відповідно, охудожнені образи прадавніх людей і спільнот набувають певної правдоподібності). Поняття «жанру мітологічної історично-ретроспективної візії» відображає багатоаспектний підхід Д. Гуменної, в якому поєднуються історичні факти, реконструйовані на підставі археології, і міфологічні уявлення, що структурують і пояснюють їх у художній площині (отже, авторка не лише зображує реалії дописемної епохи, а й наповнює їх символічним змістом). Термін «казко-романи» вказує на присутність у текстах письменниці фантазійного, казкового елемента, що удоступнює її науково-художні сюжети і надає їм своєрідної фольклорної образності. До того ж роман як «казка» виходить за межі фактичного зображення минулого та набуває універсального, позачасового значення. Жанрова синкретичність (чи невизначеність) праісторичної прози Д. Гуменної, її міждисциплінарний зміст відкривають нові інтерпретаційні перспективи, але zarazом ускладнюють її однозначну класифікацію, зумовлюючи розбіжності дослідницьких підходів (і не в останню чергу спричиняють складність її контекстуалізації в тодішньому і нинішньому літературних процесах, а також її маргіналізацію – як неканонічної).

Свого часу Юрій Лавріненко назвав «Велике Цабе» Д. Гуменної «першим українським твором жанру, так би мовити, передісторичного»¹⁰, порівнюючи його з повістями Жозефа-Анрі Роні Старшого, а Г. Костюк, повторюючи думку іншого критика – Остапа Павліва-Білозерського, – явищем унікальним не лише в українській, а й у загальнослов'янській літературі¹¹. Використовуючи вислів «органічна стихія», запозичений із відгуку Оксани Лятуринської¹², Г. Костюк наголошував на значенні повісті в розширенні тематичного спектра української епіки та її органічному зв'язку з жанрово-стильовими пошуками авторки. Підхід, що зображує давні людські спільноти крізь призму морально-етичних, а не матеріальних категорій, звісно, зближує доробок Д. Гуменної із прозою Ж.-А. Роні Старшого, аналогії з яким проводив і Ю. Лавріненко (на той час деякі книги французького романіста вже були перекладені українською¹³, і один із цих перекладів, роман «Ксіпегузи», належав Д. Гуменній¹⁴). Проте методи, художні засоби та цілі в Д. Гуменної і Ж.-А. Роні

технологічний прогрес, зміна етичних норм і соціальних структур і вплив цих змін на людство тощо. Загалом така оцінка свідчила про вузькість художнього мислення й консервативність поглядів, які завадили осягнути складні й багатогранні ідеї, що визначали інтелектуальний ландшафт епохи й формували сучасне розуміння світу. (Журба Г. Письменник і його супровід. Слово. Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників в Екзилі, 1962. Збірник І: Література. Мистецтво. Критика. Мемуари. Документи. С. 282).

⁸ Костюк Г. З літопису літературного життя в діаспорі (І). До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників «Слово»: 1954–1969. *Сучасність*. 1971. Ч. 9 (129). С. 55.

⁹ Качуровський І. Огляд книжки Докії Гуменної «Небесний змії». *Українські вісті*. 1985. Ч. 3. С. 4.

¹⁰ Дивнич Ю. Докія Гуменна. «Велике Цабе», повість, 158 сторінок, Нью-Йорк, 1952 рік видання. *Молода Україна*. Нью-Йорк–Торонто, 1952. Ч. 5 (6). С. 37.

¹¹ Костюк Г. На перехрестях життя й історії. *Сучасність*. 1975. Ч. 4 (172). С. 65.

¹² «Треба було перебороти якісь вогненні межі від звичайності, що йшла з її “Чумацьким шляхом” (ідеться про чотирикнижжя “Діти чумацького шляху” – В.В.), до перевернення себе, а може, і до знайдення себе. Так-бо, здається, авторка допалась рідної стихії» (Лятуринська О. «Велике Цабе» Д. Гуменної. Торонто: Відділ Організації України Канади, 1983. С. 537). Поетка, яка тяжіла до міфопоетичного осмислення світу, сприймала перехід Д. Гуменної від побутової «звичайності» до «перевернення себе» як доказ того, що мистецьке зростання можливе лише через подолання реалістичних обмежень і звернення до глибших, метафізичних мотивів. У «Великому Цабе», на думку О. Лятуринської, письменниця знайшла саме те, що відповідало її творчій індивідуальності: фольклорно-міфологічна основа повісті дала їй змогу не лише розкрити суть української духовної традиції, а й увести її в універсальний культурний контекст.

¹³ Роні Старший Ж.-А. Вибрані твори / Пер. з фр. Є. Касяненко. Харків: ДВУ, 1928. Т. 1. По огонь: роман з передісторичних часів. 270 с.

¹⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Київ: Дніпро, 2004. С. 245.

Старшого (попри спільні мотиви) відрізняються, демонструючи й різні культурні контексти і світоглядні перспективи.

У рецензії на фрагмент «Світанок влади» («Звено», 1946, ч. 2) з незавершеної «повісті з доби українського неоліту» Володимира Кримського «Предки»¹⁵ Д. Гуменна висловила критичні зауваги щодо методології Ж.-А. Роні Старшого та його послідовників, зокрема звернула увагу на суперечності як історичного (передчасну боротьбу за владу і власність у неоліті), так і психологічного (невідповідність деяких емоцій і психологічних станів зображуваній епосі) характеру у творі В. Кримського та запропонувала власне бачення підходу до аналізу давньоісторичного матеріалу¹⁶. У видрукуваному фрагменті з «Предків» В. Кримського йшлося про повернення юнака Ляміра із неназваного землеробського племені в день смерті його батька-вождя і двобій із суперником-номадом за дівчину: перемога в поєдинку, погребальний обряд і акт кохання перепліталися в один вузол подій, який символізував циклічність життя і смерті, утвердження парного шлюбу і злиття двох культурних світів – землеробського й кочового. А втім, повість В. Кримського була для Д. Гуменної лише приводом, щоб висловити власні погляди на праїсторію, сформовані, ймовірно, ще в міжвоєнний період: спираючись на археологічні, етнографічні й лінгвістичні критерії, вона окреслила свій підхід до зображення давноминулих епох і порушила низку питань, що хвилювали її як письменницю і дослідницю. Згодом Д. Гуменна оформила ці питання у вигляді наукових гіпотез, котрі стали підґрунтям її художніх образів і концепцій. Як відбувся перехід од влади матері до влади батька? Чи було в неоліті суперництво за жінку? Яке походження полігамії? Як впливає майнова нерівність на міжлюдські відносини? Д. Гуменна пов'язувала неоліт, або ж трипільську епоху, з ідеєю матріархату й культом Великої Матері, наголошуючи на домінуванні жіночого начала та протистоянні материнського й батьківського укладів у структурі прадавнього землеробського суспільства. Водночас, аналізуючи родовий устрій і психологію первісної людини, письменниця стверджувала, що похоронні голосіння й еротичні переживання не були властивими неолітичній добі, а поєднання погребальних ритуалів із плотською близькістю вважала суттєвим прорахунком автора «Предків».

У цій рецензії, що схожа на розлогий науковий коментар до теми, натрапляємо й на тенденції, прикметні для художньої концепції Д. Гуменної загалом. Ідеться, зокрема, про ідеалізацію матріархату як зразкової моделі родового суспільства і спроби встановити зв'язок між праїсторичними культурами, такими як трипільська, і сучасними націями, зокрема й українцями, приписуючи трипільській культурі риси, притаманні давньоукраїнському фольклору. Д. Гуменна стверджувала, що «Трипілля поклало основи нашого національного світогляду і витворило своєрідність, якої нема у всіх наших слов'янських сусідів. Те «щось», унікально відмінне, є просто в нас самих»¹⁷. Ці погляди авторки ґрунтувалися радше на ідеологічних настановах, властивих еміграційному письменству загалом, аніж на археологічних фактах, і відображали її прагнення підсилити національну самотність, акцентуючи на безперервній історичній спадкоємності українського етносу.

Занурившись у вивчення трипільської культури, Д. Гуменна стала її активною популяризаторкою, втілюючи у своїй прозі її естетику і цінності. «Велике Цабе», як і наступні свої твори на давньоісторичну тематику, письменниця супроводжувала репродукціями трипільського мистецтва, серед яких: кераміка, архітектурні деталі, гіпотетичні реконструкції поселень тощо. Органічно вплетені в текст, ці матеріали, зібрані під час археологічних розкопок або знайдені в працях таких дослідників, як Вікентій Хвойка, Олег Кандиба (Ольжич), Тетяна Пассек, Левко Чикаленко й інші, демонстрували авторську ерудицію і своєрідний пієтизм до трипільської спадщини. Візуальний компонент гармонійно поєднувався з композиційними й сюжетними деталями повісті, надаючи описам обрядів, вірувань і традицій художньої переконливості та історичної достовірності. На правдоподібності написаного, покликаючись на археологічні та фольклорні матеріали, наголошувала в післямові й Д. Гуменна, вважаючи своїм завданням «в приступній формі донести до широкого загалу скариби, які поки що залишаються скарбами вузького кола фахівців-археологів», і пояснити, «що ж таке трипільська культура та яке відношення має вона до нас, українців»¹⁸. Таким чином, письменниця акцентувала на важливості збереження трипільського надбання і на популяризаційному характері своєї повісті, її науково-просвітницькій і пізнавально-дидактичній функціях, указуючи й на потребу знайти підхід до ще не достатньо опрацьованих теми і жанру.

¹⁵ Кримський В. Світанок влади. *Звено*. 1946. Ч. 2. С. 14–19.

¹⁶ Гуменна Д. Позичені «Предки». *Керма*. 1946. Квітень–липень. С. 157–163.

¹⁷ Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє. Розповідь про Трипілля. Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1978. С. 310.

¹⁸ Гуменна Д. Післяслово. *Гуменна Д. Велике Цабе: повість*. Нью-Йорк, 1952. С. 122.

У двох листах-рецензіях, що супроводжували видання «Великого Цабе», учені-археологи В. Петров і П. Курінний звертали увагу на жанрове новаторство повісті, її значення для актуалізації археологічних знань і своєрідність авторського осмислення історичних концепцій. З обома вченими Д. Гуменну пов'язувала участь у польових дослідженнях, а також зацікавленість фольклором і міфологією, що заклало основу для конструктивного діалогу між ними, нехай і з елементами дискусії. Рецензенти зазначали, що Д. Гуменна не обмежується аналізом археологічних фактів, а прагне осмислити їх крізь призму сучасної наукової думки, поєднуючи історичну достовірність із художньою виразністю задля створення багатовимірної і детальної картини трипільської реальності. Крім того, В. Петров спостеріг у повісті Д. Гуменної «оригінальне відтворення міту відповідно до конкретних етнографічно-археологічних матеріалів»¹⁹, а П. Курінний – прагнення довести, що «сучасна українська етично-побутова культура українського народу виникла й оформилася з трипільської культурної єдності і живе й досі в багатстві відтінків його духа, хоч відповідно до часу в інших культурно-технічних показниках»²⁰.

Визнаючи белетристичний хист авторки, В. Петров звертав увагу на складність і неоднозначність її жанрово-тематичних пошуків, зокрема спробу поєднати елементи наукової реконструкції з художньою міфотворчістю. Щодо того, як «підійти до проблеми творчості міту в художньому слові, або ж, спростивши, до белетризації міту»²¹, дослідник указував на три різні способи: через «невротичний міт» або «мітологічний невроз», переказ власних переживань і «шлях оригінального відтворення міту відповідно до конкретних етнографічно-археологічних матеріалів»²², а отже – науковий, який і обрала авторка «Великого Цабе». Крім того, В. Петров порівнював свій підхід до студій української обрядовості з методом, який застосовувала Д. Гуменна. Висновку про те, що обрядові звичаї колись становили єдину ритуальну систему, котра з часом розпалася на окремі елементи, він доводив поступово, тоді як Д. Гуменна, на його думку, інтуїтивно спиралася на ідею про початкову «цілісність» обрядів: «Я вперше збагнув, що звичай водити козу, звичай кликати померлих, звичай колядувати, зміст колядок, все це не порізані окремі звичаї, а те саме, що становило колись цілість, а потім розпалося на окремі елементи. Я до цього прийшов дуже не відразу і дуже не легко. Я мушу подивляти Вас, що це Вам далось легше і Ви виходили з тієї ж точки погляду. Ви розглядали відразу календарну обрядовість як цілість, і Ви завжди її відразу бачили цілість, тоді як я примушував себе йти до цілості. У цьому відміна між моєю статтею («Різдвяні обряди українського народу»²³ – В.В.) і Вашою повістю: я йшов до цілості, Ви виходили з фольклору як цілості»²⁴. Такий підхід дав змогу Д. Гуменній інтерпретувати фольклорно-етнографічний матеріал комплексно, через зв'язок між окремими обрядами й колективною пам'яттю, відтворюючи не лише етнографічні деталі, а й первинну єдність давніх вірувань, що їх, за В. Петровим, треба розглядати як цілісну структуру із власними логікою і змістом. Учений звернув увагу на кілька історико-археологічних неточностей у повісті, зокрема на те, що приручення коня ще не відбулося в епоху Трипілья, однак у «Великому Цабе» це подано як уже dokonаний факт. Ще однією критичною заувагою було питання шлюбних взаємин: дослідник стверджував, що на той час «період від шлюбу групового до шлюбу парами уже стався, і це вже здійснений факт»²⁵, тоді як авторка лише натякає на зародження парного шлюбу в трипільську добу. Із цією думкою Д. Гуменна не погоджувалася й, покликаючись на аргументи інших учених, доводила, що залишки групового шлюбу існували в трипільському суспільстві, а твердження В. Петрова про завершений перехід до парного шлюбу вважала передчасним²⁶.

Зі свого боку, П. Курінний зауважував точність і достовірність історико-археологічного матеріалу у «Великому Цабе», вказуючи на його відмінність од «псевдоісторичних, а то й фантастичних композицій митців», котрі, на його думку, надто часто вдаються до перебільшень і вигадок. Учений наголошував на значущості принципу «художнього твору на основі реальної історичної правди», якого Д. Гуменна послідовно дотримувалася. Як фахівець П. Курінний подав чимало історико-культурних деталей, зокрема побутових і релігійних, що їх Д. Гуменна не використала у своїй повісті й котрі, на його думку, могли би посилити її ідейне звучання та поглибити зміст. Крім того, він спостеріг деякі невідпо-

¹⁹ Петров В. Лист-рецензія. Гуменна Д. *Велике Цабе: повість*. С. 147.

²⁰ Курінний П. Лист-рецензія. Гуменна Д. *Велике Цабе: повість*. С. 150.

²¹ Петров В. Лист-рецензія. С. 146.

²² Там само. С. 147.

²³ Петров В. Різдвяні обряди українського народу (Спроба дослідчої аналізи). *Українська трибуна*. 1948. 7 січня. С. 7, 8.

²⁴ Петров В. Лист-рецензія. С. 147.

²⁵ Там само. С. 148.

²⁶ Гуменна Д. Післяслово. С. 142.

відності (наприклад, те, що поховання таврами свого ватажка в художній розповіді відбувається за скіфським звичаєм, тоді як логічніше було би слідувати кіммерійським ритуалам), а також окреслив низку дискусійних питань, у яких його думки не лише відрізнялися від позиції авторки, а й суперечили поглядам його колег, зокрема В. Петрова та Вадима Щербаківського. Основним пунктом розбіжностей між ученим і письменницею була її інтерпретація конфлікту матріархату з патріархатом і уявлення про матріархат як первинну закриту структуру з особливою родовою ієрархією і посвояченням. П. Курінний піддав критиці деякі методологічні засади Д. Гуменної, зокрема її тенденцію до абсолютизації лінгвістичного підходу й використання окремих слів, передусім етнонімів, у невідповідному історичному контексті, оскільки це породжувало анахронізми. Він закликав до обережності у вживанні слівослов'я, які в дописемні часи могли мати зовсім інше значення або ж їх могло ще не бути. Порушену Д. Гуменною проблему особистості на тлі родового суспільства П. Курінний уважав однією з визначальних, але дорікав, що авторка розв'язувала її в морально-етичному та дидактичному аспектах, а не з історичної перспективи, що знижувало загальну наукову та художню цінність повісті. Загалом ці зауваження оприявляли розбіжності в дослідницьких підходах і художніх інтерпретаціях і стали предметами подальших розмірковувань Д. Гуменної в її розвідках трипільського циклу («Минуле пливе в прийдешнє», «Благослови, Мати!», «Родинний альбом» та ін.).

Підсумовуючи відомі їй історико-археологічні дані про трипільську цивілізацію, Д. Гуменна у розлогій післямові обстоювала популярну в той час ідею²⁷ про те, що «люди, які заселяли п'ять тисяч років тому Україну, – наші прямі предки»²⁸. Для підтвердження цієї думки письменниця наводила певні археологічні, фольклорно-етнографічні та лінгвістичні аргументи, а також формулювала власні історіософські міркування про взаємопов'язаність історичних періодів, взаємодію племен, народів і націй, єдність людини з природою і всесвітом. Загалом у «Великому Цабе» Д. Гуменна запропонувала власну інтерпретацію життя людей трипільської доби й, занурюючись у їхнє сприйняття себе і світу, висловила низку наукових поглядів, гіпотез і особистих переконань, намагаючись упорядкувати їх у цілісну й завершену структуру, яка поєднувала історичні факти з художньою образністю і символікою. (Проте, незважаючи на впевненість у своїй позиції, Д. Гуменна не претендувала на об'єктивність зображеного та не наполягала на безсумнівності власних висновків, а визнавала їх гіпотетичність. Згодом вона переосмислила власні переконання, зокрема міф про «трипільське коріння» українців, і погодилася з думкою, що трипільська культура мала радше периферійний характер на території України й не була автохтонною, а також визнала, що «трипільці не предки слов'ян, то й не наші», оскільки «не можуть вважатися нашими предками хоч би тому, що не тільки не було тоді слов'ян, але й протослов'яни не виловилися ще з єдиного масиву індоєвропейської мовної єдності. Ми навіть не можемо відновити їхнього словника»²⁹. Загалом у своїх художніх творах і есеях Д. Гуменна прагнула поєднати глобальний і локальний виміри історії, показуючи не лише унікальність трипільської культури, а й її зв'язки з іншими хліборобськими цивілізаціями, що існували рівночасно. Еволюція поглядів письменниці засвідчила її вміння критично оцінювати усталені уявлення і формувати власну інтелектуальну позицію, осмислюючи минуле без зайвої романтизації та ідеологічних нашарувань, а спираючись на наукові факти й аналіз).

Фабула «Великого Цабе» підпорядкована провідній ідейно-художній концепції авторки – зображенню цивілізаційного зламу, пов'язаного з переходом од матріархату до патріархату й зумовлених цим змін у суспільно-родовому устрої, а також – осмисленню ролі особистості в історичних процесах. У сюжетній основі повісті – історія археолога й скульптора Луки Савура, який, досліджуючи трипільське поселення поблизу Києва, реконструює скелет жінки-пращурки, чия подоба оживає і переносить його у світ трипільців, де він стає і свідком, і учасником подій, що мають доленосне значення для подальшого розвитку людства. Сюжет поєднує дві часово-просторові площини – сучасність і давнє минуле, а провідним засобом переходу між ними є мотив сну. Простір у «Великому Цабе» має тримірну структуру, що охоплює різні рівні художньої реальності: перший вимір – конкретно-історичний – репрезентує Київ 1930-х рр. із його урбаністичним ланд-

²⁷ Імовірно, ця ідея виростала з історіософської моделі етногенезу, розробленої В. Петровим у праці «Походження українського народу», яка з'явилася за рік до написання «Великого Цабе» і в котрій трипільська епоха розглядалася як початкова й визначальна стадія формування протоукраїнського етнічного масиву. Саме з цієї землеробської культури, за В. Петровим, і бере початок безперервний розвиток, котрий охоплює також післятрипільський, скіфський, античний періоди і завершується становленням історичного слов'янства. Із цього погляду белетризований трипільський сюжет у повісті Д. Гуменної є своєрідною літературною проекцією тодішніх наукових уявлень, сформованих значною мірою під впливом ідей В. Петрова.

²⁸ Там само. С. 123.

²⁹ Гуменна Д. Минуле пливе в прийдешнє... С. 193.

шафтом, науковими установами і побутом інтелігенції міжвоєнного періоду, що закорінене оповідь в упізнаваний соціокультурний контекст; другий – оніричний – пов'язаний із місцями трипільських поселень, надає зображуваному символічно-міфологічного забарвлення; третій – ірреальний – розкривається через взаємодію людини з вищими силами, що уособлюють універсальні закони буття, духовне переродження та нерозривний зв'язок між земним і космічним початками. Так само багатопланова і темпоральна організація повісті. Сюжетний час принципово відрізняється від оповідного, а події сну, що відбуваються впродовж однієї ночі в теперішньому, але в свідомості героя охоплюють тисячоліття минулого, зумовлюють ефект «злиття часів» – відчуття одночасної присутності нараз у двох хронологічних вимірах.

Наслідувальний характер сюжету «Великого Цабе» простежується в його подібності до традиційних міфологічних зразків: герой проходить ритуал ініціації, здійснює перехід до нового стану й завершує свою подорож духовним оновленням. Опинившись у далекій епосі, Лука Савур утрачає пам'ять про своє сучасне походження, мислить і діє як людина трипільської доби – через його досвід («історію в історії») і розкриваються особливості тогочасного суспільного устрою, побуту й вірувань трипільців. Неможливість одружитися з Ягілкою через племінні закони, втеча з поселення, гнів і прокляття паніматки – засновниці й охоронниці роду – стають ключовими моментами внутрішньої трансформації героя. Під час своєї мандрівки толоками, розкиданими по території, що згодом стане Україною (ідеться про конкретні місця древніх поселень), Лука долає різні випробування: його викрадають, намагаються принести в жертву богам, але зрештою він знаходить притулок у толоці савурів і, щоб одружитися з Ягілкою, переймає ім'я цього, чужого ягам-посестрам, роду та його патріархальні звичаї. Через взаємини Луки з Ягілкою письменника розкриває конфлікт між особистими прагненнями і родовими обмеженнями, який відображає і загальноісторичні зміни трипільського суспільства, такі як боротьба між старим, матриархальним, і новим, патріархальним, укладом, і становить тематичну основу повісті.

Небезпідставно Г. Костюк убачав мистецьку цінність «Великого Цабе» не лише в його змісті, а й у стилістичній довершеності, зокрема в особливому доборі слів, метафоричності вислову, у здатності авторки органічно поєднувати реальні події з міфологічними й метафізичними образами, а також у її відмові од принципу констатації і униканні дидактизму та зайвого моралізування. Зокрема, літературознавець писав: «Вона створила живе, динамічне, різнобарвне і складне видово людських громад правдавної доби трипільської культури. Її розповідь про ту добу – це чарівна поема з добірним метафоричним словом, з внутрішнім ритмом, з мистецьким поєднанням реального з надреальним і давноминулого з сучасним. Вона зуміла розкрити таємницю давноминулого й протягнути якусь невидиму, але таку відчутну нитку, що зв'язує нас і ту прадавню добу в органічну духову єдність. У повісті *Велике Цабе* зовсім відсутній засіб констатації (до речі, найслабший і найнебезпечніший засіб у художній літературі). Ми тут не бачимо жодного побічного резонансу, пояснювача. Доба, герої, їх побут, переживання, вчинки показані в живих образах, в їх дії, в конфліктних ситуаціях. А над усім панує авторове знання доби, обперте на численні найновіші наукові дані»³⁰.

Стилістично «Велике Цабе» вирізняється поєднанням реалістичних і умовно-символічних елементів – це дає авторці змогу не лише уявляти події минулого, а й проживати їх крізь призму сучасного досвіду. З одного боку, Д. Гуменна прагне зберегти реалістичність у зображенні трипільського побуту і традицій, наповнюючи повість деталями археологічних знахідок, культурними особливостями, що формують історично достовірне тло для художнього аналізу цієї епохи. А з другого, – використовує міфологічні та казкові елементи, зокрема фольклорні тексти – колядки, замовляння, заклинання, голосіння, які впливають на мову повісті та її стилістичне забарвлення і надають їй магічно-реалістичного характеру. Крім того, авторка вдається до прийому стилізації, вигадуючи незрозумілі вислови, на кшталт: «Турди, курди, мемеме!», що імітують ритуальну магічну мову, яка не піддається раціональному тлумаченню, але має сакральне значення. Ця стилізація спрямована на відтворення первісного, «докультурного» стану мови, коли слово ще не відокремлювалося від дії та вважалося носієм чудотворної сили.

Досліджуючи особливості світогляду та мислення давньоісторичних людей, Д. Гуменна занурюється у пласти тотемних і анімістичних вірувань, які формують своєрідну поетику «Великого Цабе», впливаючи на його сюжет, стиль і символіку, а також розкривають зв'язок персонажів із міфологічним і обрядовим світом. Лука вірить, що звірі мислять і розуміють так, як люди, «що пес так само може обернутися на людину, як він на лелеку»³¹, що «нам приносять дітей лелеки, а яги з проса на людей обертаються»³². Через мо-

³⁰ Костюк Г. На перехрестях життя й історії. С. 67.

³¹ Гуменна Д. Велике Цабе: повість. С. 10.

тив мандрів душі письменника передає анімістичне уявлення про здатність людської душі переходити в інші форми природи: перевтілення Луки розкриває не лише його зв'язок із навколишнім світом, а й усвідомлення себе як частини космічного ладу, в якому все взаємопов'язане й наповнене сакральним змістом: «Як не силкується Лука, він не може відокремити себе від божеського, він – частина його. Може він на що хоч обернутися: на буга, на тополю, на хмару в небі і полинуги-полинуги на тую гору, де чекає не дочекається його Ягілка. Але обертається несподівано для самого себе на дівчину, на дівчину Ягілку, на ту дівчину, що стоїть он над урвищем високої гори яги-толоки, вдивляється в ліси-лісища, бори-борища, у широкії ріки ген там на небосхилі»³³.

Перетворення Луки в Ягілку символізує взаємопроникнення чоловічого й жіночого первнів і виразноє духовну близькість між персонажами: у цьому стані Лука буквально «переживає» Ягілку в собі, відчуваючи її самотність і тугу. Побудована на циклічному повторенні мотивів і образів, історія Луки відображає ідею нескінченного кола життя, а вмонтовані в текст паралельні сюжети – його минулі втілення: лелеки, бика і коня – надають оповіді метафоричного змісту. Як тотеми ці образи несуть багатозначні смисли (Лелека асоціюється з родючістю, Бик – із силою, Кінь – із рухом і свободою), а втрата зв'язку з тотемом означає руйнування основ життя (Лука так само болісно переживає втрату приналежності до роду лелек, як і Ягілка розрив із матір'ю-родоначальницею). В епізоді «перевтілення» віл-посестер і посестрий в своїх тотемних тварин авторка поєднує етнографічні деталі з художньою виразністю, описуючи ритуал, що виглядає фантастичним і реалістичним водночас. Уведення гумористичного, а подекуди і гротескного елемента – через ревіння, мукання і костюми учасників священних вілій – підсилює архаїчність і відчутну театральність дійства. (Важливо, що Д. Гуменна вбачала в тотемізмі не лише первісну релігію, а й особливу форму суспільного устрою, котрий базується на ідеї невичерпного тотемного джерела, звідки походять усі – людські та звірині – істоти як повноправні члени роду й до которого вони повертаються після смерті, щоби згодом відродитися в людській чи звіриній подобах. Це джерело Д. Гуменна ототожнювала з Великою Матір'ю – прародителькою і берегинею роду, яка забезпечує цикл переродження, єдність і безперервність життя. Особливістю такого світогляду, за Д. Гуменною, є нерозривний зв'язок між людиною, твариною і природою, уявлення про звірину сутність ембріона й можливість для жінки завагітніти від звіра, а також віра в те, що після смерті член роду повертається до тваринної матері-прародительки. Крім того, Д. Гуменна припускала, що «людський рід має таку саму назву, що й тотем. Таку ж назву має й голова роду (мати, а потім патріарх). Таку ж назву прибирає й місцевість, де живе тотемний рід (ріка, гора, місто, країна тощо)»³⁴).

Історико-культурний контекст «Великого Цабе» ґрунтується на контрасті між матріархальною (уособленою родом яг-посестер) і патріархальною (репрезентованою, зокрема, родом савурів) традиціями, що відрізняються організацією суспільного устрою, світоглядними засадами, ціннісними орієнтирами й ієрархічними структурами. (Відповідно до цього, всі персонажі повісті постають не так індивідуалізованими образами, як символічними втіленнями і носіями певних ідейних змістів, зокрема матріархальних засад трипільської культури, котрі узгоджуються з авторською візією розвитку первісного суспільства). Водночас історично зумовлений занепад Трипілья під натиском кочових племен – таврів – дістає відображення не лише в характерах персонажів, а й у структурі твору, зокрема в його основних мотивах, таких як приручення коня, перехід од жіночого до чоловічого принципу влади, тема утвердження нової сили вершників. Приручення Лукою коня демонструє значні зміни в соціальних відносинах трипільського суспільства: образ чоловіка на коні стає символом нової епохи в історії людства, адже кінь, уособлюючи силу, швидкість і рух, відкриває чоловікам можливості для подолання великих відстаней, розвитку торгівлі та завоювань.

Фемінний світ у повісті уособлено фігурою Великої Матері, яка постає в різних конкретно-історичних і магічних іпостасях, а маскулінний – Великим Цабе – правителем і воїном. Порушення рівноваги між чоловічим і жіночим первнями спричиняється до того, що патріархальна культура, нехтуючи засадами рівноправності й взаємодії, утверджує власне панівне становище, а це веде до руйнування давніх традицій і соціальних норм, які, на думку авторки, були більш гармонійними й орієнтованими на зв'язок людини і природи. Жінки, котрі раніше займали провідні позиції в громадах і відігравали ключову роль в організації спільної праці й ритуалів, поступово втрачають свій вплив і змушені пристосовуватися до нових обставин.

³² Гуменна Д. Велике Цабе: повість. С. 16.

³³ Там само. С. 77.

³⁴ Гуменна Д. Родинний альбом. Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1971. С. 22.

На те, що гіпотеза про трагічну перемогу патріархату над матріархатом сумнівна, вказували й рецензенти «Великого Цабе» (згадані В. Петров, П. Курінний), і його критики (наприклад, Володимир Державин³⁵), котрі сприймали концепцію матріархату як міф чи символічну ідею, а не реальну соціальну структуру. За твердженням дослідників, суспільні ролі жінки й чоловіка в давніх культурах були більш гнучкими, а отже, не відповідали чітко окресленим у «Великому Цабе» моделям; до того ж суспільства, які вважалися матріархальними, не мали структури влади, схожої на патріархат, а функціонували на принципах рівності чи містили елементи обох систем. Утім, Д. Гуменна використала ці моделі для увиразнення художнього конфлікту, який стає основою сюжету і дає можливість показати зміну світоглядних і ціннісних орієнтирів трипільської спільноти (і в такий спосіб спонукає до роздумів над історичними й етичними питаннями, що виникають у процесі становлення людського суспільства).

Прикметний епізод, що розкриває конфлікт між двома суспільними устроями – матріархатом і патріархатом, – непорозуміння між Лукою-трипільцем і тавром-кочовиком: вихований у матріархальному середовищі, Лука не усвідомлює батьківської ролі, бо для нього головною фігурою є матір, а тавр здивований тим, що Лука не згадує батька. (До того ж, описуючи суспільний уклад і побут таврів, авторка свідомо вдається до анахронізму, оскільки спирається на відомості про скіфів замість значно давніших кіммерійців. Такий підхід зумовлений літературною доцільністю і дає змогу створити переконливий образ, котрий, однак, суперечить історичній достовірності, але, оскільки побут і вірування кіммерійців були невідомими ні для письменниці, ні для науки того часу, це унеможливило їх автентичне зображення). Спільнота таврів, до яких потрапляє Лука, становить сувору ієрархію під владою патріархального правителя Великого Цабе, чия міць виявляється через збір данини, військову потугу й панування над життями інших, і контрастує з матріархальним устроєм трипільців. Жертвоприношення дружин, слуг і коней у могилу Великого Цабе свідчить про те, що його влада – всепоглинуща сила, яка визначає долі підлеглих навіть по його смерті, тож вони прагнуть задобрити його дух через щедрі жертви. Обряд поховання ватага таврів, відтворений за аналогією зі скіфськими традиціями, набуває епічного узагальнення і позначає символічне завершення матріархальної доби й перехід до нового суспільного ладу, ґрунтованого на культі насильства, підкорення і військової зверхності. Ритуальна урочистість підсилюється повторюваними синтаксичними конструкціями, які акцентують ритм і послідовність сакральної дії, а стилізація тексту за допомогою архаїзмів і синонімічних повторень надає зображуваному позачасового характеру, переносячи історичний сюжет у простір міфологічного сприйняття: «І як попросився багатий Цабе із усім своїм народом – привезли його вже не до білих кам'яних веж на березі синього моря, а до нової скальчатої сонячної домовини. Та й посадили на пишних хутрах-килимах, а в руках тримав він булаву, а поруч лежали найкращі спижеві ножі та топір. Та й забили чотириох сивих волів круторогих, та й поклали на всі чотири сторони сонячного кола, щоб зустрічали й випроводжали брата свого, Хорса. Та й вивели із білих кам'яних веж дві кохані жінки багатого Цабе, – одну Тавіті, а другу Химеру, – та й закололи, та й поклали поруч багатого Цабе. Та й у ногах – молодого невільника. Та й від кожного роду по ягничці та теличці. Та й усі білі коні з усієї Таврії. Та й усі дари, що зібрані при прощальній подорожі багатого Цабе. Та й мед-віск, хутра-збіжжя від вил-посестриїв. А тоді приходили таври, приїжджали тавроконі і всі – великий, малий і старий – віддавали своєму багатому Цабе останній дарунок, шапку землі висипали на сонячну скальчатку могилу. І не було жадної живої душі у цілій Таврії, щоб не поклала шапки, чи хоч пригорщі землі на високу могилу. І скоро виросла висока могила – Цабе-могила – на самому березі синього моря, біля високих кам'яних веж»³⁶.

Символіка поховальних предметів і жертв увиразнює сакралізацію патріархальної влади: хутра, зброя та скарби уособлюють багатство і владу, що залишаються з померлим навіть у потойбічному житті; сонячне коло та жертвування волів відображають солярний культ, який стверджує космічний лад і знаменує перехід Цабе в інший, божественний вимір; заколені жінки, невільник, ягнята й коні виступають атрибутами патріархальної епохи, де життя підпорядковується сакральній ідеї влади; ритуал висипання землі шапками завершує зв'язок спільноти з покійним, зміцнюючи її єдність через обрядову дію. Випад-

³⁵ В. Державин критично ставився до повісті Д. Гуменної, вважаючи її «фантастичною казкою» та «чудасією за для власної розваги», оскільки авторка, на його думку, знехтувала принципи наукового аналізу, замінивши їх елементами містицизму, фантазії та суб'єктивними інтерпретаціями ранньої історії. Особливий скепсис у критика викликала ідея матріархату, котру він розглядав як науково необґрунтований ідеологічний конструкт, сформований під впливом феміністичних тенденцій еміграційного середовища з виразним етноцентричним забарвленням. Крім того, вчений відкидав саму можливість зображення давньоісторичної тематики в літературі. (Державин В. Казка для дорослих, але молоді – скорше містифікація. *Визвольний шлях*. 1953. Ч. 4 (67). С. 37–38).

³⁶ Гуменна Д. Велике Цабе: повість. С. 52–53.

ковий порятунок Луки, котрого мали принести в жертву разом із його конем, нагадує про непередбачуваність людської долі в моменти зламу епох, однак його намір самому стати Цабе, тобто господарем-власником, виказує внутрішнє прийняття нових реалій і намагання пристосуватися до світу, в якому влада й сила визначають суспільний статус, – цим Лука уособлює перехід до патріархальної доби і процес еволюції – від колективної, землеробської, єдності до індивідуального господарювання з перевагою скотарства. Опис похорону Луки Савура, подібний до погребального обряду Великого Цабе, відображає спадкоємність традицій і світоглядних уявлень про смерть і потойбічне життя, а відмінності в акцентах свідчать, що перехід од матриархату до патріархату є не раптовим розривом, а поступовою зміною, у якій нове взаємодіє зі старим: «Посадили зв'язаного, вималювали на червоно, в руки мідяного топірця вклали, а в головах поклали дебелу лялю. Посадили в білесенькій випаленій хатині, та миску із стравою поставили, та замурували, та й насипали над Савуром могилу»³⁷.

Ще одним символом історичного зсуву – процесу руйнування матриархату і становлення патріархального укладу – стає шлюбний обряд: наречену забирають із роду її матері, яка опікується толокою савурів, до чоловікової громади, очолюваної князем. Цей сюжетний елемент перегукується з епізодом викрадення Лукою Ягільки з роду її сестер ягів, близького до лелек, і відображає зміни, що відбулися в трипільському суспільстві: занепад старих матриархальних традицій, де жінка була ключовою фігурою родової спільноти, а шлюб освячувала материнська влада. Лука, який порушив моральну засторогу, стає закликом, що означає його віддалення од традиційного укладу життя громади. Раптова смерть Луки і Ягільки під час нашествия сарани, яка винищує посіви, символізує початок занепаду трипільської спільноти, а їх поховання в землі, замість традиційного для трипільців-сонцепоклонників обряду спалення, – їхню важку провину, що спричинила руйнування усталеного ладу. Однак, попри трагічну розв'язку – загибель молодят, – повість завершується оптимістично – народженням дитини, що уособлює надію на відродження життя, а отже, незнищенність роду. Драматичний сюжет набуває дидактично-пізнавального змісту, коли відкривається, що Лука і Ягілька є саме тими пращурами, чие поховання виявив під час розкопок їхній далекий нащадок – археолог Лука Савур.

Основний художній прийом – «подорож у минуле» – у «Великому Цабе» виконує дві важливі функції: по-перше, розкриває тісний зв'язок між сучасністю і правдавними часами (Лука Савур відчуває свою єдність із предками не лише через дослідження археологічних знахідок, а й завдяки особистим переживанням); по-друге, унаочнює гіпотезу про трипільців як пращурів українців (це дає змогу авторці не лише підсилити ідеологічні акценти, а й уявити історію як безперервний процес, що в ньому сучасні люди є спадкоємцями колишніх цивілізацій). Окрім того, зв'язок людини ХХ ст. з архаїчними елементами світогляду простежується й через авторську інтерпретацію імен³⁸ і спроби етимологічного аналізу деяких слів. Хоча ці припущення і викликають дискусії, вони підкреслюють ідею культурної тяглості й відображають вплив міфологічних уявлень на сучасну свідомість.

(продовження в наступному номері)

References

- Derzhavyn, V. (1953). Kazka dla doroslykh, ale molodi – skorshe mistyfikatsiia [A fairy tale for adults, but for young people it is rather a mystery]. *Vyzvolnyi shliakh – The liberation path*, 4 (67), P. 37–38.
- Humenna, D. (1946). Pozycheni «Predky» [Borrowed «Ancestors»]. *Kerma*, April–July, P. 157–163.
- Humenna, D. (1968). Zoloty pluh: roman [Golden plough: a novel]. New York, USA.
- Humenna, D. (1971). Rodynnyi albom [Family album]. New York, USA.
- Humenna, D. (1978). Mynule plyve v pryideshnie. Rozpovid pro Trypillia [The past floats into the future. The story of Trypillia]. New York, USA.
- Humenna, D. (1982). Tainopys. Nebesnyi zmii: fantastychna povist na tli praistorii [The Secret script. The Heavenly Serpent: a fantastic story against the background of prehistory]. New York, USA.
- Humenna, D. (2004). Dar Evdotei [The Gift of Eudothea]. Kyiv, Ukraine.
- Kachurovskyi, I. (1985). Ohliad knyzhky Dokii Humennoi «Nebesnyi zmii» [Review of Dokiya Humenna's book «Heavenly serpent»]. *Ukrainski visti – Ukrainian news*, 3, P. 4.
- Kasianenko, Ye. (Transl.). (1928). Roni Starshyi Zh.-A. Vybrani tvory [Roni Senior J.-A. Selected works]. Kharkiv, Ukraine.

³⁷ Гуменна Д. Велике Цабе: повість. С. 117.

³⁸ Приміром, ім'я Луки, що має латинське коріння, вказує на внутрішню чистоту й духовне просвітлення, а його прізвище Савур, тюркського походження, означає височину: це подвійне значення – світло й височина – увиразнює історичну місію персонажа, який, подорожуючи вві сні до трипільського світу, прагне об'єднати розрізнені толоки. Його супутника Ягілька втілює образ чистоти й радості, закладений в обрядових піснях весняного циклу (гагілках), що, природно, резонує з іменем Луки. Деякі імена відтворюють тотемну символіку, нагадуючи про зв'язок людини з природою і предками (наприклад, Бусол, Тур та ін.).

- Kostiuk, H. (1971). Z litopysu literaturnoho zhyttia v diiaspori [From the chronicle of literary life in diaspora]. *Suchasnist – Modernity*, 9 (129), P. 55.
- Kostiuk, H. (1975). Na perekhrestiakh zhyttia y istorii [At the crossroads of life and history]. *Suchasnist – Modernity*, 4 (172), P. 50–75.
- Krymskyi, V. (1946). Svitanok vlady [Dawn of power]. *Zveno – Chain*, 2, P. 14–19.
- Liaturynska, O. (1983). «Velyke Tsabe» D. Humennoi [«The Great Tsabe» by D. Humenna]. Toronto, USA.
- Onyshkevych, L. (1984). Rozмова z Dokiieiu Humennoi [Conversation with Dokiya Humenna]. *Suchasnist – Modernity*, 11 (283), P. 61–69.
- Petrov, V. (1948). Rizdviani obriady ukrainskoho narodu (Sproba doslidchoi analyzy) [Christmas rites of Ukrainian people (An attempt at a research analysis)]. *Ukrainska trybuna – Ukrainian tribune*, 7 January, P. 7–8.
- Rudynskyi, M. (1961). Kamiana Mohyla (korpus naskelnykh rysunkiv) [Stone Grave (corpus of rock paintings)]. Kyiv, Ukraine.
- Soroka, P. (2003). Dokiya Humenna. Literaturnyi portret [Dokiya Humenna. Literary portrait]. Ternopil, Ukraine.
- Shevchuk, V. (1990). U svitli ukrainskoho istorychnoho opovidannia. Derevo pamiaty: knyha ukrainskoho istorychnoho opovidannia [In the light of Ukrainian historical narrative. The Tree of memory: a book of Ukrainian historical narrative]. Kyiv, Ukraine.
- Terenozhkin, O. (1960). Kurhany v dolyni r. Molochnoi. Arkheolohichni pamiatky URSR [Mounds in the valley of the Molochna river. Archaeological monuments of the Ukrainian SSR]. Kyiv, Ukraine.
- Zhurba, H. (1962). Pysmennyk i yoho suprovid. Slovo. Zbirnyk I. Literatura. Mystetstvo. Krytyka. Memoary. Dokumenty [The writer and his accompaniment. The word. Collection I. Literature. Art. Criticism. Memoirs. Documents]. New York, USA.

Василенко Вадим Сергійович – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу української літератури ХХ століття та сучасного літературного процесу Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна).

Vasylenko Vadym – PhD in philology, a research fellow at the department of Ukrainian literature of 20th c. and modern literary process, T. Shevchenko institute of literature, NAS of Ukraine (4 Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine).

Email: vadylenko@gmail.com

Дата подання: 25 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Василенко, В. «Белетристика на науковому тлі»: гіпотетична реконструкція праісторії у прозі Докії Гуменної. Частина перша. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 124–135. DOI: 10.58407/litopis.250313.

Цитування за стандартом APA

Vasylenko, V. (2025). «Beletrystyka na naukovomu tli»: hipotetychna rekonstruktsiia praistorii u prozi Dokii Humennoi. Chastyna persha [«Fiction on a scientific basis»: a hypothetical reconstruction of prehistory in Dokiya Humenna's prose. Part first]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 124–135. DOI: 10.58407/litopis.250313.

Євген Джиджора

●

**БІБЛІЙНІ АЛЮЗІЇ
У КІНОСТРІЧЦІ С. ПАРАДЖАНОВА «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»**

●

**BIBLICAL ALLUSIONS
IN THE FILM «SHADOWS OF FORGOTTEN ANCESTORS» BY S. PARADJANOV**

DOI: 10.58407/litopis.250314

© Є. Джиджора, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3221-4866>

Мета дослідження – проаналізувати деякі кіноалюзії на біблійні твори у стрічці С. Параджанова «Тіні забутих предків» з огляду на їхнє художнє втілення та функціонування у кінотворі. **Наукова новизна:** біблійні алюзії спостерігаються у кількох сценах кінотвору. У сцені безтурботного поводження юних Івана та Марічки є підстави говорити про режисерську алюзію на перебування Адама та Єви в райському саду до гріхопадіння. У сцені споглядання Іваном та Марічкою за яскравою зіркою в небі можна уледити режисерський натяк на дороговказну зірку, яка освячувала мудреця шлях до хліву, де щойно народився Христос. У сцені, в якій Марічка знімає заблукалу вівицю з небезпечної скелі, проглядається євангельська притча про Доброго Пастиря. А у видінні Івана про те, що Христос знімає з голови Свій терновий вінець, варто говорити про очевидне переосмислення євангельської розповіді про розп'яття Христа. У сцені зваблення Палагною Івана помітна ще одна алюзія на Адама і Єву. Нарешті, у кривавих конях, які з'являються в кадрі в момент вбивства старого Палійчука, легко впізнаються вершники Апокаліпсису з Одкровення Іоанна Богослова.

Висновки: проаналізовані біблійні натяки стають помітними кіномазками, за допомогою яких режисер проводить інтертекстуальні паралелі із сакральним християнським першоджерелом.

Ключові слова: біблійні алюзії, поетичне кіно, екранізація, кінонатяк, інтертекстуальність, біблійна герменевтика.

●

The purpose of the publication is to analyze some cinematic allusions to biblical works in the S. Paradjanov's film «Shadows of forgotten ancestors» in view of their artistic embodiment and functioning in the film. **Scientific novelty:** Biblical allusions are observed in several scenes of the film. In the scene of young Ivan and Marichka's carefree behaviour, there are grounds to talk about the director's allusion to Adam and Eve's stay in the Garden of Eden before the fall. In the scene of Ivan and Marichka gaze at the bright star in the sky, it subtly suggests the guiding star that led the wise men to the stable where Christ had just been born. In the scene in which Marichka rescues a lost sheep from a dangerous cliff, we can see echoes to the Gospel parable of the Good Shepherd. And Ivan's vision of Christ removing the crown of thorns from His head invites a reinterpretation of the Gospel narrative surrounding Christ's crucifixion. In the scene of Palagana's seduction of Ivan, there is another allusion to Adam and Eve. Finally, the bloody horses that appear in the frame at the moment of the old man Paliychuk's murder are easily recognisable as the horsemen of the Apocalypse from the Revelation of John the Evangelist.

Conclusions: analyzed biblical allusions become noticeable film strokes, with the help of which the director draws intertextual parallels with the sacred Christian primary source.

Key words: biblical allusions, poetic film, screen adaptation, film allusion, intertextuality, biblical hermeneutics.

У 2024 р. виповнилося сто років з дня народження Сергія Параджанова, видатного українського кінорежисера вірменського походження. Відтак ЮНЕСКО оголосила 2024 р. – роком С. Параджанова. В історії українського кінематографа постать С. Параджанова знакова. По-перше, він був причетний до становлення «поетичного кіно» в 60-х рр. XX ст.¹ По-друге, саме С. Параджанову вдалося зняти кінострічку, яка посідає

¹ Брюховецька Л. «Війна культур» чи загроза асиміляції? Українське поетичне кіно як фактор національного самоствердження. 2008. Т. 75. С. 77–84; Брюховецька О. «Поетичне кіно»: фільм «Тіні забутих предків» у контексті візуальної культури 1960-х рр. *Містеріум*. 2013. Вип. 52. С. 48–54; Капелюшний В., Конта Р., Ховайба Н. Українське поетичне кіно С. Параджанова: радянська історіографія. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 2. С. 300–304.

перше місце у рейтингу «100 найкращих фільмів в історії українського кіно», укладеному в 2021 р. на основі опитування авторитетних національних та міжнародних кінокритиків². Авжеж, ідеться про «Тіні забутих предків».

З огляду на художню реалізацію ідейного задуму, «Тіні забутих предків» С. Параджанова – близька до літературного першоджерела екранізація однойменної повісті М. Коцюбинського. Стрічку було поставлено на кіностудії ім. О. Довженка в 1964 р. і присвячено сторічному ювілею письменника. Як і повість, фільм створено на перетині християнських уявлень та «народних переказів, звичаїв і побуту старих Карпат», про що вказано у вступних титрах³. Проте, на відміну від повісті М. Коцюбинського, С. Параджанов більше уваги приділяє релігійним мотивам і подекуди вдається до відвертих або ледь помітних алюзій на біблійні твори.

У «Кінословнику» В. Миславського кіноалюзія розуміється як прийом, що має досить широкий спектр значень. Це і «прямі цитати з давніх фільмів, “увічнення” жанрів минулого, а також їх сучасна переробка, ремінісценції, парафразування сцен із класичних фільмів, сюжетних мотивів, кадрів, які запам’яталися, фраз із діалогів, характерних жестів героїв тощо» і, крім того, це «різноманітні форми імітації історичних кіноджерел; згадування в діалогах назв визначних й ординарних фільмів, режисерських імен; стилізація народної архаїки; “лукава гра” з назвами фільмів, які мерехтять на задньому плані у формі реклами, афіш; модифікація персонажів, сюжетів, мотивів старих фільмів»⁴. Тож кіноалюзія – це кінематографічний натяк, відсилання до впізнаваного явища культури.

У статті буде прокоментовано *шість* кінонатяків С. Параджанова на відомі епізоди Старого й Нового Завіту. Це предмет нашого дослідження. Відповідно об’єктом виступають кіношедевр С. Параджанова «Тіні забутих предків», однойменне літературне першоджерело – повість М. Коцюбинського, а також окремі біблійні твори.

Для аналізу кінонатяків у стрічці С. Параджанова пропонуємо розглянути наступні сцени:

1. поводження юних Івана та Марічки;
2. зірка, що вказує шлях;
3. смерть Марічки;
4. видіння Христа, який знімає Свій терновий вінець;
5. зваблення Івана Палагною;
6. вогняні коні.

Почнемо з поводження Івана та Марічки. Історії їхніх взаємин присвячена друга частина фільму, яка називається «Іванко та Марічка». У перших сценах головні герої зображені підлітками, які весь час разом. Вони кружляють на квітковій галявині, тримаючись за руки, перекочуються в траві, сидять біля ватри увечері, слухаючи лісові звуки, Марічка співає пісень, а Іванко грає на сопілці. В одній із сцен веселі діти біжать через ліс до джерельця. При цьому Іван розмахує руками, імітуючи пташині махи крилами. Біля джерела діти повністю роздягаються і стрибають у воду. Починають плескатися і бавитися у воді. Потім Марічка вибігає, підхоплюючи свій одяг. За нею біжить Іванко. Далі сцена продовжується вже на відкритій галявині. Голі діти стрибають, сміються, штовхаються, розмахують над головою своїм одягом. Сцена закінчується тим, що Іван зриває шнурок з дерев’яним хрестиком з ший Марічки. Уся сцена триває 1.5 хвилини під акомпанемент піднесеної скрипичної мелодії⁵.

Варто зазначити, що в повісті М. Коцюбинського є схожий епізод. У ньому ігрища голих дітей описано так: «Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягнувшись, бовталися в ній, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором»⁶. Відтак можна зробити висновок, що у відтворенні поведінки юних Івана та Марічки С. Параджанов дотримується письменницького задуму.

З нашої точки зору, у такому первісному радісному поводженні юних Іванка та Марічки простежується алюзія на перебування Адама і Єви в райському саду. Нагадаємо, що до гріхопадіння Адам і Єва дивилися на світ духовними очима. Вони були здатні впізнавати один одного. Перші люди не потребували одягу, позаяк не стидалися ані себе, ані Бога, з яким могли говорити. Ось як про це сказано в книзі Буття: «І перетворив Господь Бог те

² Голобородько Я. Коцюбинський – «Тіні забутих предків» – Параджанов. *Репозиторий Dspace*. URL: <http://ds.forlan.org.ua/handle/123456789/566>.

³ Тіні забутих предків 1964. Легендарний український фільм. Шедевр українського кіно. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fbKm3twSmOU>. Таймкод: 0:00–0:10.

⁴ Миславський В. Кінословник. Терміни, визначення, жаргонізми. Харків, 2007. С. 6–7.

⁵ Тіні забутих предків 1964. Легендарний український фільм... Таймкод: 13:19–14:46.

⁶ Користуюся виданням, в якому збережено старий український правопис, що його було дотримано у прижиттєвій публікації повісті М. Коцюбинського у 1913 р.: Коцюбинський М. Тіні забутих предків. Брустури: Вид-во «Брустури», 2024. С. 42.

ребро, що взяв із Адама, на жінку, і привів її до Адама. І промовив Адам: “Оце тепер вона – кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона жінкою буде зватися, бо взята вона з чоловіка. Покине тому чоловік свого батька та матір свою, та й пристане до жінки своєї, – і стануть вони одним тілом”. І були вони нагі обое, Адам та жінка його, і вони не соромились» (Бут. 2, 22–25)⁷.

У вищевказаній кінематографічній сцені С. Параджанов, вочевидь, прагне показати райську гармонію юних Івана та Марічки. Вони настільки прив’язані один до одного, їм так добре удвох, що вони прагнуть позбутися зайвого одягу. І відтак повернутися до першозданого вигляду, в якому людину створив Бог. У фіналі сцени показано, що Іван та Марічка належать тільки одне одному. Іван зриває хрестик з Марічки і тим самим показує, що вона – його. І Марічка ніяк не пручається цьому, бо вона – така його.

Далі розглянемо епізод із зіркою, що вказує шлях. Вперше тема зірки виникає у сцені прощання Марічки з Іваном, який йде на полонину найматися на роботу. Марічка просить Івана, щоб вночі він дивився на зірку на небі. Іван відповідає: «Добре, Марічка, будемо дивитися обое»⁸. Вже у третій частині фільму, яка називається «Полонина», показано, як Іван вночі лежить на траві та дивиться на яскраву зірку. Він думає про Марічку, адже питає себе: «Чому ти се, бай, не жениш, високий бескиде?»⁹. У наступному кадрі показано Марічку, яка так само дивиться на блимання зірки у нічному небі. Вона теж думає про Івана і посміхається. Аж раптом встає, збентежено дивиться вгору і йде кудись, наче на світло зірки.

Якщо порівнювати ці сцени з твором М. Коцюбинського, то слід визнати, що в повісті тема зірки аж настільки не розвинута. У схожому епізоді розставання Марічка лишень каже, що вдивлятиметься по ночах в зоряне небо: «А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков – тоту бачить Иванко»¹⁰.

На наш погляд, у спогляданні зірки й слідуванні за її світлом вбачається відомий новозавітний епізод. В Євангелії від Матея розповідається про мудреців зі Сходу. Вони прийшли в Єрусалим дізнатися про Ісуса Христа, адже Його народження їм сповістила яскрава зірка: «Коли ж народився Ісус у Вифлеємі Юдейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зо сходу, і питали: “Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачили зорю Його, і прибули поклонитися Йому”» (Мт. 2, 1–2). В Євангелії зірка – небесний дороговказ, який веде східних мудреців до Христа.

У фільмі С. Параджанова сійво зірки об’єднує Івана та Марічку, вказує їм шлях один до одного. Для Марічки Іван – омріяна й бажана зоря, і вона готова йти на її світло. Тут зірка постає небесним дороговказом, який веде Марічку до коханого.

На цьому тема зірки у фільмі не вичерпується, а її продовження пов’язане з черговою біблійною алюзією. Після того, як Марічка побачила блимання у нічному небі, вона рушила в ліс. Під акомпанемент тривожної мелодії ми бачимо, як дівчина пробирається крізь дерева, поглядаючи на зірку. Однак цю сцену змонтовано так, що паралельно ми ще бачимо вівчарів, які зганяють худобу з полонини і занепокоєно перегукуються між собою, наче щось загубили. У наступній сцені показано, як Марічка дереться по стрімкій скелі, намагаючись дотягнутися до чорної вівці. Монтажний стик дозволяє зрозуміти, що вівчарі гукують про цю загублену вівцю. Відтак Марічка, яка йшла їм назустріч, побачила вівцю й вирішила допомогти повернути її до стада. Вона хапає вівцю на руки, притгуляє до себе як дорогий скарб, радісно усміхається і кричить кудись угору: «Івааа»¹¹. Марічка сигналізує про порятунок зниклої вівці саме Іванові, своєму коханому, до якого і йде. Проте сцена має трагічне завершення. Марічка з вівцею на руках робить кілька кроків вперед, спотикається і зривається вниз зі скелі. Далі ми бачимо, як стрімкий горний потік несе чорну вівцю, а Марічка помирає.

Щаслива усміхнена Марічка з вівцею на руках виглядає як алюзія на євангельського Доброго Пастиря. В Євангелії від Матея Ісус розповідає учням притчу про загублену вівцю: «Як вам здається: коли має який чоловік сто овець, а одна з них заблудить, то чи він не покине дев’ятдесятьох і дев’ятьох в горах, і не піде шукати заблудлої? І коли пошастить відшукати її, поправді кажу вам, що радіє за неї він більше, аніж за дев’ятдесятьох і дев’ятьох незаблудлих» (Мт. 18, 12–13). Для семантичного розширення вказаної притчі варто згадати, що в Євангелії від Йоана Христос називає Себе так: «Я – Пастир Добрий! Пастир добрий кладе життя власне за вівці» (Йн. 10, 11). Добрий пастир прагне відшукати хоча б й одну заблукалу вівцю і готовий навіть померти за своє стадо.

⁷ Цитую біблійні твори в українському перекладі Івана Огієнка. Українська Біблія онлайн. URL: <https://ukrbiblia.at.ua/>.

⁸ Тіні забутих предків 1964. Легендарний український фільм... Таймкод: 23:45–23:53.

⁹ Там само. Таймкод: 31:20–31:45.

¹⁰ Коцюбинський М. Тіні забутих предків. С. 51.

¹¹ Тіні забутих предків 1964. Легендарний український фільм... Таймкод: 34:49–35:00.

У С. Параджанова Марічка якраз і віддає життя за заблукалу вівцю. Але ж ця вівця відбилася від стада, яке пас її Іван! А саме до нього її вела зірка в небі. Цікаво, що у М. Коцюбинського смерть Марічки передано не так, образи доровказної зірки та заблуканої вівці не задіяно. У повісті є два важливі сюжетні епізоди. Спочатку Івану сниться сон, в якому він разом з Марічкою десь на галявині й вона простягає до нього руки. А потім у ранковому мареві йому привиділася Марічка, яка кличе його: «Ива-а»¹². Саме тому, як пояснює автор, Іван поспішав спуститися з полонини додому. Він передчував біду. І вона сталася: «Він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода»¹³. Це все, що сказано про смерть Марічки у повісті. Відзначаємо міжмистецький діалог кінорежисера і письменника. У фільмі смерть Марічки передається через її власні переживання, а в повісті – через переживання Івана.

Наступна кіноалюзія дуже глибока у стрічці С. Параджанова. Після смерті Марічки, режисер зосереджується на внутрішньому стані Івана. Цьому присвячена четверта частина фільму, яка має назву «Самотність». Для відтворення самотності головного героя С. Параджанов обирає три кінематографічні прийоми: чорно-білий кадр, закадровий голос, накладання кадрів. Нам демонструють декілька сцен у чорно-білому рішенні. За кадром сусіди розповідають один одному про те, як Іван втратив інтерес до життя, що він блукає по селам, наймається на любов роботу, що він страшенно змарнів, їсти не хоче, тільки думу думає та в дрімбів грає. В одній із таких чорно-білих сцен ми бачимо Івана, який щось робить на даху церкви. На дворі вже холодно, тож він злізає по драбині вниз, йде до напіввідкритої каплички і гріє руки над горящими свічками. Аж раптом кадр зі свічками стає кольоровим. Потім на екрані з'являється розп'яття, на якому вирізьблений з дерева Христос поступово «оживає» завдяки технології накладання кадрів. І вже показано якогось чоловіка, розп'ятого на хресті, але не схожого на Христа. Монтажні перебивки з обличчям малого, а потім вже дорослого Івана, дають нам зрозуміти, що на хресті був саме він. Цей незнайомий чоловік на хресті може сприйматися як символ душі Івана. А в наступній сцені розп'ятий чоловік знімає з голови терновий вінець і кидає на землю. Терновий вінець горить, а Іван гріє над ним руки¹⁴.

Нічого подібного в повісті М. Коцюбинського немає. А між тим перед нами алюзія на розп'яття Ісуса Христа, ключовий епізод чотирьох Євангелій та всього Нового і Старого Завітів. Однак у С. Параджанова канонічне євангельське розп'яття сильно переосмислено. Режисеру явно йдеться не про Христа. Як можна зрозуміти, йому йдеться про саморозп'яття людини. Іван, який не може змиритися з втратою коханої, сам розпинає себе на хресті. Він не живе, а страждає. Він наче живий, але на живого не схожий. Утім, перебування в церкві змінює його. Іван знімає страждальний вінець і тим самим немов би сходить з хреста, на якому раніше сам себе розп'яв.

Показово, що наступна сцена знов виконана чорно-білою. Увесь в снігу, Іван просинається біля тої ж каплички, де напередодні грів руки над свічками. Складається враження, що сходження з хреста йому приснилося. Однак він пробудився вже іншим. Навколо бігають діти та співають різдвяну колядку «Добрий вечір, пане-господарю!». Наступило Різдво. Люди йдуть до церкви на свято. Проходячи повз Івана, вони пригощають його горілкою, обіймають, цілують. І він теж наче наново народжується. Одразу після сцени Різдва показано, як Іван вилізає на гіллясте дерево і щось дістає там. А продовження цієї сцени стає кольоровим і в ній спостерігається чергова біблійна алюзія.

Вперше на екрані з'являється Палагна. Ми бачимо тривалу німу сцену. Біля кузні Іван підковує коня Палагни. Палагна грайливо дивиться на Івана, впритул наближається до нього, намагається обійняти і поцілувати. І дає йому яблуко. Але Іван ухиляється від поцілунку, відкладає яблуко на ганок і повертається до роботи. По її завершенню Палагна вже в сідлі. Іван розкриває над нею червону парасолу, адже йде дощ. Однак Палагна відставляє парасолу і плавно з'їжджає із сідла в руки Івана¹⁵. Після цього режисер знову повертає нас до того дерева, з якого Іван щось зривав. Тепер ми бачимо обличчя героя крупним планом. Він смачно кусає зелене яблуко. А далі на екрані з'являються такі титри: «...Іван жениться... Треба ж було газдувати...»¹⁶.

Ці слова – трохи змінена цитата з повісті. У М. Коцюбинського вся історія знайомства Івана з Палагною описана двома реченнями: «Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було газдувати»¹⁷. Ніякої сцени зваблення тут немає.

¹² Коцюбинський М. Тіни забутих предків. С. 79–82.

¹³ Там само. С. 85.

¹⁴ Тіни забутих предків 1964. Легендарний український фільм... Таймкод: 47:00–48:15.

¹⁵ Там само. Таймкод: 52:05–53:57.

¹⁶ Там само. Таймкод: 54:10–54:12.

¹⁷ Коцюбинський М. Тіни забутих предків. С. 86.

Нам видається, що у звабленні Івана Палагною можна розгледіти біблійну алюзію на гріхопадіння Адама і Єви. Як відомо, в епізоді гріхопадіння спочатку Єва куштує заборонений плід, а потім дає його Адаму, і той також їсть: «І побачила жінка, що дерево добре на їжв, і принадне для очей, і пожадане дерево, щоб набутти знання. І взяла з його плодв, та й з'їла, і разом дала теж чоловікові своєму, – і він з'їв» (Бут. 3, 6). Звернімо увагу, у Книзі Буття не сказано, що забороненим плодом було яблуко. Однак у світовій культурі саме яблуко вважається тим плодом, який Єва дає Адаму. Цим ми завдячуємо живописцям епохи Відродження. У картинах «Гріхопадіння» Гуго ван дер Гуса (XV ст.), «Адам і Єва» Альбрехта Дюрера (поч. XVI ст.), «Адам і Єва. Гріхопадіння» та «Спокуса» Лукаса Кранаха Старшого (XVI ст.), «Земний рай з гріхопадінням Адама і Єви» Питера Рубенса та Яна Брейгеля (поч. XVII ст.) та ін. саме яблуко символізує гріховний вчинок перших людей.

У С. Параджанова спостерігається дещо спрощений кінонатяк на Єву, яка спокушає Адама яблуком. Палагна явно хоче отримати Івана. Через те вона й просить його підкувати коня. Іван виконує роботу, але яблуко з її рук не бере. Після самотніх страждань, він повертається до життя, але не так швидко. Марічка все ще в його серці. Коли ж Палагна опиняється в його руках буквально, він відважується дати волю емоціям і посміхається. А в наступній сцені смачно кусає яблуко, однак не те, яке йому подавала Палагна, а те, яке сам зірвав з дерева. Це відкусане яблуко сигналізує, що Іван приймає загравання Палагни, погоджується женитися на ній.

Разом з тим, цю сцену можна розуміти ще глибше. Відкусане яблуко – гріх, на якій Палагна спокусила Івана. Адже обираючи Палагну, він тим самим віддаляється від Марічки, наче зраджує її. Тут гарна нагода нагадати, що при створенні фільму С. Параджанов надихався картиною Тіціана «Любов небесна та любов земна»¹⁸. З огляду на сюжетну дію стрічки, зрозуміло, що Марічка – то небесна любов і високі почуття, тоді як Палагна – земна любов і низменні почуття. Тож бажання бути з Палагною – це погнання високого на користь низменного. Таке своєрідне гріхопадіння Івана.

Нарешті, остання біблійна алюзія реалізована на початку фільма. У сцені вбивства батька Палійчука старим Гутенюком ми бачимо на екрані потоки крові. Але ці потоки передано у вигляді чотирьох червоних коней, які несуться галопом¹⁹. Цей образ можна сприймати як алюзію на чотирьох вершників Апокаліпсису. В Одркровенні Іоанна Богослова розповідається про чотирьох вершників, які з'являються по слову Божому вершити Суд над світом. При появі вершника на червоному коні сказано: «І вийшов кінь другий, – червоний. А тому, хто на ньому сидів, було дано взяти мир із землі та щоб убивали один одного. І меч великий був даний йому» (Одрк. 6, 4). Тож коли у сцені вбивства старого Палійчука показано чотирьох кривавих коней, це можна вважати прямою відсилкою до біблійних слів «було дано взяти мир із землі та щоб убивали один одного».

Отже, у кінострічці С. Параджанова реалізовано щонайменше шість алюзій на такі біблійні твори, як: Буття. Євангеліє від Матея. Євангеліє від Йоана та Одркровення Йоана Богослова. Наврядчи можна говорити про те, що всі ці алюзії концептуально пов'язані між собою і становлять цілісну сюжетно-композиційну канву всього кінотвору. Проте деякі кіноалюзії, дійсно, тісно взаємодіють. Дороговказна зірка приводить Марічку до заблукалої вівці, через яку вона віддає своє життя як Добрий Пастир. А після зняття з себе вінця страждальця і сходження з хреста, Іван відповідає на загравання Палагни – бере її спокусиле яблуко. В цілому ж, кожна біблійна алюзія виконує, здебільшого, естетичну функцію. Вказані натяки стають помітними деталями, за допомогою яких режисер, з одного боку, рухає сюжет кінотвору, а з іншого – проводить інтертекстуальні паралелі із сакральним християнським першоджерелом. При цьому слід розуміти, що наведені паралелі є суто художніми і не містять канонічного релігійного сенсу. Позаяк алюзія – це не всеохопний символ, який дозволяє ототожнювати означальне з означуваним і, у той же час, показувати різницю між ними. Алюзія – це відсилання до впізнаваного явища культури. У С. Параджанова біблійні відсилки майстерно вмонтовано у народні звичаї та гуцульський побут. І разом всі ці рівноправні елементи становлять унікальне поетичне кінополотно.

References

Briukhovetska, L. (2008). «Viina kultur» chy zahroza asymiliatsii? [«War of cultures» or a threat of assimilation?]. *Ukrainske poetychne kino yak faktor natsionalnoho samostverdzhennia – Ukrainian poetic cinema as a factor of national self-affirmation*, 75, P. 77–84.

¹⁸ Брюховецька О. Дві жінки: сексуальність у фільмі С. Параджанова «Тіні забутих предків». *Maricperiум*. 2015. Вип. 59. С. 48–51.

¹⁹ Тіні забутих предків 1964. Легендарний український фільм... Таймкод: 7:27–7:30.

Briukhovetska, O. (2013). «Poetychne kino»: film «Tini zabutykh predkiv» u konteksti vizualnoi kultury 1960-kh rr. [«Poetic cinema»: «Shadows of forgotten ancestors» in the context of visual culture of the 1960s.]. *Magisterium – Magisterium*, 52, P. 48–54.

Briukhovetska, O. (2015). Dvi zhinky: seksualnist u filmi S. Paradzhanova «Tini zabutykh predkiv» [Two women: sexuality in S. Parajanov's «Shadows of forgotten ancestors»]. *Magisterium – Magisterium*, 59, P. 48–51.

Kapeliushnyi, V., Konta, R., Khovaiba, N. (2019). Ukrainiske poetychne kino S. Paradzhanova: radianska istoriografiiia [Ukrainian poetic cinema by S. Parajanov: Soviet historiography]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv – Bulletin of the National academy of management personnel of culture and arts*, 2, P. 300–304.

Myslavskiy, V. (2007). Kinoslovyk. Terminy, vyznachennia, zhargonizmy [Film dictionary. Terms, definitions, jargon]. Kharkiv, Ukraine.

Джиджора Євген Володимирович – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та компаративістики, Одеський національний університет ім. І. Мечникова (Французький бульвар 24/26, Одеса, Україна, 65058).

Dzhidzhora Yevgen – doctor of philological sciences, professor at the chair of philology department of Ukrainian literature and comparative studies, Odesa I. Mechnikov national university (24/26 Frantzuskij bulvar, Odesa, 65058, Ukraine).

E-mail: dzhidzhora@gmail.com

Дата подання: 10 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Джиджора, Є. Біблійні алюзії у кінострічці С. Параджанова «Тіні забутих предків». *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 136–141. DOI: 10.58407/litopis.250314.

Цитування за стандартом APA

Dzhidzhora, Ye. (2025). Bibliini aliuzii u kinostrichtsi S. Paradzhanova «Tini zabutykh predkiv» [Biblical allusions in the film «Shadows of forgotten ancestors» by S. Parajanov]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 136–141. DOI: 10.58407/litopis.250314.

Віктор Кисіль

ЕВОЛЮЦІЯ ПОКАЯННИХ ЗАЯВ ІВАНА ДЗЮБИ¹

EVOLUTION OF THE REPENTANCE STATEMENTS OF IVAN DZYUBA

DOI: 10.58407/litopis.250315

© В. Кисіль, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4194-2251>

Розвиток української літератури в умовах тоталітарної системи в СРСР 1920-х рр. зумовив суттєві зміни в жанрово-стильових тенденціях. Ідеться про появу такого характерного для тоталітарного суспільства жанру як покаяння лист, що набув значного поширення. Іноді домінуючий мотив покаянного листа встановити важко, але часто тексти будуються на основі поєднання різних мотивів, а відтак маємо справу з дифузією внутрішньожанрових особливостей у межах одного листа. **Метою** нашої розвідки є аналіз покаяння заяв І. Дзюби в контексті жанрових особливостей покаяння листів, що стали певним явищем літературного життя на теренах СРСР упродовж 1920–1980-х рр. Під час дослідження жанру покаяння листа та покаяння заяв І. Дзюби залучено біографічний, культурно-історичний та порівняльно-історичний **методи**. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що дотепер покаяння заяви І. Дзюби не були досліджені в українському літературознавстві; тим часом, вони справили значний вплив на розвиток не лише української літератури 1970-х рр., але й на все культурне середовище СРСР. Розгляд заяв-покаянь дасть можливість уповні зрозуміти тенденції та умови розвитку української літератури 1960–1980-х рр. Покаяння тексти І. Дзюби були написані після появи його книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Окрім двох покаяння заяв І. Дзюби, проаналізовано його виступ та відповіді на запитання під час засідання правління президії Спілки письменників України, що відбулося 2 березня 1972 р., а також окремі елементи його пояснень, які він писав під час арешту, даючи свідчення слідчим КДБ. **Висновки**. Аналіз листів І. Дзюби та його попередників і сучасників дає можливість говорити про розвиток своєрідного окремого жанру, що його можна назвати листом-покаянням чи покаянням листом. До жанрових ознак покаяння листа доречно зарахувати композиційні складові, які містили-ся в переважній більшості подібних текстів: рішуча підтримка авторами офіційної позиції Комуністичної партії та Радянської держави, що були висловлені в пресі, у доповідях партійних і державних лідерів на різноманітних нарадах і зібраннях; різке відмежування від офіційно засуджених явищ, незалежно від того, що автори в минулому не лише співпрацювали з певними мистецькими угрупованнями й були в дружніх стосунках із їхніми представниками, але й підписували установчі документи відповідних організацій і кваліфікувалися як однодумці скопрометованих осіб; заперечення офіційних владних органів у власній незапалюваності, політичній благонадійності та готовності працювати далі над внутрішнім ідеологічним вдосконаленням; використання брутальної лексики на адресу офіційно засуджених угруповань і осіб. Покаяння листи, як і годиться повноцінному жанрові, мали навіть свою внутрішньожанрову типологію. Зокрема залежно від змістової домінанти можна вказати на їхні різновиди: листи-покаяння, листи-засудження, листи-відмежування, листи-звинувачення, листи-виправдання. Як можна бачити з проведеного аналізу покаяння заяв І. Дзюби та обставин, що їм передували, вимальовується своєрідна схема, за якою розвивалися події, що призвели до появи покаяння заяви І. Дзюби: створення в пресі тиску на автора памфлету через публікацію замовних матеріалів, звинувачення в націоналізмі, ревізіонізмі комуністичної ідеології та обстоюванні капіталістичних ідеалів; проведення «виховних бесід» із І. Дзюбою в партійних органах та КДБ; тиск на роботі з пропозиціями звільнитися; погрози виключення та, зрештою, виключення зі Спілки письменників України; арешт, слідство, вирок суду та ув'язнення. Покаяння заяви І. Дзюби цілком відповідають жанровим ознакам покаяння листів, що їх писали українські митці в 1920–1930-х рр., коли відмовлялися від власних поглядів чи виправдовувалися за допущені помилки.

Ключові слова: покаяння заява, жанр покаяння, покаяння лист, лист-каяття, лист-виправдання, Іван Дзюба.

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка. Через початок Широкої війни 24 лютого 2022 р., блокаду та обстріли Чернігова статтю редакцією «Сіверянського літопису» було загублено. Публікуємо її із запізненням.

Із лютого 2022 р. В.В. Кисіль боронить Україну в лавах ЗСУ.

The development of Ukrainian literature under the totalitarian system in the USSR in the 1920s led to significant changes in genre and style trends. It is about the emergence of such a characteristic of a totalitarian society genre as the letter of repentance, which has become widespread. Sometimes it is difficult to establish the dominant motive of the letter of repentance, but often texts are based on a combination of different motives, and thus we are dealing with the diffusion of intra-genre features within one letter. **The purpose** of our research is to analyze I. Dziuba's penitential statements in the context of genre features of letters of repentance, which became a certain phenomenon of literary life in the USSR during 1920–1980. Biographical, cultural-historical and comparative-historical methods are involved in the study of the genre of letter of repentance and penitential statements of I. Dziuba. **The scientific novelty** of the article is that at the moment I. Dziuba's penitential statements have not been studied in Ukrainian literary criticism, meanwhile, they had a significant impact not only on the development of Ukrainian literature in the 1970s, but also on the entire cultural environment of the USSR. Consideration of applications for repentance will provide an opportunity to fully understand trends and conditions of development of Ukrainian literature in 1960–1980. I. Dziuba's penitential texts were written after the publication of his book "Internationalism or russification?". In addition to I. Dziuba's two penitential statements, his speech and answers to questions during a meeting of the Presidium of the Union of writers of Ukraine held on March 2, 1972 were analyzed, as well as some elements of his explanations when he testified to KGB investigators. **Conclusions.** The analysis of letters of I. Dziuba and his predecessors and contemporaries gives an opportunity to talk about the development of a kind of separate genre, which can be called a letter of repentance or a penitential letter. The genre features of the letter of repentance include the compositional components that were present in the vast majority of such texts: the authors strongly support the official position of the Communist party and the Soviet state, expressed in the press, in reports of party and state leaders at various meetings and gatherings; sharp separation from officially condemned phenomena, regardless of the fact that the authors in the past not only collaborated with certain artistic groups and were on friendly terms with individuals, but also signed the founding documents of relevant organizations and qualified as like-minded compromised persons; assurance of the official authorities of their own innocence, political credibility and readiness to work further on internal ideological improvement; use of harsh vocabulary addressed to officially convicted groups and individuals. Repentance letters, as befits a full-fledged genre, even had their own internal genre typology. In particular, depending on the content dominant, it is possible to indicate their separate varieties: letters of repentance, letters of condemnation, letters of delimitation, letters of accusation, letters of acquittal. As can be seen from the analysis of I. Dziuba's penitential statements and the circumstances that preceded them, a peculiar scheme emerges, according to which the events that led to I. Dziuba's penitential statement developed: pressure on the author of the pamphlet through the publication of commissioned materials in nationalism, revisionism of communist ideology and defense of capitalist ideals; conducting "educational talks" with I. Dziuba in party bodies and the KGB; pressure to work with proposals to resign; threats of expulsion and expulsion from the Union of writers of Ukraine; arrest, trial and imprisonment. Ivan Dziuba's penitential statements fully correspond to the genre features of penitential letters written by Ukrainian artists in the 1920s and 1930s, when they renounced their own views or apologized for their mistakes.

Key words: repentance statement, genre of repentance, repentance letter, letter of repentance, letter of justification, Ivan Dziuba.

Бурхливий розвиток української літератури в складних суспільно-політичних умовах ХХ ст. зумовив появу й такого цікавого явища, як покайні листи чи заяви-покаяння, де автори визнавали свої помилки перед радянською владою, удавалися до самокритики тощо. Так чи інакше, у різний час та за різних суспільно-політичних обставин писали покаяння М. Хвильовий, В. Поліщук, М. Куліш, П. Тичина, О. Досвітній, М. Яловий, М. Семенко та інші представники української літератури 1920–1930-х рр. Практика примусового «покаяння» в 1950–1970-х рр. застосовувалася проти З. Франко, письменників Є. Гуцала та Б. Харчука, перекладача Г. Кочура, історика М. Брайчевського, О. Бердника та ін.

Загалом таке явище як публічне каяття у засобах масової інформації в ХХ ст. було характерне для тоталітарних країн. Наприклад, можна згадати китайського поета, письменника й драматурга Го Можо, який 1966 р. підтримав китайську «культурну революцію» та зрікся всього написаного раніше.

На жаль, попри поширеність листів-покаянь в українському літературному процесі та їхню важливість для розуміння історичного контексту розвитку української літератури, вони, переважно, не стали предметом уважного вивчення дослідниками. Невеликим винятком є принагідні згадки про покайні листи істориками Ю. Шаповалом і Я. Грицаком у працях, присвячених вивченню архівних матеріалів, що пов'язані зі справами українських дисидентів і зокрема переслідуванням Івана Дзюби. Що ж стосується літературознавчих досліджень, то сьогодні існують поодинокі студії, у яких розглянуто місце та роль покаянних листів у розвитку літератури в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.², проте в них висвітле-

² Кисіль В. Автоекзекуція як літературний жанр. Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. 2002. № 557. С. 321–326; Його ж. Покайний лист як літературний жанр української літератури 1920-х – поч. 1930-х рр. Актуальні проблеми слов'янської філології. 2008. С. 197–205.

но лише окремі питання цього важливого явища. Про деякі аспекти покайних листів говорив у свій час Юрій Шерех (Ю. Шевельов), аналізуючи літературну дискусію 1925–1928 рр.³

Об'єктом нашого дослідження стали покайні заяви Івана Дзюби, написані після появи його книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та тиску на нього з боку радянської влади. Окрім двох покайних заяв І. Дзюби, до аналізу ми залучили також його виступ та відповіді на запитання під час засідання правління президії Спілки письменників України (СПУ), що відбулося 2 березня 1972 р., а також окремі елементи пояснень, які він писав під час арешту, даючи свідчення слідчим КДБ.

Вивчення покайних заяв І. Дзюби дасть можливість уповні зрозуміти контекст літературного життя 1960–1970-х рр. в Україні та окремі аспекти феномену шістдесятництва. Отже, актуальність пропонованої студії та її мета зумовлені тим, що покайня є важливим компонентом культурного процесу в Україні й допомагає зрозуміти тенденції розвитку української літератури ХХ ст.

Восени 1965 р. під враженням від масових арештів української інтелігенції І. Дзюба написав памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁴. За твердженням самого автора, «книга мала трьох адресатів (і, відповідно, в ній можна виокремити, якщо завгодно, три стилі): керівництво партії і уряду УРСР; по-друге, російську інтелігенцію, котра дивувалась, слухаючи нищівну критику “ленінської національної політики”, щиро або ж лицемірно запитуючи: “Да кто же вам запрещает говорить по-украински?”; по-третє, українське суспільство в цілому, перш за все молодь»⁵. Як зазначав І. Дзюба, він «прагнув розмовляти з кожним адресатом відповідною мовою», водночас зауважуючи: «...хоч елемент тактичних маневрів був, – загалом, щиро кажу, я не хитрував»⁶.

До того ж що текст памфлету поширювався в самвидаві, І. Дзюба в грудні 1965 р. абсолютно свідомо надіслав свій твір до керівних органів Української РСР, супроводивши його листом до «Першого секретаря ЦК Комуністичної партії України, члена Президії ЦК КПРС товариша Шелеста П.Ю.» та «Голови Ради Міністрів Української РСР, кандидата в члени Президії ЦК КПРС товарища Щербицького В.В.»⁷. Пізніше автор пояснив логіку свого вчинку: «Я тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти»⁸. Також І. Дзюба надіслав текст памфлету в Москву в ЦК КПРС та до редактора журналу «Новый мир» О. Твардовського.

Автор спробував, щоправда, безуспішно, передати памфлет і за межі СРСР, щоб через закордонні комуністичні партії впливати на національну політику КПРС. Хоча перша спроба передачі зазнала поразки, досить скоро робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?» потрапила за кордон, результатом чого стала публікація твору в лютому 1968 р. у видавництві «Сучасність» у ФРН. Загалом за межами СРСР памфлет друкувався, крім української, китайської, англійської, російської, французької та італійської мовами.

У Радянському Союзі студія «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширювалась українською та російською мовами у форматі самвидаву, здобувши неабияку популярність і справивши значний вплив на формування українського національного середовища та рух шістдесятників загалом. Для багатьох людей книга стала потужною мотивацією в боротьбі за національні права українців, а сам І. Дзюба став символом боротьби за незалежність і свободу.

Як указує Ю. Шаповал, радянська влада дуже швидко зрозуміла надзвичайну ідеологічну роль памфлету, але час було втрачено, а зупинити поширення книги в самвидаві чи за межами СРСР уже було неможливо. Тож залишалася єдина можливість боротьби – дискредитація автора твору, І. Дзюби⁹.

³ Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: В 3 т. Харків: Фоліо, 1998. Т. 2. 367 с.

⁴ Див.: Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.

⁵ Цит. за: Сюддюков І. Тривожний ювілей. *День*. 2005. № 213. 18 листопада. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/prodobici/trivozhnyi-yuviley>.

⁶ Там само.

⁷ Дзюба І. Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України, членові Президії ЦК КПРС товаришеві Шелесту П.Ю., Голові Ради Міністрів Української РСР, кандидатові в члени Президії ЦК КПРС товаришеві Щербицькому В.В. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz03.htm>.

⁸ Цит. за: Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shapoval_ivan-1.pdf.

⁹ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. *Чтиво*. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shapoval_Yurii/Sprava_Ivana_Dziuby/.

Починаючи з весни 1969 р. в радянській пресі з'являються матеріали, у яких наполегливо проводилася думка, що І. Дзюба «антирадянщик» і «націоналіст». Однією з перших таких публікацій була стаття Джона Віра¹⁰ «Вигадки й дійсність», надрукована в травні 1969 р. в газеті «Вісті з України», що видавалася в Києві для закордонних читачів. Автор статті писав про розквіт в УРСР української мови та культури, а І. Дзюбу охарактеризував як мрійника, який «гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму»¹¹.

У тому ж таки 1969 р. Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном надруковано книжку Б. Стенчука «Що і як обстоює Іван Дзюба?»¹². У книзі містилися закиди щодо ідеологічної упередженості автора тексту «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Насправді Богдан Стенчук – це псевдонім, за яким ховалися співробітники апарату ЦК КПУ. Автори книги, дискредитуючи І. Дзюбу, наголошували: «Книга І. Дзюби не має нічого спільного з сумлінним науковим дослідженням, що ведеться – з позицій марксизму-ленінізму. У даному випадку перед нами автор, який намагається, ... підібрати аргументи до заздалегідь зроблених, цілком упереджених суб'єктивістських висновків, видати завідомо буржуазно-націоналістичні ідеологічні принципи і політичні настанови за марксистсько-ленінську трактовку національного питання, за ленінську політику»¹³.

5 серпня 1969 р. в газеті «Літературна Україна» з'явилася доволі різка стаття редактора журналу «Вітчизна» Л. Дмитерка «Місце в бою, або про літератора, який опинився по той бік барикади», де І. Дзюбі закидали боротьбу проти радянської влади¹⁴.

Після тривалого кількомісячного цькування І. Дзюби в пресі правління Київської письменницької організації ухвалило рішення про виключення його зі Спілки письменників України. Варто зауважити, що президія СПУ не підтримала цього рішення, але, запросивши на своє засідання І. Дзюбу, влаштувала йому обструкцію, унаслідок чого той змушений був написати покайну заяву.

Перша заява І. Дзюби з'явилася на третій сторінці газети «Літературна Україна» від 6 січня 1970 р. Покайня було вміщене як частина матеріалу, що мав назву «У президії СПУ»¹⁵. Обрамленням заяви виступає розміщена тут же інформація про засідання правління Спілки письменників України. У матеріалі розповідалося про обставини, що передували засіданню, а також пояснювалися причини прийнятого рішення та обґрунтовувалося покарання, яке винесли І. Дзюбі.

Основна провина, яку закидали авторові памфлету, – це те, що «свою творчість, а отже й ім'я, [він] віддає на озброєння нашим зарубіжним ідеологічним супротивникам, речникам і провідникам шаленої антирадянської пропаганди»¹⁶. І. Дзюбу звинувачували також у тому, що «його промови та виступи з націоналістичним забарвленням, з гаслами політичного анархізму і, нарешті, видана за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”», написана з політично хибних, немарксистських позицій, стали поживою для ворогів радянського ладу, передусім збанкрутілих ідеологів українського буржуазного націоналізму»¹⁷.

Заява І. Дзюби, у якій він виправдовується, мала назву «До президії СПУ» й структурно складалася з трьох частин.

У першій частині покайня автор говорив про те, що на Заході, зокрема в середовищі української еміграції, часто згадується його ім'я в прикрих для нього контекстах і його оголошують ні більше ні менше як ватажком нібито існуючого на Україні націоналістичного підпілля, ставлячи під загрозу громадську репутацію¹⁸.

Друга частина містить твердження І. Дзюби про те, що він є радянським літератором, який стояв і стоїть на громадянських позиціях, що нічого спільного ні з ідеологією українського буржуазного націоналізму, ні з будь-якими концепціями ворожнечі народів і людиноненавистництва не мають. Ба більше, автор заяви наголошував, що у своїй діяльності завжди прагнув дивитися з погляду принципів наукового комунізму, учення Маркса–Енгельса–Леніна, убачаючи перспективи їхнього успішного розв'язання на шляхах виконання ленінських заповітів і комуністичного будівництва.

¹⁰ Справжнє ім'я – Вив'юрський Іван Федорович (1906–1983), канадський журналіст, член Компатії Канади, імовірно, радянський агент в діаспорі.

¹¹ Цит. за: Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? С. 42.

¹² Стенчук Б. Що і як обстоює Іван Дзюба? Київ: Тов-во культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969.

¹³ Стенчук Б. Що і як обстоює Іван Дзюба? С. 163.

¹⁴ Дмитерко Л. Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади. *Літературна Україна*. 1969. 5 серпня. С. 3.

¹⁵ Дзюба І. До президії СПУ. *Літературна Україна*. 1970. 6 січня. С. 3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

Своєрідним підсумком-клятвою є третя частина заяви, у якій автор стверджує: «Я був і буду зі своїм народом, моє життя і праця невіддільні від життя і праці радянського суспільства. І тільки в такому зв'язку для мене стоїть і має в моїх очах сенс усе, що я пишу. Найменування “націоналіст”, хто б у нього що не вкладав, не приймаю, бо виходжу з глибокої поваги до кожного народу і ніякого патріотизму не мислю поза ідеалами дружби і взаєморозуміння народів, поза загальнолюдськими проблемами та цінностями»¹⁹.

Зауважимо, що в тексті заяви, попри тиск, І. Дзюба не визнає себе націоналістом, а власний памфлет хибним. Водночас він і надалі продовжував активно реагувати на арешти та судові вироки шістдесятникам, публічно виступаючи на їхній захист чи ставлячи підпис під листами протесту проти репресій. Власне, за такі «націоналістичні» виступи йому й докоряли в Спільні письменників України.

Як свідчить Ю. Шаповал із посиланням на розсекречені архіви КДБ, 13 січня 1972 р. відбувався обшук на квартирі І. Світличного. Саме тоді до І. Світличного зайшов у гості І. Дзюба з повним портфелем «самвидавівської» продукції. Унаслідок цього було проведено обшук і на квартирі самого І. Дзюби, за результатами якого вилучено «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»²⁰. Попри обшук, вилучені матеріали, І. Дзюбу не затримали, оскільки в його діях не було доказів злочинної діяльності.

Відтак можна припускати, що саме від січня 1972 р. почався новий етап «розробки» І. Дзюби. За ініціативою КДБ у лютому 1972 р. створено спеціальну комісію під головуванням директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка А. Скаби для аналізу твору І. Дзюби. У висновку комісії, що був підписаний 15 лютого, говорилося: «...підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»²¹.

Висновок спеціальної комісії став підставою для появи постанови Політбюро ЦК КПУ «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надісланий до ЦК КП України». У постанові зокрема йшлося про те, що необхідно «Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (г. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, припиненню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і ін.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»²². На думку Ю. Шаповала, такий висновок був фактично санкцією на репресії.

Цікаво, що одним зі складників тиску на І. Дзюбу була все та сама Спілка письменників України, яка вкотре вирішила «провести роботу» й тепер уже остаточно виключити його зі свого складу. Засідання президії СПУ відбулося 2 березня 1972 р. в Києві.

Як своєрідне каяття можна розглядати виступ І. Дзюби на згаданому засіданні. Текст протоколу № 2 засідання правління президії СПУ від 2 березня 1972 р. було оприлюднено лише за 20 років після самого цього дійства. Текст виступу І. Дзюби є доволі особливим, оскільки складається з власне самого виступу та відповідей на запитання, які ставили йому учасники засідання.

За словами Л. Бойка, «перед засіданням із усіма членами президії СПУ було проведено бесіди в ЦК КПУ й наказано голосувати “за виключення І. Дзюби із Спілки письменників”»²³.

Текст виступу І. Дзюби на засіданні яскраво передає атмосферу цькування, у якій він жив і працював упродовж кількох років, а також указує на його внутрішній психологічний стан. Аналізуючи промову І. Дзюби та його відповіді на запитання членів правління, можна визначити десять змістових блоків, що їх викладемо тезово:

1. Рішення вже ухвалено, тож нема сенсу сперечатися.
2. Звинувачення на його адресу в націоналізмі безпідставні.
3. Позбавлений можливості друкуватися.
4. Бажання переїхати з України в іншу республіку СРСР.
5. Справа Валентина Мороза.
6. Ставлення до націоналістів.
7. Небажання відмовлятися від принципів, на основі яких написано «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
8. Відмова писати покайного листа.
9. «Я зовсім не проти радянської влади».

¹⁹ Дзюба І. До президії СПУ. С. 3.

²⁰ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 18.

²¹ Цит. за: Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 19.

²² Там само. С. 29.

²³ Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm>.

10. Просить пробачення за завданий клопіт.

Виступ І. Дзюба розпочав із того, що дорікнув організаторам зібрання, адже його заздалегідь не попередили й він не зміг свою відповідь належним чином продумати. Ба більше, він припустив, що саме засідання президії правління СПУ є формальністю, а рішення про його виключення вже ухвалене вищими інстанціями.

Зазначмо, що, зважаючи на обставини виступу на засіданні, І. Дзюба в промові та відповідях на запитання кілька разів повторює ті самі думки. Наприклад, він пояснює, що не може реалізувати обіцянки на виправлення, які давав у своїй першій покайній заяві, через те, що позбавлений можливості друкувати власні літературознавчі праці. Те саме стосується й звинувачень у співпраці з націоналістами, адже він не може «заткнути їм рот».

Слід зазначити, що під час виступу І. Дзюба неодноразово наголошує, що в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написано все правильно, відкидаючи пропозиції написати покайного листа. Отже, попри наполегливі пропозиції, І. Дзюба відмовляється кається в помилковості принципів книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Особливу увагу привертають окремі висловлювання, що трапляються по всьому тексту виступу І. Дзюби й характеризують його внутрішній стан: «Я вже не знаю, що мені робити», «Я втомився», «Я опинився в дивному, парадоксальному становищі». Зважаючи на це, можна припускати, що І. Дзюба був розгублений і доволі важко переносив суспільний тиск: «...офіційні органи дивляться на мене, як на “ворога”, “націоналіста” і т. ін., а мої, так звані “однодумці” вважають мене “зрадником”, “відщепенцем”. Зрозумійте мене правильно і повірте, що я зовсім не проти радянської влади. Я вважаю наше суспільство правильним, але його багато в чому ще треба удосконалювати. Я й намагався щиро виявити певні хиби в нашому житті. На цьому я стою і стою»²⁴.

Завершувався виступ І. Дзюби традиційним для цього жанру вибаченням: «...хотів би сказати на прощання, так це, по-перше, попросити пробачення за те, що завдав вам стільки клопоту, прикрощів, відібрав у вас чимало часу для важливіших справ, ніж розбирати мою персональну справу. Тепер моє перебування поза СПУ не буде вас обтяжувати. До вас усіх я не маю претензій. І ще одне я хочу сказати вам: що б зі мною не сталося, я не стану на шлях озлоблення і в міру своїх сил та здібностей буду шукати себе у праці»²⁵.

Очевидно, не такого вибачення очікували члени правління президії Спілки письменників України, тож І. Дзюбу виключили. Це рішення було ухвалене одноголосно. Як пізніше писав Л. Бойко, «всім учасникам розмови було зрозуміло, що виключення І. Дзюби, якого в той час уже два місяці допитували в КДБ, зі Спілки – це прелюдія до його арешту, але вдавали, ніби не про це йдеться»²⁶.

28 березня 1972 р. ЦК КПУ дав згоду на притягнення І. Дзюби до відповідальності, а вже 12 квітня на нього було заведено кримінальну справу № 55, після чого 18 квітня того самого року його заарештували. Розгляд справи тривав до 12 січня 1973 р.

10 січня 1973 р. І. Дзюба визнав себе винним у висунутих звинуваченнях, що засвідчив у протоколі допиту: «Визнаю себе винним у тім, що дійсно у вересні–грудні 1965 р. я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КППС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні й гострі нападки на політику КППС у національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо. Об’єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»²⁷. Водночас І. Дзюба власноруч дописав у справі, що такий характер його праці «був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»²⁸.

Наступна покайня заява І. Дзюби з’явилася вже після винесення судового вироку (березень 1973 р.), за яким його було засуджено до п’яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Якщо вірити інформаційній довідці, яку передали з КДБ до ЦК КПУ, «вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за винину ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв»²⁹.

²⁴ Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Цит. за: Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 30.

²⁸ Там само. С. 31.

²⁹ Там само. С. 32.

Попри вирок суду, І. Дзюбу з Києва не вивозили. Як свідчить Ю. Шаповал, організаторам переслідування письменника не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок – написати покаяння³⁰.

Упродовж усього слідства з І. Дзюбою ретельно працювали співробітники КДБ, доводячи його до необхідного їм психологічного стану. У матеріалах справи є досить промовистий документ, написаний власноруч І. Дзюбою. У ньому він говорить про необхідність «подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим кількालітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини й відшкодування тих збитків, яких завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій». А далі продовжив, зауваживши, що йому «розкрили очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади»³¹.

Усвідомлення власної «злочинної діяльності» підштовхнуло І. Дзюбу до написання публічного каяття й спростування памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «Це потрібно й мені самому – для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом “Інтернаціоналізму чи русифікації?” – їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики ... Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з “Інтернаціоналізмом чи русифікацією?”, а з новими літературними працями»³².

Отже, можна припускати, що слідчим КДБ цілком удалося, граючи на внутрішніх протиріччях і сумнівах І. Дзюби, підвести його до усвідомленого публічного каяття, яке ще кілька місяців тому видавалося неприйнятним. Також можна припутити, що слідчі приурочили покаянню заяву І. Дзюби до чергової річниці «Жовтневої революції», оскільки під заявою стоїть дата – «6.XI.73».

Заява-каяття була надрукована на останній сторінці газети, їй передувала інформація, у якій пояснювалися обставини її появи: «Редакції газети “Літературна Україна” стало відомо, що Президія Верховної Ради Української РСР розглянула клопотання про помилування засудженого колишнього члена СПУ Дзюби І.М. Зважаючи на те, що під час слідства і в суді він визнав свою вину, сприяв розслідуванню злочину і щиросердечно розкався, Президія Верховної Ради УРСР Дзюбу І.М. помилувала. Кореспондент “Літературної України” зустрівся з Дзюбою І.М. і мав з ним розмову, під час якої він передав свою заяву з проханням довести її до відома читачів»³³.

Структурно текст покаянної заяви, адресованої редакції газети «Літературна Україна», можна поділити на дев'ять змістових частин:

1. Обставини написання памфлету.
2. Визнання власної антирадянської діяльності.
3. Засудження власних помилок.
4. Про міру покарання.
5. Анонс книги, у якій він засудить працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
6. Про проблему вибору.
7. Подяка Президії Верховної Ради.
8. Про користь від арешту й засудження.
9. Плани на майбутнє.

У тексті заяви привертає увагу такий факт: практично в кожній частині згадується про арешт, слідство, суд чи вирок, що створювало доволі похмуру атмосферу безпросвітної безнадії: «...я був заарештований по обвинуваченню в проведенні антирадянської пропаганди та агітації», «...я визнав на попередньому слідстві та на суді», «...перебуваючи під слідством, я мав нагоду», «...мені йшлося не про ту чи іншу міру покарання, а про ... вибір на все життя», «перебуваючи під слідством, я розпочав роботу», «...я звернувся до Президії Верховної Ради Української РСР з клопотанням про помилування», «...все, що я пережив у зв'язку з арештом і судом»³⁴.

Доводиться визнати, що арешт, подальше кількамісячне слідство та вирок психологічно зламали І. Дзюбу – він публічно покаявся й визнав свої помилки, чому опирався впродовж семи років.

³⁰ Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. С. 33–34

³¹ Там само. С. 33.

³² Там само. С. 33–34.

³³ Дзюба І. До редакції газети «Літературна Україна». *Літературна Україна*. 1973. 9 листопада. С. 4.

³⁴ Там само.

Каяття І. Дзюби справило гнітюче враження на сучасників-дисидентів. В. Стус виступив із відкритим листом до письменника, у якому писав: «Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чийм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужусь пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя – і в очах у мене стоять сльози»³⁵.

М. Коцюбинська пізніше згадувала: «покаяння Дзюби було для всіх нас трагедією», а емоційне напруження змусило написати листа, адресованого письменникові, у якому йшлося: «Твоє каяття для нас – ніж у спину»³⁶.

Як можна бачити з проведеного аналізу покаянь І. Дзюби та обставин, що їм передували, вимальовується своєрідна схема, за якою розвивалися події, що призвели до появи покаянної заяви:

1. Створення в пресі тиску на автора памфлету через публікацію замовних матеріалів, звинувачення в націоналізмі, ревізіонізмі комуністичної ідеології та обстоюванні капіталістичних ідеалів.

2. Проведення «виховних бесід» з І. Дзюбою в партійних органах та КДБ.

3. Тиск на роботі з пропозиціями звільнитися.

4. Погрози виключення та, зрештою, виключення зі Спілки письменників України.

5. Арешт, слідство, вирок суду та ув'язнення.

Також можна стверджувати, що покаянні заяви І. Дзюби цілком відповідають жанровим ознакам покаянних листів, які писали українські митці 1920–1930-х рр., коли відмовлялися від власних поглядів чи виправдовувалися за допущені помилки. Наприклад, у всіх трьох текстах – у двох заявах і виступі на засіданні правління президії СПУ (02.03.1972) – І. Дзюба говорить про свою відданість радянській владі. Також у всіх трьох текстах автор різко відмежовується від українських буржуазних націоналістів. У всіх покаянних виступах І. Дзюба говорить про те, що його «життя і праця невіддільні від життя і праці радянського суспільства», та намагається довести, що має бажання «бути переконаною радянською людиною, патріотом соціалістичного суспільства, Союзу РСР».

Певно, єдина відмінність заяв І. Дзюби від покаянних листів, писаних у 1920–1930-х рр., полягала в тому, що він не використовував брутальної лексики на адресу осіб, від діяльності яких відмежовувався. Можливо, тут справа полягає в тому, що він відмежовується від власного твору.

Варто також наголосити, що справжнє каяття й визнання власних помилок містяться лише в другій заяві, тоді як у першій та виступі на правлінні президії СПУ І. Дзюба намагався пояснювати зміст і принципи своєї праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Отже, аналізуючи покаянні заяви І. Дзюби, а також його промову на засіданні правління президії СПУ, можна говорити про певну еволюцію змісту його текстів. Якщо в першій заяві та наступній промові він говорить, що принципи, на основі яких написано працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», є правильними, то вже друга заява виглядає повноцінним каяттям у дусі 1920–1930-х рр. і категоричною відмовою від власних поглядів.

Зауважимо, що заходи впливу, до яких удавалися радянські органи стосовно шістдесятників, мало чим відрізнялися від тих каральних заходів, які вживала радянська влада до українських митців у 1920–1930-х рр. Таке твердження можна цілком застосувати й до жанрових особливостей покаянного листа. А постать І. Дзюби та його покаянні заяви можна порівняти з постаттю М. Хвильового, який так само неодноразово каявся в ідеологічних помилках, що він їх припускався під час літературної дискусії про шляхи розвитку української літератури 1925–1928 рр.

References

Kysil, V. (2002). Avtoekzekutsiia yak literaturnyi zhanr [Autoexecution as a literary genre]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – Bulletin of V. Karazin Kharkiv national university*, 557, P. 321–326.

Kysil, V. (2008). Pokaianni lyst yak literaturnyi zhanr ukrainskoi literatury 1920-kh – poch. 1930-kh rr. [The penitential letter as a literary genre of Ukrainian literature of the 1920s – the early 1930s]. *Aktualni problemy slovianskoi filologii – Actual issues in Slavic philology*, P. 197–205.

Sherekh, Yu. (1998). Porohy i zaporizhzhia. Literatura. Mystetstvo. Ideolohii [Thresholds and Zaporizhzhia. Literature. Art. Ideologies]. Kharkiv, Ukraine.

³⁵ Цит. за: Федорчук С. Іван Дзюба: високий інтелектуал з донецьких степів. *Історична правда*. 2018. 9 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/9/153392/>.

³⁶ Коцюбинська М. У моєму житті було так багато добра... *Дух і літера*. 2002. № 11–12. С. 167–187 // *Internet archive*. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4c7660de-3552-4cf1-bfe8-5ec9c3e665db/content>.

Кисіль Віктор Васильович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри історії української літератури, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61000, Україна).

Kysil Victor – Ph.D. in Philology, docent, docent at the department of history of Ukrainian literature, V.N. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Square, Kharkiv, 61000, Ukraine).

E-mail: ukrilit@karazin.ua

Дата подання: 20 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 19 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кисіль, В. Еволюція покаючих заяв Івана Дзюби. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 142–150. DOI: 10.58407/litopis.250315.

Цитування за стандартом APA

Kysil, V. (2025). *Evoliutsiia pokaiannykh zaiav Ivana Dziuby* [Evolution of the repentance statements of Ivan Dziuba]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 142–150. DOI: 10.58407/litopis.250315.

Марина Семененко

ТАЄМНИЦЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗВІРА

THE MYSTERY OF THE CHERNIHIV BEAST

DOI: 10.58407/litopis.250316

© М. Семененко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5444-500X>

Древній Чернігів приховує в собі багато таємниць. Одна із них – Чернігівський звір – елемент декору, орнамент, який був розміщений на капітелі Борисоглібського собору. Досі ведуться дискусії, що це за звір такий: чи потрапив він у місто випадково, чи несе особливий сенс для нас, і кого ж він таки зображав? **Мета статті** – дослідити походження та значення Чернігівського звіра, а також його зв'язок із ширшими культурними та релігійними традиціями того часу. Використані **методи** дослідження: іконографічний – для виявлення стилістичних особливостей зображень, історико-культурний – для контекстуалізації символіки в межах середньовічної східнослов'янської та іранської традицій, а також порівняльний метод для оцінки аналогічних образів в інших регіонах. Ці методи дозволяють ідентифікувати Чернігівського звіра як Семаргла, який функціонував у культовій практиці раннього Середньовіччя східних слов'ян, а також провести паралель з іранською релігійною традицією.

Наукова новизна роботи полягає в детальному аналізі Чернігівського звіра як елемента давньослов'янського міфологічного комплексу та проведенні чіткої паралелі між зображенням з Борисоглібського собору та гербом держави Сасанидів. Дослідження робить внесок у розширення розуміння взаємодії східнослов'янської, іранської та інших кочових культур.

Основні **висновки** дослідження: Чернігівський звір – це найвірогідніше зображення язичницького бога Семаргла, який є символом взаємодії різних культурних традицій та елементом впливу східної (іранської) культури на східних слов'ян. Його зображення на християнському храмі, імовірно, стало даниною минулим дохристиянським віруванням чернігівців та відповідає західній архітектурній традиції. Проте, міфічну істоту помістили на місцевий храм. Характер зв'язків дохристиянського Чернігова та держави Сасанидів, із гербу якої був змальований Чернігівський звір, потребує додаткових досліджень.

Ключові слова: Семаргл, Чернігівський звір, Сенмурв, Симург, держава Сасанидів, герб, елементи східної культури в історії Чернігова.

Ancient Chernihiv hides many mysteries. One of them is the Chernihiv beast – a decorative element, an ornament, which was placed on the capitol of the Borisoglibsky cathedral. There are still debates about what kind of beast it is: whether it came to the city by chance, or whether it carries special meaning for us, and who it actually depicts? **The purpose of the publication** is to investigate origins and significance of the Chernihiv beast, as well as its connection to broader cultural and religious traditions of the time. The article uses the following **research methods**: iconographic method to identify the stylistic features of the images, historical-cultural method to contextualize the symbolism within the framework of medieval East Slavic and Iranian traditions, as well as a comparative method to assess similar images in other regions. These methods allow identifying the Chernihiv beast as Semargl, which functioned in the cultic practices of early medieval East Slavs, and drawing a parallel with the Iranian religious tradition.

The scientific novelty of the work lies in the detailed analysis of the Chernihiv beast as an element of the ancient Slavic mythological complex and in establishing a clear parallel between the image from the Borisoglibsky cathedral and the coat of arms of the Sassanid empire. The work contributes to the expansion of the understanding of the interaction between East Slavic, Iranian, and other nomadic cultures.

The main **conclusions** of the study are that the Chernihiv beast is most likely an image of the pagan god Semargl, who symbolizes the interaction of different cultural traditions and is an element of the influence of Eastern (Iranian) culture on the East Slavs. Its depiction on a Christian temple likely represents a

tribute to the past beliefs of Chernihiv people and aligns with Western architectural tradition. However, the mythical creature was placed on a local temple. The nature of connections between pre-Christian Chernihiv and Sassanid state, from whose coat of arms the Chernihiv beast was modeled, requires further research.

Key words: Semargl, Chernihiv beast, Senmurv, Simurgh, Sassanid state, coat of arms, elements of Eastern culture in the history of Chernihiv.

У 1948 р. під час реставраційних робіт Борисоглібського собору XII ст. в Чернігові було знайдено різьблений архітектурний блок із вапняку з рельєфними зображеннями птиці та фантастичної істоти (Мал. 1). Ця знахідка одразу привернула увагу дослідників. До сьогодні збереглося сім кам'яних різьблених блоків з різними декоративними зображеннями, хоча їх було знайдено значно більше.

Мал. 1. Камінь portalу.
Борисоглібський собор, XII ст., Чернігів.

підтверджують популярність зображення Чернігівського звіра в Середньовіччі. Дослідники припускають, що в дерев'яному вигляді таких зображень було ще більше, проте до нашого часу вони не збереглися⁵.

Дискусій про те, що ж за міфологічна істота зображена на різьбленому архітектурному блоці собору, було багато, фактично із самого моменту знаходження артефакту. Припущення, що це саме Семаргл (інші написання – Смаргл, Сімаргл) із язичницького пантеону Володимира, неможливо було довести. Адже письмові джерела не містять жодної згадки про те, що ж це за божество, які його функції. І загалом про нього згадано усього один раз у «Повісті врем'яних літ», у статті 980 р. Проте, навіть у різних списках літопису він згаданий по-різному: «Симарьгл» у Лаврентіївському, «Съмарьгл» – в Іпатіївському. А в середньовічному повчанні проти язичництва «Слово, речене христюбцем» у переліку поганських богів, у найдавніших списках рукопису, замість Семаргла названі «Сим та Регал»⁶. З огляду на це частина дослідників уважала, що такого бога, як Семаргл, язичництво слов'ян не знало.

У дискусіях щодо розміщення цих блоків на Борисоглібському соборі чи на іншій споруді, яка була на цьому місці раніше, варто, на наш погляд, орієнтуватися на М. Холостенка¹ та О. Черненко, які стверджують, що це елементи декору саме Борисоглібського собору². Борисоглібський собор був одним із найрозкішніших храмів Чернігова – усипальниці князів роду Давидовичів. Розміщений він на території князівського двору, який у «Повчанні» Мономаха названо «красним». Різьблений камінь з міфічною істотою був розміщений на порталі при головному вході до собору.

Зображення Чернігівського звіра, імовірно, було розповсюджене в середньовічному Чернігові. У 2015 р. на території міської фортеці дитинця знайдено фрагмент ювелірної форми для виготовлення браслету (XII–XIII ст.)³. Зображення на ньому майже ідентичне вміщеним на капітелі Борисоглібського собору.

Також знайдена бронзова прикраса місячного типу з орнаментом (IX–X ст.) під Черніговом біля с. Товстоліс⁴. Ці знахідки

¹ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси: рельефы Борисоглебского собора в Чернигове. *Искусство*. 1951. № 3. С. 84–89.

² Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 7–20.

³ Черненко О., Новик Т., Солобай П. Дослідження на території чернігівського дитинця. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: Стародавній світ, 2016. С. 230–232.

⁴ Іванец В. В Борисоглебском соборе экспонируются подвески с черниговским Симарглом. *Деснянка*. 2017. № 9. 2 березня. С. 16.

⁵ Богусевич В. Зображення Сімаргла в Давньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. № 12. С. 84.

⁶ Вортман Д.Я. Смаргл, Сімаргл, Семаргл. *Енциклопедія історії України* / НАН України. Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>.

Але в Чернігівських землях є певна кількість археологічних знахідок із незрозумілим міфічним героєм-твариною. А відсутність саме чернігівського літопису створило вакуум і в розумінні суті Семаргла, і в багаторічних проблемах ідентифікації Чернігівського звіра.

Від Заходу до Сходу, від язичництва до християнства – гіпотези вчених

За 77 років – з моменту знаходження каменю portalу й до сьогодні в дослідженні його таємниці взяли участь і історики та археологи, і мистецтвознавці та культурологи, і філософи та архітектори, і богослови. Просто звіра з крилами бачив в орнаменті архітектор М. Холостенко, який займався реконструкцією собору після Другої світової війни. Стверджував, що це стилізований барс, історик М. Остапенко⁷.

Чернігівська археологиня О. Черненко зазначає, що рельєфне зображення міфічного звіра має характерні риси романського стилю. Вона стверджує, що романська версія трактування Чернігівського звіра відповідає особливостям архітектури Борисоглібського собору⁸. Отже, в образі тварини з порталного каменю храму ми маємо справу з одним із тих драконів, які зустрічаються в оздобленні європейських культових споруд, збудованих у період розквіту Романіки.

Схожу версію пропонує і чернігівський історик Ігор Ігнатенко. Він вважає, що не тільки капітелі, а й зображення на них міфічного звіра прийшли до нас із Заходу. Адже дуже схожі на зразки чернігівського кам'яного різьблення є в Західній Франції, зокрема в регіоні Пуату – Шарант (Аквітанія), де вони з'являються в XI–XII ст. А західні бестіарії згадують різних істот типу драконів. Серед давньоримських мозаїк Італії трапляються й дещо схожі на чернігівський екземпляр⁹.

Драконом називали Чернігівського звіра і Є. Воробйова¹⁰ та Т. Макарова¹¹.

Паралельно, протягом майже двох століть між вченими точилися дискусії стосовно Семаргла як божества (без прив'язки до Чернігова). П. Прейс пов'язав Сима та Регла з богами Асимою і Нергалом, згаданими в Старому Завіті (4 Цар. 17, 29–30), з чим погодились І. Забелін, В. Мансикка та інші. А. Фамінцин вважав, що теонім Семаргл складається із двох слів – Сим (або Сем) та Єрил (Ерыл), де «Ерыл» – Ярило, східнослов'янський бог Сонця, а перше слово походить від «semo» – геній, напівбог. М. Соколов припускав, що Семаргл означає «Семи-Ярила», оскільки його зображували із сімома головами; схожу позицію зайняв Л. Леже, який припустив, що в імені Семаргла приховане спотворене Седмаруглав, тобто «семиглавий», семиголовий ідол¹².

Українська дослідниця Є. Архипова іде від слов'янської теорії до християнської: вона вважає, що чернігівське різьблення відображає не язичницьку, а християнську культуру¹³.

Розширює цю версію директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні Сергій Шумило, який висловив думку, що Чернігівський звір – це символічне зображення апостола Марка, автора одного з Євангелій¹⁴, з огляду на те, що поганський бог не міг бути зображений на християнському храмі одного з єпархіальних центрів тогочасної держави. Науковець доводить свою гіпотезу тим, що в християнській іконографії здавна символом святого апостола Марка є тварина з головою лева та з крилами. Крилатий лев, що майорить над Всесвітом, сповіщаючи Славу Господню, запозичений з Одкровення святого Іоанна Богослова, якому було видіння чотирьох тварин, що стережуть чотири кути Трону Господнього й чотири межі Раю, – Господніх стражів (охоронців) входу до Раю¹⁵.

Філософ А. Царенок зазначає, що інтерпретація зображень має здійснюватися через біблійні тексти. Подібна система символіки тварин і рослин наявна в старозавітній притчі

⁷ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. *Архітектурні пам'ятники*. Київ, 1950. С. 64.

⁸ Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. С. 7–20.

⁹ Див.: Назаренко В. Що спільного між капітелями Чернігова та Західного світу? *Чернігівщина: новини і оголошення*. 2022. № 4. 27 січня. С. 6.

¹⁰ Воробьева Е. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь: Сборник статей памяти Н.Н. Воронина*. Москва, 1976. С. 175–183.

¹¹ Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. Москва: Наука, 1986. С. 20.

¹² Прейс П. Донесение... г. министру народного просвещения из Праги от 26 декабря 1840 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1841. Ч. XXIX. Февраль. Отд. IV. С. 37–39; Фаминцын А. Божества древних славян. Санкт-Петербург, 1884. Вып. I. С. 226–227, 232; Соколов М. Старорусские солнечные боги и богини: Историко-этнографическое исследование. Симбирск, 1887. С. 21–26; Леже Л. Славянская мифология. Воронеж, 1908. С. 106, прим. 24.

¹³ Архипова Е. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка (Чернігів–Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.)*. Київ–Чернігів, 2012. С. 25–35.

¹⁴ Шумило С. «Язичницький ідол» чи крилатий лев Апостола Марка з Чернігова. *Сіверщина*. 2017. № 48. 30 листопада. С. 7.

¹⁵ Назаренко В. «Чернігівський звір»: між християнським образом і язичницьким богом. *День*. 2017. № 234 / 236. 28–30 грудня. С. 21.

з Книги пророка Єзекіїля. Птах на рельєфі асоціюється з орлом, який представляє вавилонського царя Навуходоносора II, завойовника Юдеї. Дерево в цьому контексті є кедром, а частина дерева, узята орлом, позначає політичну еліту юдейського народу, переселену до Вавилона. Лоза символізує виноградну лозу, що вказує на нового юдейського царя Седекію, який порушив свою клятву перед Богом і уклав військовий союз із єгипетським фараоном, зрадивши Навуходоносора. Досліджуване рельєфне зображення виступає як візуальна проповідь, яка мала на меті нагадати можновладцям про важливість дотримання обітниць, уникнення внутрішніх конфліктів та небезпеку залучення військової підтримки від кочівників¹⁶.

За С. та О. Колесник, «дивозвір» із Чернігова є художнім утіленням давніх уявлень про космос. «Пташине» начало зображеної істоти символізує її причетність до неба, «тваринне» – до землі, а «зміїне» – до підземного світу: образи представників трьох вимірів буття будімо поєднуються в одну істоту. Виноградна лоза, що оплітає останню, виступає символом світового дерева згідно з тими ж міфами¹⁷.

Але найбільшій популярності в середині ХХ ст. набула гіпотеза, яка виводила Чернігівського звіра з імені іранського собако-птаха Сенмурва.

Б. Рибаків спочатку побачив у ньому барса¹⁸, але потім вважав його Семарглом, грифоном скіфо-сарматського світу й пов'язував його культ із трипільською культурою. Він припускав, що ім'я божества походить від слова «сьмя» та означає землеробського бога паростків і рослин. Б. Рибаків також бачив зв'язок Семаргла з іранським Сенмурвом, який, за його думкою, сягає індоєвропейської спільності¹⁹.

В. Богусевич також доводив тотожність Чернігівського звіра та іранського Сенмурва, культ якого був також на Кавказі та в стародавній Скіфії. Автор звернув увагу на зміну стилістичного зображення цього міфічного звіра зі скіфських часів. Чернігівський прототип має повернену назад голову, крило змінило форму плечового щитка та стало вужчим. Тулуб також видозмінено. Звір тримає в пащі кінець власного хвоста, що надає вигляду орнаментального плетива. Через розміщення різьблених каменів із Семарглом над головним входом та специфіку зображення, історик припускає його геральдичне значення. Автор підкріплює свою думку тим, що на мініатюрі з «Ізборника Святослава» 1073 р. на зображенні родини Святослава Ярославича контурним малюнком зліва вверху зображений, імовірно, усе той же Семаргл (Мал. 2), проте зображення погано збережене. З огляду на це, історик припускає, що Семаргл міг бути гербом чернігівських князів XI–XII ст.²⁰

В. Богусевич та Б. Рибаків у порівняннях Чернігівського звіра з іранським Сенмурвом спиралися на ранні дослідження А. Петрушевича («Корочун Крак», Львів, 1876), який вважав Семаргла «древнім по своїй назві із арійського періоду вцілівшим божеством», та сходознавиці К. Тревер²¹.

К. Тревер детально дослідила образ Сенмурва в іранській міфології, проаналізувала відповідну іконографічну традицію та її трансформації в іранському та візантійському середньовічному мистецтві. Дослідниця дійшла висновку про спорідненість Сенмурва та Семаргла. Але на час життя К. Тревер ще не був відкритий чернігівський

Мал. 2. Мініатюра з зображенням родини Святослава Ярославича. «Ізборник Святослава»

¹⁶ Царенок А. Старозавітна притча та рельєфне зображення з Чернігівського Борисоглібського собору. *Сходознавство*. 2024. № 94. С. 103–124; Його ж. «Чернігівський звір», «Чернігівський птах» та книга пророка Єзекіїля. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 22–28.

¹⁷ Колесник С., Колесник О. Чернігівський звір поза часом і простором. *Чернігівщина incognita*. Чернівці: Чернігівські обереги, 2004. С. 127–129. Колесник О. «Чернігівський Звір» як уособлення міфопоетичного Космосу. *Сіверянський літопис*. 2001. № 6. С. 13–18.

¹⁸ Рибаків Б. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. 1949. № 11. С. 88–89.

¹⁹ Рибаків Б. Русалии и бог Смаргл-Перепплут. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 91–116; Його ж. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. С. 282–283; Його ж. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. С. 288, 415–419, 444, 625–631.

²⁰ Богусевич В. Зображення Семаргла в Давньоруському мистецтві. С. 76–91.

²¹ Тревер К. Собака-птица: Сэмурв и Паскудж. *Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н.Я. Марра*. 1933. Вып. 100. С. 293–328.

варіант зображення Семаргла. Вона порівнювала іранського Сенмурва із зображенням міфічного звіра на тарілці Х ст. з Великого Гньоздівського кургану під Смоленськом (розкопки В. Сизова 1898 р.), і заключила, що це і є свідченням наявності відповідної іконографічної традиції зображення Семаргла у верхньому Подніпров'ї, який бере основу з іранського собако-птаха. Проте, згадана таріль і стала основним прицілом критики, адже це предмет візантійського імпорту і навряд чи він міг свідчити про вірування слов'ян. Також К. Тревер спиралася на семантичну схожість назв Семаргл та Сенмурв, але, критикуючи дослідницю, О. Черненко зазначає, що формально співзвучні імена Семаргла та Сенмурва мали низку відмінностей, які (за свідченням мовознавців) неможливо пояснити ні іранськими, ні слов'янськими фонетичними закономірностями²². Хоча, можливо, саме такою складністю пояснюються три різні варіанти написання Семаргла в писемних джерелах?

Особливу увагу на значення іранської культури та мови для формування слов'янської культури звертали В. Топоров²³ і М. Толстой²⁴. Вони акцентували необхідність вивчення не тільки впливу іранської культури, але й шляхів та форм їх проникнення. В. Топоров висунув гіпотезу про хорезмсько-хазарське походження Семаргла. М. Васильєв розглядає Семаргла та Хорса як божеств, запозичених з іранської культури. Східноіранська вимова слова «птиця» (*mag*), яка входить до складу імені Семаргла, указує на можливе джерело проникнення Семаргла в дохристиянські вірування східних слов'ян через скіфо-сармато-аланське мовно-культурне середовище, з яким взаємодіяло слов'янське населення Східної Європи. Проте автор вважає, що образу собако-птаха у слов'ян не було, а Семаргл у слов'ян схожий на орла²⁵.

М. Васильєв доводить, що у II–III та VII ст. на півдні майбутнього східнослов'янського ареалу існували ситуації «слов'яно-іранського симбіозу» – всебічної взаємодії між місцевим слов'янським населенням, яке називало себе антами, та іранцями сармато-аланського походження. Ця взаємодія завершилася поступовою асиміляцією останніх. У результаті південну частину східних слов'ян значною мірою складали слов'янізовані нащадки дослов'янського сармато-аланського населення.

Критикуючи гіпотезу про іранське коріння Семаргла, дослідники звертали особливу увагу на те, що доказів про його вигляд як іпостасі собако-птаха немає жодних.

Але, вірогідно, її варто повернути назад, адже з'явилися нові дані.

Семаргл Чернігівський

Досліджуючи спорідненого за назвою до древнеруського бога Семаргла – іранського Сенмурва (Симурга), ми помітили неймовірну схожість одного зображення Сенмурва з Чернігівським звіром. З огляду на те, що найбільше зображень Сенмурва до нас дійшло з часів Сасанидської держави (III–VII ст.), розміщеної на території сучасних Ірану та Іраку, і в Сасанидів не було окремого іконографічного стилю для зображень (у періодах кожного шахіншаха воно різнилося), необхідно було передивитися їх усіх. І, звичайно, без інтернету зробити це було б надзвичайно важко, адже нема окремого каталогу із цієї теми.

Нашу увагу привернула чаша з Сенмурвом, знайдена в Індії, яка зараз експонується в Британському музеї. Із датуванням її є певні складності – більшість дослідників схиляються до VII ст., хоча є версії і про більш пізній період – VIII ст.²⁶ Що цікаво, вона відрізняється від інших варіантів Сенмурва раннього Сасанидського періоду. Зазвичай він зображувався з 5 або 7 пір'янами на крилі, з хвостом павича без додаткових рослинних елементів, не розділеним будь-якою лінією. І це вперше в Сенмурва з'являється, окрім двох лап, елемент, схожий на рослину, на місці задніх лап. А якщо вдивитися в зображення хвоста, то це вперше на Сенмурві є елементи рослин, схожі на виноградну лозу.

У художньому зображенні Чернігівського Семаргла є незаперечні паралелі із сасанидським Сенмурвом. Аналогічне положення лап, трипалість, своєрідні браслети на лапах, довга шия з лускою, відкрита паща, вуха, форма голови і щиток, що відділяє крило від лопатки тварини у два ряди. Чотири ряди пір'я на крилі. Також схожа хвиляста струнка хвоста та луска на хвості. Подібність рослинного елемента на місці задніх лап Чернігівського звіра та рослинного завитка на сасанидському зображенні. Також варто звернути

²² Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. С. 14.

²³ Топоров В.Н. Об иранском элементе в русской духовной культуре. *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы* / Отв. ред. Н.И. Толстой. Москва: Наука, 1989. С. 23–60.

²⁴ Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 1995. С. 41.

²⁵ Васильев М. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. Москва: Индрик, 1999. 328 с.

²⁶ Grabar O. Sasanian Silver: Late Antique and Early Medieval arts of luxury from Iran. Michigan, 1967.

увагу, що на хвості Сасанидського звіра є елемент рослини з двома квітками та листям (єдиний варіант Сенмурва з таким хвостом, який ми бачили). Тобто, на обох зображеннях хвіст і рослинний, і тваринний одночасно.

Мал. 3. Камінь portalу з Чернігова та таріль із зображенням Сенмурва з експозиції Британського музею.

І хоча між зображеннями є відмінності (поворот голови, положення крил), проте, немає сумніву, що художник, який розробляв зображення Чернігівського звіра, робив це саме із такого сасанидського малюнка.

Тарілка, що зберігається в Британському музеї, датується VII–VIII ст. н.е., а орнаментальне зображення на капітелі Борисоглібського собору в давньоруській стилізації – XII ст. Проте, бронзова прикраса місячного типу з орнаментом (IX–X ст.) під Черніговом говорить нам про те, що символ цей був у Чернігові й раніше. А фрагмент ювелірної форми для виготовлення браслету (XII–XIII ст.) з майже ідентичним зображенням, як на капітелі Борисоглібського собору, – що він був популярний у місті, не заважаючи офіційній релігії.

Єдиною і суттєвою відмінністю між сасанидським та чернігівським зображеннями є те, що наш звір дивиться назад (варто уточнити, що це єдиний варіант Сенмурва, який дивиться назад, усі інші повернуті головою вперед). Цілком вірогідно, що автор вклав певний сенс у поворот голови. Можливо, це символ минулого, колишніх вірувань або навіть зв'язків у минулому із сасанидською династією!

Сасанидський герб у Чернігові?

Перш ніж розбиратися з політикою, варто повернути втрачене значення Чернігівському звіру.

Симург-Сенмурв-Семаргл (перс. «вершник», «птах з верхів'я дерева») в іранській міфології – король птахів, благодійний покровитель роду. Назва походить від авестийської птиці Саена. В Авесті (яшта 14.41) сказано, що Вретрагана (бог перемоги) покриває хварною (вдачею) будинок віруючого для багатства в худобі, як велика птиця Саена і як дощові

хмари покривають великі гори. В яшті 12.17 дерево Сасни стоїть посеред моря Вурукаша, воно береже в собі ліки від усіх хвороб та сім'я всіх рослин. Він був посередником між світом богів та людей.

Слід зазначити, що Симу́рг (Сенмурв) у шахиншахів Ірану того часу був не просто декоративним елементом, а династичним символом, свого роду гербом, та був однією з головних тем зображень тореvтики, гемм, на шовкових тканинах та коронах шахіншахів²⁷. Усе це виходить із функції Сенмурва – це покровитель роду Сасанидів.

В. Луконін зазначає, що в кінці III ст. нашої ери в зороастрійське мистецтво було введено зорове втілення бога нижчого рангу, інкарнація супутника Вретрагни – бога перемоги. Його основні перевтілення – кінь, кабан, птах, лев, Сенмурв – з'являються в зображеннях корон шахіншахів, кулахів принців та цариць²⁸.

Римський історик Амміан Марцеллін згадує, що сасанидська армія використовувала срібного Симу́рга як навершя військового штандарта, до якого додавався шитий із тканини тулуб. Під час руху повітря з шумом проникало в металеву голову й надувало тканевий тулуб, чим вводило армії противників у ступор²⁹.

В. Луконін описує сасанидський герб, який зустрічається на печатках, посуді, коронах і одязі. У період правління Сасанидів шовки із зображенням Сенмурва використовувалися для парадного одягу шахіншахів. Ці вироби ткали й після падіння Сасанидської імперії, вони були дуже дорогими. Подібні шовки були знайдені на Північно-Західному Кавказі в VIII – початку IX ст. в могильнику Мочевія Балка й, імовірно, належали вождю одного з аланських племен³⁰.

Розглядаючи іранського Сенмурва як своєрідний герб Сасанидської держави, варто згадати теорію В. Богусевича, який припустив, що й чернігівський Семаргл був гербом династії князів XI–XII ст. З огляду на те, що в літописі Семаргл згадується під 980 р., а бронзова підвіска з-під Чернігова датується IX–X ст. (також з поворотом голови назад), вірогідно, до династії Рюриковичів у Чернігові був розповсюджений цей культ. Можливо, саме тому, поважаючи місто та його традиції, Рюриковичі використали його як свій герб?

Використання ж міфічної істоти на християнському храмі цілком логічне для західної культури, а особливості архітектури Борисоглібського собору вказують на те, що тут поєднані провінційно-візантійські та романські елементи архітектури. Проте Семаргл – це не дракон (який має 4 лапи та пашу ящірки), не грифон (поєднання орла та лева в різних варіаціях), а саме собако-птаха Сенмурв, який є окремим видом міфічної істоти. Використовуючи стилістичний прийом романської архітектури, зодчі помістили на Борисоглібський собор місцеву фантастичну істоту, а не істоту з «Бестіарію» кін. XIII ст. Хоча, можливо, для релігійної спільноти зображення Семаргла й було символом апостола Марка, як доводить С. Шумило. До речі, дослідники східного мистецтва запевняють, що грифони і дракони перекочували в Античність з Древнього Ірану³¹.

Чи міг герб Сасанидів потрапити до Давнього Чернігова торговим шляхом і стати частиною культу, який згодом увійшов до давньоруського пантеону? Це видається малоімовірним. Можливо, саме династичні зв'язки чернігівських князів до 980 р. забезпечили Семарглу-Симу́ргу місце в пантеоні язичницьких богів Русі? Адже на існування саме Чернігівської династії вказують сучасні дослідження кургану Чорна Могила³². Можливо, ці зв'язки були із Хозарським каганатом, залишками сасанидських правителів, які збереглися після арабського завоювання (сер. VII ст.), або з іншими кочовими східними племенами. Або ж популярність у Чернігові культу Семаргла спричинена слов'яно-іранським симбіозом, який ліг в основу етногенезу сіверян? Усе це потребує подальших досліджень.

Але є вірогідність, що головна таємниця Чернігівського звіра розкрита. Це язичницький бог Семаргл, що містить в складі імені східноіранський «tag» та має іранського прототипа – Сенмурва-Симу́рга. Подібність зображень із Лондонського експонату та каменю порталу Борисоглібського собору вражає. Ця концепція не протирічить поєднанню візантійського та романського стилів в архітектурі храму та обґрунтуванню логіки зображень міфічних істот на християнських храмах, але фантастичного звіра в Чернігові на соборі розмістили місцевого, а не західного – захисника роду Сасанидів, який захищав колись і древній Чернігів.

²⁷ Луконин В. Искусство Древнего Ирана. Москва: Искусство, 1977. С. 117–184.

²⁸ Луконин В. Культура сасанидского Ирана: Иран в III–V вв.: очерки по истории культуры. Москва: Наука, 1969. Р. 96.

²⁹ Кинжалов Р., Луконин В. Памятники культуры Сасанидского Ирана. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1960. 48 с.

³⁰ Луконин В. Искусство Древнего Ирана. С. 231.

³¹ Орбели И., Тревер К. Сасанидский металл: художественные предметы из золота, серебра и бронзы. Москва–Ленинград: Akademia, 1935. С. 127.

³² Лушин В. К вопросу о дате Чёрной Могилы. *История. Археология. Культура: материалы и исследования*. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2019. С. 21–33.

References

- Arkhytova, E. (2012). Romanskaia arkhytekturnaia rezba Borysohlebskoho sobora v Chernyhove [Romanesque architectural carving of Borysoglibsky cathedral in Chernihiv]. Kyiv–Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2023). Chernihivskii zvir z Borysohlebskoho soboru [Chernihiv beast from the Borysoglibsky cathedral]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 7–20.
- Chernenko, O., Novyk, T., Solobai, P. (2016). Doslidzhennia na terytorii chernihivskoho dytyntsia. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 [Research on the territory of Chernihiv dytynets. Archaeological researches in Ukraine 2015]. Kyiv, Ukraine.
- Kolesnyk, O. (2001). «Chernihivskiy Zvir» yak uosoblennia mifopoetychnoho Kosmosu [«Chernihiv Beast» as a personification of the mythopoetic Cosmos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 (42), P. 13–18.
- Kolesnyk, S., Kolesnyk, O. (2004). Chernihivskiy zvir poza chasom i prostorom. Chernihivshchyna incognita [Chernihiv beast out of time and space. Chernihivshchyna incognita]. Chernihiv, Ukraine.
- Lushyn, V. (2019). K voprosu o date Chërnoi Mohyly. Ystoryia. Arkheolohyia. Kultura: materyaly y yssledovanyia [To the question of the date of the Black Grave. History. Archaeology. Culture: materials and researches]. Zimovniki, Russia.
- Nazarenko, V. (2017). «Chernihivskiy zvir»: mizh khrystyianskym obrazom i yazychnytskym bohom [«The Chernihiv beast»: between the Christian image and the pagan god.]. *Den – Day*, 234/236, P. 21.
- Nazarenko, V. (2022). Shcho spilnogo mizh kapiteliamy Chernihova ta Zakhidnogo svitu? [What do the capitols of Chernihiv and the Western world have in common?]. *Chernihivshchyna: novyny i oholoshennia – Chernihivshchyna: news and announcements*, 4, P. 6.
- Shumilo, S. (2017). «Iazychnytskii idol» chy krylatyi lev Apostola Marka z Chernihova? [«Pagan idol» or winged lion by the Apostle Mark from Chernihiv?]. *Sivershchyna – Siverschyna*, 48, P. 7.
- Tsarenok, A. (2024). «Chernihivskiy zvir», «Chernihivskiy ptakh» ta knyha proroka Yezekiila [«Chernihiv beast», «Chernihiv bird» and the book of the prophet Ezekiel]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 22–28.
- Tsarenok, A. (2024). Starozavitna prytycha ta reliefne zobrazhennia z Chernihivskoho Borysohlebskoho soboru [An old testament parable and a relief image from the Chernihiv Borysoglibsky cathedral]. *Skhodoznavstvo – Oriental studies*, 94, P. 103–124.
- Vasylev, M. (1999). Yazychestvo vostochnykh slavian nakanune kreshcheniia Rusy: Relyhyozno-myfolohycheskoe vzaymodeistvie s yranskym myrom. Yazycheskaia reforma kniazia Vladymyry [Paganism of the Eastern Slavs on the eve of the Baptism of Russia: Religious and mythological interaction with the Iranian world. Pagan reform of prince Vladimir]. Moscow, Russia.
- Yvanets, V. (2017). V Borysohlebskom sobore ekspozyuiutsia podvesky s chernyovskym Symarhlom [Pendants with Chernihiv Semargl are exhibited in the Borysoglibsky cathedral]. *Desnianska – Desnyanka*, 9, P. 16.

Семененко Марина Миколаївна – магістр спеціальності «Педагогіка та методика середньої освіти. Історія», дослідниця, підприємниця та депутат Чернігівської міської ради, директор ТОВ «КЕЙРІН» (вул. Ділова, 5/2, Київ, 03150).

Semenenko Maryna – Master's degree in the specialty “Pedagogy and Methodology of Secondary Education. History”, researcher, entrepreneur and member of the Chernihiv city council, director of «KEIRIN» LLC (5/2 Dilova str., Kyiv, 03150).

E-mail: marinamysheko@gmail.com

Дата подання: 14 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Семененко, М. Таємниця Чернігівського звіра. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 151–158. DOI: 10.58407/litopis.250316.

Цитування за стандартом APA

Semenenko, M. (2025). Taiemnytsia Chernihivskoho zvira [The Mystery of the Chernihiv Beast]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 151–158. DOI: 10.58407/litopis.250316.

Сергій Павленко

●

**«ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ» –
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТРАКТАТ ПИЛИПА ОРЛИКА
ЧИ ІЛЬКА БОРЩАКА?
Частина перша**

●

**«THE EXCERPT OF THE RIGHTS OF UKRAINE» –
A POLITICAL-LEGAL TREATISE BY PYLYP ORLYK OR ILKO BORSHCHAK?
Part first**

DOI: 10.58407/litopis.250317

© С. Павленко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою запропонованого дослідження є підтвердження достовірності політико-правового трактату «Вивід прав України» шляхом аналізу джерел, датованих жовтнем 1708 р. та кінцем 1711 – початком 1712 рр.

Застосовуючи **проблемно-аналітичний метод**, автор ретельно дослідив документи тієї доби та їхні інтерпретації відомими істориками.

Новизна матеріалу полягає в тому, що автор уперше датував створення «Виводу прав України» груднем 1711 р. як документа, призначеного для представлення на міждержавній мирній конференції в Утрехті. Він також висвітлив активну дипломатичну діяльність мазепинців наприкінці 1711 – на початку 1712 рр. у Стамбулі та Бендерах, спрямовану на утворення незалежної України на основі договорів із Туреччиною, Московією та Швецією.

Протягом шести місяців гетьман Пилип Орлик та його найближчі старшини підготували низку важливих документів, меморандумів, трактатів, листів і заяв для дипломатів, високопосадовців і монархів, в яких аргументували право українців на власну самостійну державу. Автор, вивчаючи ці зразки політико-державницького мислення гетьманців, за допомогою цитат із їхніх дипломатичних текстів подає найповнішу картину політичної культури соратників Івана Мазепи, розкриває їхні прагнення, сподівання та погляди на історичне минуле України.

Висновки. Історик І. Борщак не вигадував політико-правовий трактат «Вивід прав України», а підготував його до друку, переписавши з автентичного джерела. Цей документ був створений мазепинцями в грудневі дні 1711 р., сповнені напруги, коли Османська імперія оголосила війну Московії.

Найбільша цінність «Виводу прав України» полягає в оприлюдненні положень угоди між Карлом XII та І. Мазепою від 30 жовтня 1708 р., а також у донесенні правди про стратегічні орієнтири борців за незалежну українську державу. Документ засвідчує високу дипломатичну спроможність мазепинців, які намагалися здобути свободу для козаків через переговори з правителями Стамбула, Стокгольма, Лондона, Відня, Версаля та Гааги.

Ключові слова: фальсифікат, лист, І. Борщак, П. Орлик, докази, Дентевіль.

●

The aim of the proposed study is to confirm the authenticity of the political-legal treatise «Vyvid Prav Ukrainy» («Excerpt of the Rights of Ukraine») by analyzing sources dated October 1708 and late 1711 – early 1712.

Using a **problem-analytical method**, the author thoroughly examined documents from that period and their interpretations by renowned historians.

The novelty of the material lies in the fact that the author has, for the first time, dated the creation of «Vyvid Prav Ukrainy» to December 1711, identifying it as a document intended for presentation at the interstate peace conference in Utrecht. The study also highlights the active diplomatic efforts of Mazepa's associates at the end of 1711 – the beginning of 1712 in Istanbul and Bender, aimed at establishing an independent Ukraine based on international treaties with Turkey, Muscovy, and Sweden.

Over six months, Hetman Pylyp Orlyk and his closest senior officials prepared a series of important documents, memorandums, treatises, letters, and statements addressed to diplomats, high-ranking officials, and monarchs, arguing for Ukrainians' right to their own independent state. By analyzing these samples of political and state-building thought among the Hetmanate, the author presents the most comprehensive

picture of the political culture of Ivan Mazepa's associates using quotes from their diplomatic texts, revealing their aspirations, hopes, and views on Ukraine's historical past.

Conclusions. Historian I. Borshchak did not fabricate the political-legal treatise «Vyvid Prav Ukrainy» but instead prepared it for publication by transcribing it from an authentic source. This document was created by Mazepa's supporters during the tense days of December 1711, when the Ottoman Empire declared war on Muscovy.

The greatest value of «Vyvid Prav Ukrainy» lies in its publication of the provisions of the treaty between Charles XII and Ivan Mazepa dated October 30, 1708, as well as its dissemination of the truth about the strategic orientation of the fighters for an independent Ukrainian state. The document attests to the high diplomatic competence of Mazepa's supporters, who sought freedom for the Cossacks through negotiations with the rulers of Istanbul, Stockholm, London, Vienna, Versailles, and Hague.

Key words: falsification, letter, I. Borshchak, P. Orlyk, evidence, Denteville.

Справедливі сумніви

Персона Ілька Борщака як історика-емігранта останнім часом перебуває в центрі уваги прискіпливих шукачів істини, що запідозрили в його діях продукування всупереч фактам міфологізованої «славної історії України»¹. У др. пол. XX ст. дослідники, які не змогли знайти услід за першовідкривачем деяких важливих джерел, здебільшого обмежилися лише констатацією цього факту без осудливих оцінок². Лише О. Субтельний висловив сумнів у тому, що відкритий у Дентевілі І. Борщаком «Вивід прав України» насправді був.

«Оригіналу цього документа досі не знайдено, – зауважив він. – Ідучи точно за Борщаківими посиланнями, ми не змогли розшукати “Вивід” у французьких архівах. Не згадується про нього в жодному з тогочасних джерел і в жодному іншому творі Орлика. Зважаючи на ці факти, слід поставити під сумнів автентичність “Виводу прав України”»³.

Нині доктор історичних наук В. Ададуров прямо звинуватив І. Борщака в причетності до фальсифікації джерел, зокрема виготовленні підробок – листа французького дипломата Жана Балюза від 1704 р. про перебування його в Батурині⁴, кореспонденції І. Мазепи до Мотрі Кочубей⁵, трактату «Вивід прав України» Пилипа Орлика⁶.

Відсутність оприлюднених джерел в архівах, бібліотеках, на які посилався І. Борщак, зрозуміло, є приводом для виникнення справедливих сумнівів⁷, як історик дотримувався загальнонаукових правил опрацювання документів, чи маємо справу з його досить вдалим фантазійно-літературним реконструкціями минулого у тій чи іншій формі «під старовину». Вважаємо, що монографія В. Ададунова дає позитивний імпульс у з'ясуванні вищезгаданого. Адже вона підсилила гостроту цього питання для історичної спільноти. Як на нашу думку, все ж поки що ставити остаточну крапку у визначенні І. Борщака як фальсифікатора рано, бо його джерельна спадщина потребує детальнішого, прискіпливішого розгляду та вивчення.

У зв'язку з цим версії, аргументи на її захист теж мають право на існування. Оприлюднені нами нотатки про лист Жана Балюза⁸, інтимну кореспонденцію І. Мазепи до Мотрі дають привід для серйозних роздумів і сумнівів, чи ці джерела – плід фантазії І. Борщака.

Настав час також розглянути під кутом аналізу достеменності одного з найзначиміших вітчизняних політико-правових трактатів – «Вивід прав України» Пилипа Орлика, оприлюдненого І. Борщаком у 1925 р. Вважаємо, що це необхідно зробити, оскільки вищезгадана авторитетна заувага О. Субтельного про це джерело робить його використання в історіографії, написанні наукових досліджень про ту добу досить малоприслужним. Як зазначає В. Матях, «його автентичність і авторство серед груп істориків викликають певні за-

¹ Скороход О. Дослідник чи фантазер? Ілько Борщак вважав Конституцію Орлика першою в Європі. *Gazeta.ua*. 2012. 19 липня. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_doslidnik-chi-fantazer-ilko-borschak-vvazhav-konstituciyu-orlika-pershuu-v-evropi/446624; Мустафін О. Барон Сірко Ла-Маншський, або легенда про «козаків кардинала». *Історична правда*. 2019. 26 серпня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/08/26/156134/>.

² Вергун І. Критичний огляд наукових праць про участь козаків у боях під Дюнкерком у 1645–1646 рр. *Визвольний шлях*. 1977. Кн. 6. С. 744; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 1994. С. 30.

³ Там само.

⁴ Ададуров В. «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів: Вид-во УКУ, 2024. С. 295–326.

⁵ Там само. С. 322–323.

⁶ Там само. С. 335.

⁷ Потульницький Г. Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Прицака. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 206.

⁸ Павленко С. Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Борщака чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 156–172.

⁹ Павленко С. Чи писав Іван Мазепа листи до хрещениці Мотрі Кочубей? *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 140–145.

стереження»¹⁰. Фактично сьогодні цей зразок політичного доведення спроможності України як самостійної держави з цих причин покладений на полицю у невизначеному статусі чи то певної пам'ятки суспільної думки, чи то літературно-публіцистичного твору поч. ХХ ст.

Через брак в Україні знавців післямазепинських часів твір-трактат П. Орлика здебільшого або лише згадується побіжно¹¹, або подається в переказі, без критичного осмислення та дискусії з опонентами І. Борщака¹². Є й праці, в яких він взагалі не береться до уваги¹³. Водночас у ХХ ст., останні десятиріччя в Швеції, Росії, Туреччині з'явилося чимало історичної літератури, студій, що досить докладно оприявнюють контекст подій 1711–1712 рр. у Бендерах, Стамбулі. Доволі глибоко українську складову цього періоду проаналізував Б. Крупницький у монографії про П. Орлика¹⁴. Цікаві спостереження зробили про згадані події О. Оглоблин¹⁵, Г. Яценюк¹⁶, Т. Рендюк¹⁷, Я. Затилюк¹⁸. Це полегшує в разі спробу розібратися з тим, чи І. Борщак виготовив фальсифікат, чи мав справу зі справжнім документом.

Шанс здобути незалежність

Мазепинські емігранти після Полтавської поразки хоча й вибрали в Бендерах нового гетьмана в екзилі, прийняли низку важливих політичних документів щодо буття України, все ж були пригнічені сумними реаліями. Перспективи змінити щось на краще на Батьківщині, повернутися до неї були туманними. Гостро стояло питання грошей, забезпечення харчуванням, а це провокувало зневіру, відчай, міркування про вимолювання прощення у царя.

Ситуація змінилася після оголошення 20 листопада 1710 р.¹⁹ Османською імперією війни Московії. Мазепинський контингент, в якому нараховувалося до 3000 козаків, запорожців²⁰, одразу набув для Стамбула значимості як союзник. На жаль, похід в Україну в січні–березні 1711 р. кримських орд, 4000 поляків-лещинківців²¹, козаків-мазепинців (за словами П. Орлика, у визвольній акції разом із його підрозділами та правобережцями, які його підтримали, взяло участь понад 16000 чоловік²²), через брак координації, обмаль продовольства був провальним. До того ж білгородські ординці вдалися до грабунків, захоплення ясиру, що дискредитувало похід²³.

Похід московського війська в Молдову в травні–липні 1711 р. взагалі міг закінчитися плачевно для Петра І. Його табір під Станіслештами²⁴ з 38236 вояками²⁵ був оточений кримчанами, турками. Цар змушений був послати до великого візира Балтаджи Мехмед-паші переговорника з пропозицією миру на вигідних для Стамбула умовах²⁶. Висока Порта могла за тиждень-два оточення московських полків, в яких почався голод, взяти у полон прибульців, царя та його оточення, і на багато десятиліть позбутися клопоту з російською присутністю на своїх рубежах, постійними загрозами на півдні України, на Дону.

¹⁰ Матях В. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 129.

¹¹ Яценюк Г. Українська політична еміграція і Гетьманщина в 1710–1742 рр.: політико-дипломатичний аспект. Дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. Чернівці, 2005. С. 67.

¹² Фігурний Ю. Український гетьман Пилип Орлик: Монографія. Київ: НДІУ, 2008. С. 42–43.

¹³ Чухліб Т. Пилип Орлик. Київ, 2008. 64 с.; Слісаренко О. Українсько-шведський військовий союз у Північній війні у 1708–1714 рр. Дис. на здобуття наукового ступеня д.і.н. зі спеціальності. Дніпро, 2019. 415 с.

¹⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. Варшава: НТШ, 1938. 258 с.

¹⁵ Оглоблин О. «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика (1712). *Вісник*. 1954. № 5 (67). С. 11.

¹⁶ Яценюк Г. Українська політична еміграція і Гетьманщина... С. 60–69.

¹⁷ Рендюк Т. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи. Чернівці: Букрек, 2013. С. 104–117.

¹⁸ Затилюк Я. «Московит безпідставно претендує на столичне місто України Київ, намагаючись відірвати його від України»: схема козацької історії в «Реляції про Київ» та у преамбулі «Конституції» П. Орлика. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 61–62.

¹⁹ Kurat A. Prut seferi ve barışı 1123 (1711): Cild 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951. S. 167–172, 248.

²⁰ 1711, вересня 22. Телхіс великого везіра щодо забезпечення провізії 3000 козаків, розташованих біля Бендер, і покриття витрат на гетьмана. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах / Упор.* С. Павленко (далі – УДІМ). Київ: Мистецтво, 2019. С. 432.

²¹ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia, 1709–1714 (далі – Feldman). Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, skład główny w księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1926. S. 61.

²² Literae ad regem Sueciae ducis Orlik [1711]. *Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках* (далі – ПДБШК). Москва: Университетская тип-я, 1847. С. 41.

²³ Literae ad regem Sueciae ducis Orlik [1711]. *ПДБШК*. С. 38–42.

²⁴ Балух О. Буковинські землі у контексті російсько-шведських та російсько-турецьких конфліктів початку ХVІІІ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича*. 2020. № 1. С. 13.

²⁵ Возгрин В. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. Симферополь: Изд-кий дом «Тезис», 2013. Т. І. С. 752.

²⁶ Водарский Я. Загадки Прутского похода Петра І. Москва: Наука, 2004. С. 102–112.

Водночас великий візир спокусився ідеєю передачі їм захопленого у них у 1696 р. Азова, обіцяючи знести фортеці Таганрог, Камінний Затон²⁷, Новобогородицьку²⁸ та інші. У договорі був включений і пункт про свободу козаків із багатозначним формулюванням («и поляков и черкас и запорожцев (барабашиде) (подкалес), которые суть в их подданстве, и казаков, которых хан крымской сиятельнойший Девлет-Гирей хан, имеет в своем покорении, с стороны царской, чтобы никако их не замать»²⁹). Усе ж, як зазначав поінформований Йоран Нордберг, гетьман подякував за згадане Балтаджі Мехмед-паші: «...генерал Орлик, очільник козаків, який супроводжував візира, ... був введений до нього і подякував за доброту, яку він виявив, за те, що Україна буде відновлена в своїй давній незалежності. Він показав, якими насправді були давні межі між Україною та Московією. Він додав деталі про стан, у якому опинилася ця країна, коли вона перебувала під захистом Росії. Він зробив перелік артилерії, що перебувала у фортецях, яку останній цар переніс в інше місце. Він навіть надав детальний опис усіх жителів, які були вивезені з України й змушені всупереч своїй волі жити в Росії. Він закінчив, просячи великого візира серйозно вжити заходів у справі царя, щоб швидко вирішити ці проблеми»³⁰.

Принизливий для росіян Прутський мирний договір був оперативно укладений 12 липня 1712 р.³¹ При цьому на рішення осман поступитися вирішальний вплив справи подарунковий обоз із семи возів грошей, цінностей³². Зрозуміло, укладена угода обурила Карла XII, оскільки при цьому не були враховані інтереси шведів³³. Французький дипломат Жан Балюз повідомляв Людовіку XIV з цього приводу, що, за його відомостями, шведський король «сказав великому візирю, мовляв, останній заплатить за цей мир головою»³⁴. Карл XII у листі до Ради в Стокгольм від 6 листопада 1711 р. висловив сподівання, що «турки почнуть нову війну з ним (царем – С.П.), і вона, ми не сумніваємося, невдовзі спалахне»³⁵. Шведська штаб-квартира у Бендерах, кримський хан Девлет II Герай справді доклали немало зусиль для донесення правди султану про шкоду укладеного миру, який підступний цар не виконуватиме. Завдяки цьому та інтригам проти головного османського урядовця 8–9 листопада 1711 р. великий візир Балтаджі Мехмед-паші був зміщений із посади³⁶, у грудні відправлений на заслання³⁷, а наступного року, у липні, помер у в'язниці острова Лемнос³⁸. До того ж 14 грудня 1711 р. поряд із палацом султана обезголовлені кегай Осман-ага, мектупчі³⁹ Омер-ефенді⁴⁰ та чавуш-баша Ахмед⁴¹, які формулювали положення договору. Як і передбачали шведи, Азов та інші фортеці росіяни не спішили передавати туркам. Обурений Ахмед III вирішив за це покарати Московію – 9 грудня він підписав маніфест із оголошенням їй війни⁴².

На цей раз мазепинці, шведська штаб-квартира загострили проблему вирішення питань державності України перед султаном. Ще у вересні 1711 р. шведський посол у Стамбулі Томас Функ отримав інструкцію, в якій у 5 пункті йшлося про таке:

²⁷ Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова: Новые источники по истории России эпохи Петра Великого: В 3 ч. / Изд. подгот. Т. Базарова, Ю. Фомина. Санкт-Петербург: Изд-кий дом «Мирь», 2011. Ч. 1: 1706–1713 гг. С. 9.

²⁸ Письмо Петра I турецкому султану Ахмеду III (1711, 6 ноября). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБПВ). Москва: Наука, 1964. Т. 11. Вып. II. С. 238.

²⁹ 1711, июля 12. Договор взаимный, в обозе при реке Пруте учиненный между российскими уполномоченными, подканцлером бароном Шафировым и генерал-майором графом Михайлом Шереметевым и между великим визирем Магмет Пашею. – О Вечном мире. *Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.* Санкт-Петербург: II Отделение собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. IV. С. 716.

³⁰ Nordberg J. Histoire de Charles XII, roi de Suède. A la Haye: chez Pierre de Hondt [...], 1748. Т. 2. Р. 510.

³¹ Артамонов В. Турецко-русская война 1710–1713 гг. Москва: Изд-во «Кучково поле», 2019. С. 194–200.

³² Там само. С. 197; Возгрин В. История крымских татар... Т. I. С. 758.

³³ Till e.o. envovén Funck i Konstantinopel med befallning att hos sultanen besvåra sig öfver stor-visirens hållning vid Prutfreden och söka hindra samma freds ratifikation af Porten. Vid Bender den 20 juli 1711. *Konung Karl XII's egenhändiga bref: Samlade och utgifna af Ernst Carlson. Med Porträtt och brefffacsimile af Kart XII.* Stockholm: P. Norstedt u. Söners, 1893. S. 374.

³⁴ От Балюза королю. (1711, 27 августа). *Сборник императорского Русского исторического общества.* Санкт-Петербург, 1881. Т. 34. С. 73.

³⁵ Konungen till Rådet, om utsigterna till nytt krig emellan turkarne och Zaren (Wed Bender d. 6 Novemb: 1711). *Historiska handlingar.* Stockholm, 1874. Vol. 9. S. 65.

³⁶ Артамонов В. Турецко-русская война 1710–1713 гг. С. 270; Sven Agrells dagbok 1707–1713. *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter.* Lund, 1909. V. 5. S. 291–292.

³⁷ Karaçay Türkal M. Baltacı Mehmed Paşa'nın Azil Süreci ve Valide Gülnuş Sultan'a Gönderdiği Mektuplar. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi.* 2022. № 15. S. 166.

³⁸ Güneş Yağcı Z. Çorum'dan bir vezir-i azam. Baltacı Mehmed Paşa Sempozyum Bildirileri. 2007. S. 49.

³⁹ Секретар.

⁴⁰ The despatches of sir Robert Sutton, ambassador in Constantinople, 1710–1714. Edited for the Royal historical society by A. Nimet. *Camden third series.* 1953. Vol. 78. P. 84; Базарова Т. Русские дипломаты при османском дворе: Статейные списки П. Шафирова и М. Шереметева 1711 и 1712 гг. (Исследование и тексты) (далі – ССПШМШ). Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2015. С. 48.

⁴¹ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. Київ: ІЗМН, 1997. С. 44.

⁴² Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва: Наука, 1990. С. 107.

«Водночас він (посол – С.П.) має наполягати на тому, щоб ця Стаття, яка затверджує свободу України і всіх Запорожців, негайно ж і повністю стала чинною, щоб таким чином вся Україна і Військо Запорозьке в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під керівництвом теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, щоб народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус незалежної Держави, і більше ніколи і жодним чином не був під послухом Царя чи його протекцією»⁴³.

П. Орлик, його соратники та шведські урядовці активно працювали, щоб змінити думку турків на свою користь, а також вмотивувати керівництво Османської імперії діяти рішуче, з позиції сили щодо відстоювання інтересів Швеції, Гетьманщини⁴⁴. Час від вересня 1711 р. по квітень 1712 р. був насичений для мазепинців підготовкою для турецької сторони, дипломатів матеріалів про Україну, доказів, аргументів, тез, що доводили всім важливість її буття у незалежному статусі. Старшини-емігранти також доклали чимало зусиль, щоб переконати великого візира, султана не віддавати Київ як столицю українців царській владі.

У зв'язку з цим з'явилося більше двох десятків важливих документів⁴⁵ різного плану:

1. Меморандум запорожців Карлу XII від 29 липня 1711 р. (переданий до 4 вересня верхівці Високої Порти) [«...Вони (січовики – С.П.) раділи, коли дізналися про те, як москалі були оточені й доведені до такого стану, що змусило їх укласти мир, дуже вигідний Османській імперії, завдяки якому вони сподівалися звільнитися від московського ярма. Однак москалі з Кам'янця та інших сусідніх місць, знехтувавши мирним договором, спустилися Дніпром великими загонами на човнах і, несподівано напавши, грабували і плондрували їхні острови, захопивши, окрім великої здобичі, також чоловіків, жінок і дітей. Тому вони благали захисту Його Величності (на якого та на кримського хана вони покладали всі свої надії й довіру), сподіваючись, що під його впливом Висока Порта зможе примусити москалів виправити цю несправедливість і завдану шкоду, що була вчинена безпосередньо всупереч нещодавно укладеному миру»⁴⁶].
2. Лист Пилипа Орлика (до Т. Функа?) від 18–19 вересня 1711 р. про сприяння в українських справах через гетьманського уповноваженого – генерального писаря Івана Максимовича⁴⁷.
3. Лист П. Орлика до гетьмана І. Скоропадського від 20 вересня 1711 р. з проханням підтримки його ідей щодо звільнення гетьманців від московської залежності в інтересах Батьківщини [«Не сумніваюся в тому, що багато хто буде мати хибні й підступні погляди, начебто Високоповажна Порта має бажання панувати над Україною, але кожен такий розчарує своїм почуттям, адже Високоповажна Оттоманська Порта, Його Величність Король Шведський і Його Величність Хан мають однаковий намір і рішення, щоб Україна, об'єднана військовою та духовною єдністю з Кримським ханством, не мала жодного васалітету, а залишалася вільною Річчю Посполитою вічно»⁴⁸].
4. Ausfuhrliche Relation von der Eroberung interschiedener Siadte in der Ukraine durch den Cosackischen Feldhern Orlick. Hamburg, 1711. [Доповідь про завоювання різних міст в Україні козацьким полководцем Орликом. Гамбург, 1711]⁴⁹.
5. Les particularitez de ce qui s' est passe entre les Cosaques du general Orlik et Moscovites en Ukraine apres la de- faite du Roy de Suede. S. 1. 1711, 4 [Пояснення того, що сталося між козаками генерала Орлика та московитами в Україні після поразки шведського короля. 1711]⁵⁰.
6. «Instructio dominis dominis Demetrio Horlenko, colonello prilucensi, Clementi Dvohopolio, iudici-generalis, Ioanni Maximowicz, notario generali, Gregorio Hercik, assauli generali...»⁵¹ [«Настанови для високоповажних Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Кліма Довгополого, генерального судді, Івана Максимовича, генерального писаря, Григора Герцика, генерального осавула – надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жакливого московського ярма, від імені славного гетьмана Пилипа Орлика й усього Війська Запорозького разом із високоповажним Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом Війська Запорозького Низового та всього руського народу. Дані в містечку Баба, року Нашого Господа 1711-го, 3 листопада»⁵²].

⁴³ Томас Функ, листи від Королівської Величності. Лист короля від 14 вересня 1711 р. *Скарби шведських архівів: Документи з історії України* / Упор. М. Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 183.

⁴⁴ Mispelaere J. Att försvara en independent stat. Ukrainas och Sveriges bortglömda allians 1708–1713. *Karolinska förbundets årsbok*. 2022. S. 61.

⁴⁵ Більшість з них були написані латиною, з цих текстів зроблені переклади французькою, шведською мовами. Також переговорники спілкувалися по-польськи, по-турецьки (з перекладачами).

⁴⁶ The despatches of Sir Robert Sutton... P. 72.

⁴⁷ Скарби шведських архівів. С. 186–187.

⁴⁸ *Copia literarum ad Scoropadscium ab Orlik*, XX die 7 bris, 1711. *ПДБШК*. С. 55–56.

⁴⁹ Орлик П. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками (далі – ВПУ). Львів: Вид-ць Борщак І., 1925. С. 8.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ *ПДБШК*. С. 61–66.

⁵² Інструкції Пилипа Орлика посланцям до Османської імперії (1711). «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій. Львів: Світ, 2011. С. 360, 364.

7. Таємна інструкція для переговорів у Стамбулі генеральному писарю І. Максимовичу, «в которой писано было в противность шведскому королю»⁵³ (початок листопада 1711 р.). [найпевніше йшлося про зміну шведської протекції на турецьку].
8. Повідомлення французького посла П'єра Десальєра (Pierre-Puchot Desailleurs) про зустріч із мазепинцями в перший день їхнього приїзду в Константинополь (останні дні листопада⁵⁴ 1711 р.) [«Козаки прохали мене настоювати, щоб їм була повернена Україна обох берегів. Я гадаю, Ваша Ексцеленція, що це в наших інтересах, бо коли в Польщі осідає саксонський володар, немає рації залишати їй Україну. Козацькі послі особливо настоюють на амністії й визволенні українців, засланих в Московщину, й щоби москалі, залишаючи козацьку країну, по своїм звичаям не руйнували України. Як же почнеться війна, нехай татари йдуть на Московщину, а не на Україну, де в останній раз вони так поводитись, що стали ненависні всьому населенню. Тутешній московський посол ширить чутки, що ніби то Туреччина претендує на всю Україну й що церкви там будуть перероблені в мечеті. Тому, щоби це не викликало обурення в християнському світі, я маю зазначити, що Україна обох берегів буде незалежна, тільки під захистом і протекцією Порти, як Молдавія й Волощина. Козаки бажають мати вічний союз з Портою, Кримом і Швецією»⁵⁵].
9. «Короткий виклад причин, через які Україна разом із Запорозьким військом була спонукана або, радше, змушена відмовитися від московської протекції, до якої раніше добровільно приєдналася після польського панування» («Brevis deductio causarum quibus Ukraina cum Extritu Zaporoziensium commota...»)⁵⁶ (грудень 1711 р.)⁵⁷ [В історичних тезах йдеться про те, що за славної пам'яті Б. Хмельницького «держава Польська мусила відкритися на віки всієї України обох сторін Дніпра», ці землі мали «відступити в козацьке володіння, границю її означивши в трактатах ріку Случ». Але через набіги татар Україна «піддалася під протекцію московську» по договору оборони від спільних ворогів, який, однак, московці почали порушувати – «силкувалися ... права наші і вільності скасувати, військо Запорозьке викоринити, ім'я козацьке на віки знищити, а гори й міста по всій Україні під свою владу забрати». Крім того, московит «зважився ... розділити Україну, хоч її цілу, з обох боків Дніпра, не здобув ані грошима, ані силою збройною», прибрав до рук Київ, увів залоги у міста]⁵⁸.
10. Deduction des drolits de L'Ukraine / Вивід прав України (грудень 1711 р.) [Політико-правовий трактат П. Орлика, адресований європейським урядам, володарям. Автор сформулював у формі доказів історичне право українців бути самостійною державою. Він, зокрема, наголосив на тому, що Україна визнавала свого часу протекторат Московії, Швеції лише на основі рівноправних союзницьких угод. Головна ідея меморіалу – отримати від провідних європейських держав захисний імунітет для Гетьманщини насамперед від зазіхань Москви поневолити країну].
11. Султанський берат⁵⁹, адресований Пилипу Орлику. 21. XII. 1711 (султанський декрет гетьману) [«Вони (посланці П. Орлика – С.П.) прийшли до мого ушанованого султанського трону і величного мого палацу, та, з підтвердженням послідовних відносин у підлеглих козацьких громадах Барабаш і Поткалі до Височайшої моєї держави, висловили наступне прохання. Віднині й надалі звільнення і призначення гетьманів нехай буде в їхніх руках; нехай беруть співучасть у веденні решти їхніх справ; нехай не будуть обкладені понаднормовими податками, з позовами, що вони рая; нехай не вимагається від них харадж, позаяк згадувані громади твердо притримуються скріплених договорів і не будуть викривлювати в них слова; не повинно бути втручання в їхні землі чи то втручання в решту їхніх справ; нехай береться тільки митний податок за речі й товари з подорожуючих торговців до моєї укріпленої території, і нехай їм видається документ, що нічого іншого не вимагається від них»]⁶⁰.
12. Nişan⁶¹ Ахмета III (протекційна грамота козакам турецькою мовою кінця грудня 1711 р.) [«Козаки України та Запоріжжя підлягають моєму вічному правлінню [на таких умовах]: 1) Вибори та скинення гетьмана остануться в їх [= козаків] руках; 2) Поладнання їх [= козаків]

⁵³ Допит Григорія Герцика. 15 березня 1721 р. *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела* / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ «Вид-во "Кліо"», 2022. С. 63.

⁵⁴ Борщак І. помилково датує цю зустріч груднем 1711 р., але мазепинська делегація прибула в Стамбул у третій декаді листопада 1711 р. У статейному списку московських міністрів вказується, що хан їхав з Адріанополя з українською делегацією (ССПШМШ. С. 262). 30 листопада він вже брав активну участь у переговорах (ССПШМШ. С. 266).

⁵⁵ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (сторінки дипломатичної історії). *Записки наукового товариства ім. Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів, 1924. Т. 134–135. С. 84.

⁵⁶ Riksarkivet. *Diplomatica Muscovitica [Diplomatica Cosacica]*. SE/RA/2113/2113.2. (1654–1721). Vol. 1a. [S. 339].

⁵⁷ Датування наше: виходимо з того, що для переговорів турків з московитами у Стамбулі актуальним стало питання відокремлення України від Московії. Тому гетьманці поспішно готували відповідні аргументи для переговорників.

⁵⁸ Короткий вивід причин, якими Україна з військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції (Публікація М. Грушевського за матеріалами, знайденими в Швецькому державному архіві Н. Молчановським). *ЗНТШ*. 1909. Т. 92. С. 15–18.

⁵⁹ Документ, що посвідчував певні привілеї та володіння осіб, зокрема представників немусульманських конфесій на право керування громадою, а також для захисту іншівірців Османської імперії (див.: Gök N. Osmanlı Diplomatiğinde Berat Formu ve Berat Anlamında Kullanılan Diğer Terimler. *Türkler. Yeni Türkiye*: Ankara, 2002. С. IX. S. 865–874; Ibid. *The Berat Form in Ottoman Diplomacy. Bulgarian Historical Review*. 2002. № 3. S. 469–478).

⁶⁰ Документ № 7. *Середя О. Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст.* Київ–Стамбул: НАН України Інститут сходознавства ім. А. Кримського; Стамбульський університет, 2018. С. 93.

⁶¹ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? *Український археографічний щорічник*. 1992. Т. 1. С. 312.

справ довіряється їм самим. 3] Вони (українці) матимуть статус підданих; їх не будуть обтяжувати ніякими податками⁶²». Nişan Ахмета III кінця грудня 1711 також відомий у французькій редакції [«Отже, беручи до уваги послух, що його вони (= українці) засвідчили відносно цього царства: 1. Вони будуть вільні вибирати і скидати своїх гетьманів. 2. Ніхто, крім них, не повинен цікавитися і керувати справами їх. 3. Під претекстом, що Козаки обох боків Дніпра і Запорозжч будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них земельного податку ані жодних інших повинностей, ані ніяких інших вимог⁶³»].

13. Меморіал шведського посланця в Стамбулі Т. Функа до султана (перша декада січня 1712 р.)⁶⁴ [«Також нині ваша імперська високість дозволить своїм мудрим розумом дійти до висновку, що згадані московські послы, що не чинять, то все лукаво, єдиної ради, аби їхньому царю дати час до завершення шведської війни і до знищення поляків. І коли буде від згаданих країн безпечний безперечно почне люту війну і дуже сильну проти цієї імперії. І може тоді й інших християнських государів привести до себе в союз і несподівано напасти всіма силами передусім на Крим і ним заволодіти, оскільки має до того зручність від багатьох країн, а передусім від козацької землі. І коли ним заволодіє, то вже відкриє собі шлях по Чорному морю вільний ... А якби аманати московські побачили подвиг вашої імперської величності звідси проти царя, як було намічено (мається на увазі реальний початок війни – С.П.), то негайно б, залишивши свої підступи, віддали би Київ і всю козацьку землю в область оттоманську. І тоді би держава Оттоманська була упокоєна спокоєм, і не тільки від країни московської, але й від поляків, і від інших зловмисників. А допоки козацька земля буде у володінні царя, він ніколи не залишить своїх злих зазіхань на народ оттоманський⁶⁵. Т. Функ також аргументує корисність звільнення українців від московської залежності встановленням буферної зони, яка віддасть агресивного царя від турецьких земель⁶⁶].

14. Меморіале (12 січня 1712 р.)⁶⁷ [текст без зазначення авторства П. Орлика, проте цей політичний твір написав він, бо є відповідна повніша його редакція, фрагменти з якої подаємо нижче].

15. Меморіал П. Орлика Карлу XII (після 12 січня 1712 р.)⁶⁸ [«Оскільки очевидно, що Османська Порта має намір (сподіваємося, не з удаваною метою) відновити військову дію проти Москви, то ми повинні боятися, щоб у такому вирі подій, з московської Сцилли підкорення, ми не потрапили в більш небезпечну і згубну Турецьку Харибду підкорення. ... У такій складній справі, де йдеться про загальну цілісність всієї України, ні Гетьман своєю приватною діяльністю, ні Запорозьке Військо, яке слідує за його прапорами, не можуть вирішити і заявити про своє підкорення, прийняти захист Османської Порти без згоди всіх духовних і світських станів та верств всієї України, і навіть якщо вони подібно вчинять і заявлять, то ця їхня підсумкова декларація, яку має ухвалити весь народ України одностайною згодою, не може мати міцної основи, а впаде, бо весь народ згодом скаже: "Не повинні були вирішувати за нас без нас". Тому це питання слід відкласти до того часу, поки розділена нині Україна не об'єднається і не ухвалить необхідні рішення ... Тому необхідно забезпечити, щоб Порта не претендувала на панування в Україні під час війни, а лише прагнула її звільнення від московського ярма, як сусідньої провінції. Після завершення війни Україна сама зможе вирішити, чию протекцію прийняти і в якому стані залишатися. ... Для обговорення питання протекції України необхідно виконати три основні вимоги:

- По-перше, щоб гетьман володів своєю гетьманською резиденцією в мирному стані України.
- По-друге, щоб духовні та світські стани скликали і провели громадську раду, на якій одностайно вирішили, чию протекцію прийняти і на яких умовах її встановити.
- По-третє, щоб за рішенням духовних і світських станів були направлені послы з відповідними повноваженнями й інструкцією для переговорів і прийняття протекції.

Ці умови на цей момент, в умовах війни, реалізувати неможливо. Тому питання про прийняття протекції має бути відкладене до завершення війни і до мирного стану України»]⁶⁹.

16. Лист генерального писаря І. Максимовича невідомому високопосадовцю (імовірно Карлу XII, оскільки автор дотримувався конспірації, бо турки вдавалися до перевірок кореспонденції до короля) від 20 лютого 1712 р. про підготовлене звернення до султана, текст якого делегація вирішила спочатку погодити з великим візиром. Автор 19 лютого побував в останнього та передав написане йому. Візир «запевнив мене, що доповідь Його Величності Імператору і вирішити, чи буде це виконано, чи ні». Далі І. Максимович зазначає: «Він уважно вислухав усі викладені факти й дав мені таку відповідь: "Ми завершили всі наші справи з московитами, і в суботу обговорювали лише Україну. Наразі московити поступаються всією Україною, проте лише

⁶² Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 310.

⁶³ Там само. С. 308–309.

⁶⁴ Російські послы, яких у меморіалі називають аманатами, тобто зложниками, отримали його від підкупленого голландського перекладача. Цей переклад вміщений перед листом, датованим 22 січня 1712 р. ССПШМШ. С. 480–481.

⁶⁵ Там само. С. 482–483.

⁶⁶ Riksarkivet. Diplomata Muscovitica... Vol. 1a. [S. 361–364].

⁶⁷ Датування наше. Цей текст – повніша редакція меморіалу, датованого 12 січнем 1712 р. У тексті меморіалу згадується минулий рік, коли московити поширювали чутки, ніби гетьман П. Орлик передав Україну туркам, «погодився знищити закони і свободи Батьківщини, поневолити під час війни населення обох статей в Україні, обкладати податками дітей, передавати Київ та інші українські фортеці, перетворювати церкви на турецькі мечеті» (с. 115). Про ці тези царських урядовців говорили представники української делегації на першій зустрічі з французьким послом П'єром Десальєром у кінці листопада 1711 р. (див. вище).

⁶⁸ Riksarkivet. Diplomata Muscovitica [Diplomata Cosacica]. SE/RA/2113/2113.2/2 (1711–1741). V. 2. S. 198–200 [312–315]; Supplex Memoriale ad S-am R-am M-tem. Єнсен А. Орлик у Швеції. ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 114–116.

Київ бажано залишити собі. Ми ж, на підставі попередніх угод, ухвалили таке рішення: якщо ви повернете Київ, то зовнішня частина угоди буде виконана ... Якщо іншого виходу не буде, тоді Київ доведеться передати їм»⁷⁰.

17. Чолобитна Д. Горленка від імені української делегації до султана про важливість не віддавати Київ московитам (лютий 1712 р.)⁷¹, зміст якої викладений в «Роз'ясненні смиренного звернення до імператора» (Interpretatio Supplicis libelli Imperatorem) [Тези її такі: «Як ніхто зі смертних не може жити без душі, так само і Україна не може існувати без Києва»; «Київ є найочевиднішою і найвизначнішою столицею нашої Батьківщини, розташованою в центрі України, де перебувають всі духовні отці нашої Батьківщини, від яких ми всі духовно залежимо ... Тут знаходяться гімназії та школи мистецтв для нашої молоді, тут наше релігійне пристановище, тут, зрештою, святі місця та мощі наших святих, за які вся Україна завжди готова прийняти смерть. Тому з цих міркувань будь-кому легко зрозуміти наслідок: той, у кого знаходиться релігія, має у своїх руках і всю Україну. Хіба є щось гірше, ніж те, що коли московит, як хижий вовк, проникне в серце України, яка ж тоді буде безпека для життя в Україні?»; «Москва тепер знову претендує на Київ, щоб незаконно заволодіти усією Україною та поневолити всіх козаків у рабство»; «Москва потім не зупиниться, а легко продовжить використовувати зброю та загрожувати вашій Близкучій Порті»⁷²].

18. Лист Д. Горленка П. Орлику від 27 лютого 1712 р. про написання переговорною делегацією чолобитної до султана Ахмеда III про те, щоб Київ не віддавали Москві. Також він прохає гетьмана вирішити цю проблему з ханом [«Пишем к вельможности вашей и покорно просим: извольте сам как наискорѣе до наияснѣйшаго хана его милости ѣхати и прилѣжным своим прошением к тому его милость склонити, чтоб склонян тут за Киев стояти, понеже тут как видим мы всего вашего дѣла совершенство на его совѣтъ выведется, и если отгуду соды отвѣтъ о уступленю Киева принесен будет, то тут оную с радостию примут. Для того там бодро належит вельможности вашей старатися, чтоб нихто со стороны нашей не дал себѣ слышати о уступленю Киева, ибо тут розные бывають на нас искушения, но мы пристойную сохраняем осторожность»⁷³].

19. Лист гетьмана П. Орлика до великого візира з історичними виписками про те, що Київ був давньою столицею українців і тому його не можна залишати у володінні московитів. Бендери, 10 березня 1712 р. [«Київ без України, а Україна без Києва ніколи не можуть існувати; що варто голові без тіла й тілу без голови? Вони завжди є взаємозалежними та взаємопов'язаними. І справді, мене тривожили думки: що ж задумали московити? Що вони планують, окупуючи та володіючи Києвом, який не межує з їхніми володіннями, але є живим серцем України. Мені було зрозуміло, що московити прагнуть відокремити Київ від України та приєднати його до своїх володінь, щоб, тримаючи його під своєю владою, вони могли збільшувати свою військову присутність і тим самим постійно примушувати Україну знову до прийняття їхньої протекції, відволікаючи її очі та серце на Київ. Бо що може бути дорожче і важливіше для України як в релігійному, так і в політичному плані, ніж її голова Київ, де перебуває джерело нашої релігії, де шануються священні місця і куди з усієї України стікаються люди для виконання своїх обітниць і духовних справ, де проповідується наша православна віра, де священники висвячуються в свої священні чини, де українська молодь навчається – усе це московити, заволодівши Києвом, не тільки перешкодили б, але й назавжди віддалили б від України, збурюючи її своїми інтригами, зрадливими діями і розбратами»⁷⁴].

20. Реляція про Київ⁷⁵ (перша декада березня 1711 р.)⁷⁶ [Москва «претендує на столицю України місто Київ та намагається відокремити його від України не по праву, адже Князі Києва зі старожитніх часів завжди були данниками Козарських Каганів, що згодом стали іменуватися Козацькими Гетьманами»⁷⁷].

21. Правда реляція про козаків і про Київ (перша декада березня 1711 р.)⁷⁸ [«Преславний історик Андреас Целларій, погоджуючись в усьому щодо Козацького Народу із Шимоном Старовольським, так прославляє цей [народ] на сторінці у своїй книзі, що надрукована з матриць у Амстердамі: про козаків кажуть, що вони мають ім'я від рутенського слова “козак”, що означає рішучого воюка. Щодо них мовиться, що беруть вони початок з островів Борисфена і на них же аж до сьогодні мають місце свого посідання. Звідсіль також здобули ім'я Запорозькі Козаки, які, сповідуючи Грецьку релігію ... Отже, з цього наскільки завгодно засліплений розум може пізнати істину в справі [про те], що по обох берегах Борисфена Україна за старожитнім спадковим правом належала козакам»⁷⁹].

⁷⁰ Riksarkivet. Diplomata Muscovitica... Vol. 1a. [S. 349–350].

⁷¹ Письмо Горленка к Орлику из Стамбула 27 февраля 1712 г. Костомаров Н. Исторические монографии. Санкт-Петербург, 1885. Т. 16: Мазепа. Мазепинцы. С. 664.

⁷² Riksarkivet. Diplomata Muscovitica... Vol. 1a. [S. 346–347].

⁷³ Письмо Горленка к Орлику из Стамбула 27 февраля 1712 г. С. 664.

⁷⁴ Cópia literarum a duce Orlik ad supremum visirium, Benderae 10 die martii, 1712 anno. Чтения в Обществе истории и древностей российских. 1847. № 3. С. 58.

⁷⁵ Реляція про Київ. Скарби шведських архівів. С. 155.

⁷⁶ Датування наше.

⁷⁷ Малишев О. Козацька реляція про Київ як столицю України: невідомий документ початку XVIII ст. Конституція – основа розвитку держави і суспільства. Мат. XII міжнар. наук.-практ. конф. (24 червня 2021 р.). Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2021. С. 72.

⁷⁸ Датування наше.

⁷⁹ Скарби шведських архівів. С. 158–160.

22. Лист генерального писаря І. Максимовича невідомому посадовцю (імовірно Карлу XII), середина або кінець березня 1712 р. про те, що, за його відомостями, угоду між турками та царськими уповноваженими майже укладено, «московити поступилися територією та оголосили про це», щоправда, автор не знає, чи вірити цьому.

23. Маніфест Пилипа Орлика до європейських держав від 4 квітня 1712 р.⁸⁰ [«Проте ані прагнення наші, ані ревність до нашої коханої Вітчизни не змусили нас удатися до дій, супротивних нашому обов'язку, і, яко християнську націю, великий Володар (султан Ахмед III – С.П.) зміцнив нас урочистою угодою, уклавши з нами союз; ця угода така почесна і вигідна для християнської нації, що міністри Порти, за їхнім твердженням, не знаходять подібного прикладу в своїх історичних анналах»⁸¹].

24. Лист П. Орлика до Генеральних Штатів (9 квітня 1712) [«Згадуючи з вдячністю посередництво Найдостойніших Генеральних Штатів в справі замирення Блискучої Порти з Й.Ц.В., я вважаю своїм обов'язком надіслати В.С. через амбасадора Найдостойніших і Наймогутніших Генеральних Штатів при Блискучій Порті трактат союзу, який я уложив з Султаном. Трактат цей не має нічого противного спокоєві в Європі і зможе навіть причинитися до європейської рівноваги, що так приємно В.С. Я надсилаю рівночасно маніфест, який вважав необхідним видати з приводу цього випадку»⁸²].

25. Лист П. Орлика до англійської королеви (9 квітня 1712 р.)⁸³ (схожий за змістом).

26. Name⁸⁴ султана Ахмета III⁸⁵ за економічним календарем 5 березня⁸⁶, що відповідає 16 березня 1712 р.⁸⁷ (привілей Ахмета III гетьманові Пилипові Орликові та козакам, перекладено в шведській штаб-квартирі 10 травня 1712 р.⁸⁸) [«Отож ми ту Україну цього боку Дніпра, яка за правом війни від царя москві під владу нашої найнепереможнішої імперії перейшла, виявили [бажання] і найласкавіше передали на повне володіння вищезазваному гетьманові українських і запорозьких козаків, асновельможному Пилипові Орлику і його наступникам, гетьманам українським і запорозьким. ... Козаки ж цілий народ український хай завжди мають (після цього нинішнього гетьмана) свободу вибирання собі гетьманів вільною волею, і ніхто з найвищої нашої імперії хай не втручається в їхні закони і свободи»⁸⁹].

Дипломатичний герц

На активні зусилля мазепинців у Стамбулі та Бендерах щодо передачі всієї Гетьманщини під їх управління на основі договору між Московією та Високою Портою гостро відреагували уповноважені переговори з російського боку Михайло Шереметєв та Петро Шафіров, які 30 листопада 1711 р. дізналися про те, що за новим тлумаченням Прутської угоди великим візиром Агою Юсуф-паші, ханом Девлет II Гераєм Московія мала відмовитися від усіх гетьманських земель, бо «казаки с Україною розумеваюцца»⁹⁰. Принципову позицію з цих питань займав кримський володар, який 1 грудня 1711 р.⁹¹ виклав своє бачення султану та був останнім «щедро обдарованим»⁹².

Прибув того ж дня на підмогу Т. Функу з Бендер наблизений Карла XII Станіслав Понятовський⁹³. «И были мы призваны четьрежды к крайнему везиру Юсуп-паше, где в одной конференции и хан крымской с несколькими кубевезириями был, – писали московські посли у своєму донесенні. – На тех конференциях великия запросы от них явились, како-

⁸⁰ Борщак І. Orlikiana. *Хліборобська Україна*. 1923. № 4. С. 366–367; Оглоблин О. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика. *Вісник Організації оборони чотирьох свобод України*. 1956. № 12. С. 10–11; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2001. С. 381.

⁸¹ Маніфест Пилипа Орлика 4 квітня 1712 р. / Переклав з франц. мови М. Москаленко. *Голос України*. 1991. № 231. С. 15.

⁸² Лист П. Орлика до Генеральних Штатів / Підготував до друку І. Борщак. *Стара Україна*. 1924. № 12. С. 186.

⁸³ Лист П. Орлика до англійського короля. (Насправді правила королева, І. Борщак помилився, даючи назву документу – С.П.). Там само.

⁸⁴ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... С. 312.

⁸⁵ Translatio Privilegij Imperatoris Turearum, quod datum est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik. Habita Benderae in Cancellaria Regia 1712 anno 10 Maij. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов*. Киев: Типо-литография и переплетная И. Крыжановскаго, 1916. Вип. 2. С. 75–77.

⁸⁶ Варшавська збірка про Орлика / Подав І. Огієнко. *Записки чину Св. Василя Великого*. Львів, 1935. Т. 6: 1–2. С. 209.

⁸⁷ Привілей султана Агмета III гетьману Пилипу Орлику [від 16 березня 1712 р.]. Крисаченко В. *Історія Криму. Кримське ханство*. Київ: Твім інтер. 2000. С. 303; Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... С. 312.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Переклад привілею імператора турків, що його було дано гетьманові запорозькому Пилипу Орлику на володіння Україною цього боку Дніпра. Сталося це в Бендері, в царській канцелярії 1712 р., 10 травня. Переклав з латинської В. Литвинов: Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ: МАУП, 2006. С. 128–129.

⁹⁰ Статейный список П. Шафирова и М. Шереметева 1711 г. *ССПШМШ*. С. 266–267.

⁹¹ 2 грудня за шведським календарем.

⁹² *Sven Agrells dagbok 1707–1713*. Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter. Lund, 1909. V. 5. С. 296.

⁹³ Ibid.

вых мы никогда преж сего не чаяли. А имянно, сверх отдачи Азова претендуют всю Украину вашего величества под предлогом тем, будто в том пункте о всех казаках и запорожцах написано, чтоб вашему величеству от них и от их стороны руку оттянуть, причитая, что Мазепа с лудчими людьми от всего народа поддался под их протекцию. И хотя мы тому противное ясными доводами доводили, что о том никогда при договоре и в помине не было и толко о бунтовщиках, поддавшихся хану, упомянуто, чтоб от них и к Полше от приналежащих казаков руку оттянуть, не могли их склонить ни к чему»⁹⁴. Уже 11 грудня великий візир проінформував шведських представників, що «декларация війни проти Москви»⁹⁵ підписана та почалися приготування до неї. Незважаючи на двомісячні конференції з участю англійського (Роберта Суттона) та голландського (Якоба Кольєра⁹⁶) послів, дискусії («що тривали від ранку до ночі майже щодня»⁹⁷) щодо тлумачення договору, 27 січня 1712 р. султан скликав Великий Диван і раду, на яких, за відомостями російських переговорників, «паки подтвердили на войну против вас и тить и указы повторительные о зборе и выходе войск с великою прибавкою перед прошлогодним числом розослать во все государство»⁹⁸. М. Шереметев та П. Шафіров отримали від турецьких комісарів уточнений текст договору з наступним важливим жорстким формулюванням щодо статусу України: «Третье. Казаки, называемые по-турецки барабаш*, сиречь украинские поткали, сиречь запорожские, со всеми их землями имеют быть в области и под протекциею Блистательной Порты. И дабы от стороны его царского величества ни котором образом оные не были б обеспокоиваны и во оных не вступатца»⁹⁹.

Проте 7 лютого 1712 р. у Стамбул надійшла звістка, що «Азов уже пашам ... отдан»¹⁰⁰, 14 березня – про зруйнування Таганрогу¹⁰¹. Для турків це було великою перемогою-досягненням, а відтак інші питання (Україна, вивід московців з Польщі, проблеми повернення Карла XII в Швецію) вже не мали принципового значення. Турецькі переговорники-комісари протягом лютого-березня 1712 «однакож все говорят народом, что за то воевать не будут, ибо и сами де знают, что им до них дела нет»¹⁰². Зрештою під час проведення 16 лютого Великого Дивану великий візир повідомив царським посланцям, «хотя де мочно разуметь тот пункт в трактате о всех казаках, однакоже салтаново величество от того отступает и требует де токмо ныне, чтоб то что на сем боку Днепра все уступлено было от царского величества»¹⁰³. А 20 лютого представники Москви дізналися про рішення султана, «что хотя де и надлежало ему и всей Украины претендовать по трактату, однакоже, желая склонность показать к миру, отступает от претензии к Киеву»¹⁰⁴. Схоже, українських та шведських переговорників про це не поставили до відома. Дипломат Ф. Фабриціус у повідомленні від 19 лютого 1712 р. писав із Стамбулу, що «шведський перекладач, який щойно прибув із двору, повідомляє, що Великий Государ (мається на увазі султан – С.П.) залишається непохитним і не бажає чути про мир за інших умов, окрім тих, коли великий візир та всі ті, хто прагнуть його збереження, повинні надати письмову гарантію, що своїми головами поручаються за виконання зобов'язань із боку росіян, а це передбачає передачу всієї України, включно з Києвом та Черніговом, що російська сторона досі не хотіла прийняти»¹⁰⁵. Усе ж московських дипломатів навіть до 5 квітня тримали в напрузі: турки шукали привід, щоб зірвати хід перемовин і почати війну. Хоча, імовірно, османи використовували Україну як дієвий інструмент тиску на опонентів. У цьому переконався шведський священник у Стамбулі Свен Агрелль, добре поінформований у справі співвітчизників. За його словами, «у ці дні стало очевидним, що турецькі господарі зі своїми обіцянками і погрозами мали на меті, адже хоча вони ще обіцяли нам добро і лякали росіян

⁹⁴ ССПШМШ. С. 267.

⁹⁵ Sven Agrells dagbok 1707–1713. S. 297.

⁹⁶ liagre F. De diplomatieke relatie tussen Nederland en het Ottomaanse Rijk in 17de en 18de eeuw. Ambassadeurs in Istanbul. Gent, 2011–2012. P. 74; De Boer B. Jacob Colyer: Mediating Between the European and the Ottoman World. Embassy of the Kingdom of the Netherlands, 2015. 30 p.

⁹⁷ The despatches of sir Robert Sutton... P. 87.

⁹⁸ Статейный список П. Шафиров и М. Шереметева 1712 г. ССПШМШ. С. 302.

* Як писав 30 грудня 1711 р. своєму керівництву англійський посол Роберт Суттон, «слово “Барабаші”, яке охоплює всіх козаків, окрім запорожців, яких турки та татари називають “Поткали”, не зустрічається в справжньому турецькому тексті мирного договору, але було включено до копії, переданої великому султану Османом Агою та Омером Ефенді, за що, а також через інші провини, вони втратили голови» (The despatches of sir Robert Sutton... P. 89).

⁹⁹ Статейный список П. Шафиров и М. Шереметева 1712 г. ССПШМШ. С. 303.

¹⁰⁰ Там само. С. 310.

¹⁰¹ Там само. С. 348.

¹⁰² Там само. С. 314.

¹⁰³ Там само. С. 319.

¹⁰⁴ Там само. С. 322.

¹⁰⁵ Konung Carl XII: s Vistande i Turkiet, beskrifvet af baron Fr. Ernst von Fabricius, i bref till Hertigen Administratorm Christian August af Holstein Gottorp, Baron von Görtz och Grefve Reventlau (дали – Fabricius). Handlingar, hörande till. Konung Carl XII: s Historia. Stockholm: Zacharias Haeggström, 1820. V. 2. S. 358.

великими, але показними приготуваннями, тепер виявляється, що все це було чистою брехнею, тим паче, за їхнім святим Кораном вони не можуть починати війну з тими, хто просить миру і дає все, що може»¹⁰⁶.

Насамкінець в Адріанополі (Едірне) було уточнено дискусійні пункти угоди від 12 липня 1711 р. і укладено 5 квітня мир між Османською імперією та Московським царством на 25 років¹⁰⁷. В інтерпретації російських уповноважених, положення про козаків виглядало не дуже оптимістично: «Понеже фартеция Киев, которая обретается по сю сторону Днепра и ко оной принадлежащие земли и местечка и по той стороне вышереченные реки обретающиеся казаки сь их местами суть владения его царского величества сь их древними рубежами, то и паки да пребывают во владении его царского величества»¹⁰⁸. Тобто Лівобережна Україна залишалася за царем, який водночас «весма руку отнимает от казаков з древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону Днепра, и от их мест, и земель, и фортец, и местечек, и от полуострова Сечи»¹⁰⁹. Відомо, що царські уповноважені, щоб добитися свого, заохотили представників турецької сторони подарунками, грошима на загальну суму в 100000 червінців¹¹⁰.

Хоча великий візир Ага Юсуф-паша звернувся 18 квітня до П. Орлика з проханням зайняти якнайшвидше територію Правобережної України¹¹¹, гетьман мав кілька причин, щоб залишатися на місці. Насамперед він у ті дні був без свого головного війська. У середині квітня з ініціативи та наказів Карла XII польсько-український корпус, в якому налічувалося 2000 поляків та 3000 запорожців, пішов визволяти Польщу від московського ярма¹¹². Ці сили брали активну участь у боях у травні й червні та зазнали поразок від російських полків¹¹³.

Отже, ці плани Карла XII, який, до того ж, негативно ставився до переорієнтації мазепинців на Порту, не давали змоги задовольнити побажання Стамбула. Швидше за все, якби гетьман мав у Бендерах потрібну кількість вояк, то він вирушив би в дорогу.

Англійський посланець у шведській штаб-квартирі Джефферіс 16 березня 1712 р. не випадково написав, що «є велика загроза, що козаки тієї країни можуть прийняти турецький захист ... Орлик, здається, схильний до цього, і багато хто стверджує, що він вже зробив деякі кроки до Порти»¹¹⁴. Однак у гетьмана не було людей. Наказ великого візира теж його не заохочував до мобілізації, оскільки згідно з ним володар булави фактично підпорядковувався кримському зверхникові – «...і все, що він Вам запропонує, і яку пораду надасть Найясніший Хан, Ви повинні у всьому слухатися його ради»¹¹⁵. Водночас без османського війська цей похід невеличкого контингенту козаків на Правобережжя України міг мати такі ж плачевні наслідки, як і на початку 1711 р.

Зазначимо, що мазепинцям важко було реалізовувати свої наміри, впливати на позицію султана та його оточення ще й тому, що шведський король ревниво ставився до прагнення гетьманців перейти під турецьку опіку. У бендерському оточенні Карла XII провідні позиції займав поляк С. Понятовський, який в середині грудня 1711 р. «знайшов можливість докладно повідомити Великому Володарю про все, що сталося в останньому поході»¹¹⁶, завдяки чому страчено головних помічників скинутого великого візира. Його активність у Стамбулі сприяла оголошенню турками війни Московії. Водночас він як патріот Речі Посполитої боровся за звільнення Польщі від полків росіян (це питання стояло на переговорах) з метою встановлення у ній влади короля Станіслава Лещинського. Ясна річ, цей дипломат-генерал бажав бачити у перспективі Правобережну Україну за поляками, а не за українцями-орликівцями. Ми не знаємо, що написано у меморандумі від 20 січня 1712 р. С. Понятовського «Думки, зазначені в листі і доведені до Порти, для ознайомлення Великого Правителя»¹¹⁷, але, думаємо, українське питання там стояло не в такій редакції, як хотіли мазепинці.

¹⁰⁶ Sven Agrells dagbok 1707–1713... S. 307.

¹⁰⁷ ССПІМІШ. С. 383.

¹⁰⁸ Там само. С. 381.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. З нагоди 175 роковин з часу його смерті. Київ: Друкарня Київського Союзу Установ Дрібного Кредиту, 1918. С. 20.

¹¹¹ Листи. XXXI [Лист візира П. Орлику з Константинополя 18 квітня 1712 р.]. Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 156.

¹¹² Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... С. 84.

¹¹³ Там само. С. 85–86.

¹¹⁴ Jefferyes K. Bref till engelska regeringen från Bender och Adrianopol 1711–1714 från Stralsund 1714–15. Utgivna av Kongl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia genom Ernst Carlson. *Historiska Handlingar*. Del 16. № 2. Stockholm: Kungliga Boktryckeriet P.A. Norstedt & Söner, 1897. S. 25.

¹¹⁵ Листи. XXXI. Єнсен А. Орлик у Швеції... Т. 92. С. 156.

¹¹⁶ Fabricius. S. 361.

¹¹⁷ The despatches of sir Robert Sutton... P. 107.

Не було й одностайності в різношерстому середовищі емігрантів-мазепинців. Дискусії про те, як надалі чинити, чийого боку триматися, злиденне виживання поляризували козаків, запорожців. Останні, перебуваючи на квартирах в «Волошской земле»¹¹⁸, після повернення 15 січня їхнього зверхника Костя Гордієнка з Константинополя¹¹⁹, на початку лютого намагалися його вбити¹²⁰. Той втік з 50 побратимами до польової резиденції хана у Хан-Кишло¹²¹ (звістку про це у шведській штаб-квартирі отримали 23 березня¹²², Карл XII навіть звернувся до Девлет II Герая з проханням, аби той забрав у кошового отамана козацькі клейноди, але кримський володар відповів королю, що втікач до нього не прибув, та й, мовляв, «не маємо звичаю втручатися у такі справи козаків»¹²³). Схоже, це трапилося за відсутності П. Орлика, який поїхав залагоджувати проблему Києва на переговори в Адрианополь.

Девлет II Герай, союзник гетьманців, після приходу до влади команди нового великого візира був на кілька днів «от ханства отставлен»¹²⁴, згодом поновлений на уряді, але почувався невпевнено, очікуючи, як повідомляли росіян їхні агенти, «обличения и оклеветания, чтоб ему тайно чего не учинили»¹²⁵. Російські переговорники були «обнадежены ... чрез их от везирия и ближних людей, которые к миру склонны, что когда мир состоитца, то хан нынешней низвержен будет»¹²⁶. Зверхник кримчан навіть у лютому 1712 р. через волоха з Хотина Олександра Давиденка усно передав, що «хочет быти в подданстве у его царского величества и орды крымския и белгородские будут с ним»¹²⁷. Однак ми думаємо, що це насправді був хитрий хід хана, який «весма войны желает и по оной салтана склоняет»¹²⁸, вплинути на росіян, щоб вони не здавали Азова та дніпровських фортець, а відтак Стамбул змушений був би розпочати масштабний похід проти Москви. На це вказує і те, що хан так само одночасно вводив в оману султана, пишучи йому, мовляв, «на Орле гораздо близко тех мест, где был Новобогородицкой, который по договору разорен, строят ныне пришедшие войски ... многие фортеции»¹²⁹. Володар кримчан симпатизував К. Гордієнку, «постійно його вихваляючи»¹³⁰. За червневими відомостями, кошовий із Січі закликав правобережців не визнавати П. Орлика за гетьмана¹³¹. Думаємо, що гострі розбіжності між кошовим та володарем булави виникли ще після 15 січня. К. Гордієнко знав від хана, що той насправді не їхав з «наказом від султана почати війну», а мав вказівку «стежити за діями росіян, аналізувати події на кордоні та доповідати про це двору»¹³². Відтак можна припустити, що кошовий не вірив у реальну допомогу турків у визволенні України, а тому й сприймав плани П. Орлика як прожекти, відірвані від реалій. Гетьман, до того ж, демонстрував свою несаможиттєвість у прийнятті рішень, оскільки оглядався на Карла XII та його наближених.

Як би там не було, події грудня 1711 – квітня 1712 рр. були сповнені для мазепинських емігрантів сподівань відродити державність України. Тому генеральний штаб П. Орлика провів ці місяці у підготовці різноманітних агіт-листів, роз'яснень, документів, що мали б переконати султана, зверхників інших країн у важливості підтримки незалежного статусу українських земель. Ми не знаємо, чи дійшли всі ці послання до адресатів. Напевне, частина їх через оперативну зміну ситуації так і залишилася не відправленою. Усе ж деякі звернення, листи опинилися як у шведській штаб-квартирі («Реляція про Київ», «Правдива реляція про козаків і про Київ», «Короткий виклад причин, через які Україна разом із Запорозьким військом була спонукана або, радше, змушена відмовитися від Московської протекції», «Меморіал» П. Орлика від 12 січня 1712 р.), так і у французькому посольстві, посол якої П. Десальєр був на боці українців та шведів. Англійський посол Р. Суттон у донесенні від 8 лютого 1712 р. зазначав, що «стаття, яка стосується козаків, уже обгово-

¹¹⁸ Шереметев Б. Военно-походный журнал 1711–1712 гг. (далі – ВПЖ). Санкт-Петербург: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1898. С. 146.

¹¹⁹ Там само. С. 126, 135.

¹²⁰ Там само. С. 130–131.

¹²¹ Там само. С. 131.

¹²² Kantsli-dagbok från turkiet. Till största delen förd af J. v. Kochen 1709–1714. *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter* (далі – Kochen). Lund: Berlinoska Boktryckeriet, 1908. IV. S. 136.

¹²³ 28 березня р. 1712. Переклад листа від кримського хана Девлет-Герая до Карла XII. Кордт В. Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України др. пол. XVII – поч. XVIII в. // Український археографічний збірник. 1930. Т. 3. С. 52.

¹²⁴ ВПЖ. С. 102, 136.

¹²⁵ Там само. С. 153.

¹²⁶ ССПШМШ. С. 335.

¹²⁷ ВПЖ. С. 134.

¹²⁸ ССПШМШ. С. 342.

¹²⁹ ВПЖ. С. 166.

¹³⁰ Kochen... S. 136.

¹³¹ Ibid. S. 159.

¹³² Ibid. S. 124.

рювалася на попередніх зустрічах, і комісари були ознайомлені з доводами та аргументами повноважних представників із цього питання більш докладно, ніж це викладено у **кількох меморандумах** (виділено нами – *С.П.*), які були подані зазначеними повноважними представниками»¹³³. Тобто він підтвердив наявність під час конференції особливих дипломатичних документів, в яких детально викладений юридичний бік справи, обґрунтування правового статусу України, що подали уповноважені П. Орлика. Крім його посланців у Стамбулі, що комунікували з турецькими комісарами, безпосередньо їхні інтереси на переговорах відстоював кримський хан Девлет II Герай¹³⁴, який 15 грудня «отпущен для приуготовления»¹³⁵ до війни.

Зазначимо, що остаточно питання України було вирішене 5 квітня в Адріанополі, але результати цих рішень у переказі надійшли у Бендери лише після 20 квітня¹³⁶.

(продовження в наступному номері)

Referens

- Adadurov, V. (2024). «Perestavlyayuchy slova u stolittiyakh»: intelektualna biografiya Ilka Borshchaka [«Rearranging words over centuries»: the intellectual biography of Ilko Borshchak]. Lviv, Ukraine.
- Artamonov, V. (2019). Turetsko-russkaya voyna 1710–1713 gg. [Turkish-Russian war 1710–1713]. Moscow, Russia.
- Bazarova, T. (2015). Russkiye diplomaty pri osmanskom dvore: Stateynnye spiski P.P. Shafirova i M.B. Sheremeteva 1711 i 1712 gg. (Issledovaniye i teksty) [Russian diplomats at the Ottoman court: State-ment lists of P.P. Shafirov and M.B. Sheremetev of 1711 and 1712 (Research and texts)]. St Petersburg, Russia.
- Chukhlib, T. (2008). Pylyp Orlyk [Pylyp Orlyk]. Kyiv, Ukraine.
- Dmytryshyn, I. (2019). Hryhorii Orlyk, abo Kozatska natsiya u frantsuzkiy dyplomatii [Hryhorii Orlyk, or the Cossack nation in French diplomacy]. Kyiv, Ukraine.
- Dyatlov, V. (Publ.). (2006). Lyst hetmana I. Mazepy do tsisarya Yosypa I [Letter from Hetman I. Mazepa to Emperor Joseph I]. *Siveryanskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, P. 14–15. Chernihiv, Ukraine.
- Fihurnyi, Yu. (2008). Ukrayinskyi hetman Pylyp Orlyk [Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk]. Kyiv, Ukraine.
- Kravtsevych-Rozhnetskyi, V. (2004). Ambassador kozačkoho narodu [Ambassador of the Cossack nation]. Kyiv, Ukraine.
- Kresin, O. (2001). Politiko-pravova spadshchyna ukrainskoyi politychnoyi emihratsiyi pershoyi polovyny XVIII st. [Political and legal legacy of Ukrainian political emigration in the first half of the 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Krupnytskyi, B. (1938). Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742). Ohliad yoho politychnoi diialnosti [Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742). An overview of his political activity]. Warsaw, Poland.
- Malyshev, O. (2021). Kozachka relyaciya pro Kyiv yak stolytsyu Ukrayiny: nevidomyi dokument poch. XVIII st. [Cossack report on Kyiv as the capital of Ukraine: an unknown document from the early 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Matyakh, V. (2011). Hetman v emihratsiyi Pylyp Orlyk: istoryko-istoryohrafichniy portret polityka [Hetman in exile Pylyp Orlyk: a historical-historiographical portrait of a politician]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 116–131. Kyiv, Ukraine.
- Ohloblyn, O. (1954). «Vyvid prav Ukrainy» hetmana Pylypa Orlyka (1712) [Hetman Pylyp Orlyk's «Excerpt of Rights of Ukraine» (1712)]. *Visnyk – Bulletin*, 5 (67), P. 11–13.
- Orlyk, P. (2006). Konstytutsiya, manifesty ta literaturna spadshchyna. Vybrani tvory [Constitution, manifestos, and literary heritage. Selected works]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2019). Ukrayina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine in the era of Ivan Mazepa. 1708–1709 years in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2024). Lyst frantsuzkoho diplomata Zhana Balyuza pro yoho перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Боршчак чи його переклад тексту джерела? [Letter from French diplomat Jean Baluze about his stay in Baturyn in 1704 and his meeting with Ivan Mazepa – a forgery by historian Ilko Borshchak or his translation of the source text?]. *Siveryanskyi litopys – Siverian Chronicle*, 4, P. 156–172. Chernihiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2025). Chy pysav Ivan Mazepa lysty do khreshchenytsi Motri Kochubei? [Did Ivan Mazepa write letters to his goddaughter Motry Kochubey?]. *Siveryanskyi litopys – Siverian Chronicle*, 2, P. 140–145.
- Potulnytskyi, H. (2013). Materialy Ilka Borshchaka v osobovomu arkhivi Omelyana Pritsaka [Materials of Ilko Borshchak in the personal archive of Omelyan Pritsak]. *Krayeznavstvo – Local history*, 4, P. 205–209. Kyiv, Ukraine.
- Pritsak, O. (1992). Odyn chy dva dohovory Pylypa Orlyka z Turechchynoy na pochatku drugoho desyatylyttia visimnadsyatogo stolittya [One or two treaties of Pylyp Orlyk with Turkey at the beginning of

¹³³ The despatches of sir Robert Sutton... P. 105.

¹³⁴ ССПИМШ. С. 266–267, 278, 294.

¹³⁵ Там само. С. 279, 299.

¹³⁶ Konung Karl XII: egenhändig brev, samlade och utgivna av Ernst Carlson, med porträtt och brefffacsimile av Karl XII. Stockholm: P.A. Norstedt u. Söners, 1893. S. 390.

the second decade of the eighteenth century]. *Ukrainskyi arheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian archival yearbook*, 1, P. 312. Kyiv, Ukraine.

Rendiuk, T. (2013). *Pylyp Orlyk: moldovski ta rumunski shlyakhy* [Pylyp Orlyk: Moldovan and Romanian paths]. Chernivtsi, Ukraine.

Sashalmi, E. (2015). The novelty of the Utrecht peace settlement (1713). *Central European Papers*, 3 (2), P. 27–28. Pécs, Hungary.

Sereda, O. (2018). *Osmansko-ukrainska dyplomatiya v dokumentakh XVII–XVIII st.* [Ottoman-Ukrainian diplomacy in documents of the 17th–18th c.]. Kyiv–Istanbul, Ukraine–Turkey.

Slisarenko, O. (2019). *Ukrainsko-shvedskiy viiskoviy soiuz u Pivnichnii viini u 1708–1714 rr.* [Ukrainian-Swedish military alliance in the Northern war in 1708–1714]. Dnipro, Ukraine.

Smolii, V. (Ed.). (2011). *Pakty i Konstytutsiyi Ukrayinskoï kozahkoï derzhavy (do 300-richchya układennya)* [Pacts and Constitutions of the Ukrainian Cossack state (for the 300th anniversary of its conclusion)]. Lviv, Ukraine.

Tairova-Yakovleva, T. (Comp.). (2022). *Pylyp Orlyk i mazepintsi. Dzherela* [Pylyp Orlyk and the Mazepists. Sources]. Kyiv, Ukraine.

Trattner, M. (2021). *Skarby shvedskykh arkhiviv: Dokumenty z istorii Ukrainy* [Treasures of Swedish archives: Documents from the history of Ukraine]. Odesa, Ukraine.

Verhun, I. (1977). Krytychnyi ohliad naukovykh prats pro uchast kozakiv u boiakh pid Diunkerkom u 1645–1646 rr. [Critical review of scientific works on the participation of the Cossacks in the battles of Dunkirk in 1645–1646]. *Vyzvolnyi shliakh – The liberation path*, 6, P. 744.

Vodarskyi, Ya. (2004). *Zahadky Prutskoho pokhodu Petra I* [Mysteries of Peter I's Pruth campaign]. Moscow, Russia.

Vozgrin, V. (2013). *Istoriya krymskikh tatar: ocherki etnicheskoy istorii korennoho naroda Kryma* [History of the Crimean tatars: essays on the ethnic history of Crimea's indigenous people]. Simferopol, Ukraine.

Yatseniuk, H. (2005). *Ukrainska politychna emihratsiia i Hetmanshchyna v 1710–1742 rr.: polityko-dyplomatychnyi aspekt* [Ukrainian political emigration and the Hetmanate in 1710–1742: political and diplomatic aspect]. Chernivtsi, Ukraine.

Zatyliuk, Ya. (2022). Moskovit bezpidstavno pretenduye na stolychne misto Ukrayiny Kyiv, namahayuchys vidirvaty yoho vid Ukrayiny: skhema kozachkoyi istoriyi v «Relyaciyi pro Kyiv» ta u preambuli «Konstytutsiyi» P. Orlyka [The Muscovite unjustifiably claims the capital city of Ukraine, Kyiv, trying to tear it away from Ukraine: the Cossack historical scheme in «Report on Kyiv» and the preamble of P. Orlyk's «Constitution»]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 61–62. Kyiv, Ukraine.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 23 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 травня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. «Вивід прав України» – політико-правовий трактат Пилипа Орлика чи Ілька Боршчака? Частина перша. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 159–172. DOI: 10.58407/litopis.250317.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2025). «Vyvid prav Ukrainy» – polityko-pravoviy traktat Pylypa Orlyka chy Ilka Borshchaka? Chastyna persha [«The Excerpt of the Rights of Ukraine» – a political-legal treatise by Pylyp Orlyk or Ilko Borshchak? Part first]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 159–172. DOI: 10.58407/litopis.250317.

ПАМ'ЯТАЄМО

ПАМ'ЯТІ ГРИГОРІЯ ВАСИЛЬОВИЧА САМОЙЛЕНКА (1935–2025)

●

2 лютого 2025 р. перестало битися серце Григорія Васильовича Самойленка – відомого вченого і краєзнавця, доктора філологічних наук, професора Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Він народився 1 травня 1935 р. в селі Нові Петрівці Вишгородського району Київської області. Строкову військову службу пройшов на Північному флоті. У 1963 р. закінчив філологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. До 1967 р. працював у Згурівській школі-інтернаті, а в 1970 р. перейшов на роботу до Ніжинської вищої школи: декан філологічного (історико-філологічного) факультету (1972–1974, 1988–2004), завідувач кафедр російської та зарубіжної літератури (1974–1988), історії культури (1991–2003), світової літератури та історії культури (з 2003 р.).

У 1971 р. Г.В. Самойленко захистив кандидатську дисертацію «Віршована сатира і гумор періоду Великої Вітчизняної війни», а 1988 р. – докторську дисертацію «Літературно-критична діяльність О.О. Фадєєва й розвиток радянської критичної думки 1920–50-х років».

Основними векторами наукових досліджень вченого були українська література XIX–XX ст., історія науки і культури України, бібліографія. Науковий світ визнавав Г.В. Самойленка і як фундатора українського гоголезнавства. З його ініціативи та під його керівництвом було проведено 15 міжнародних конференцій, присвячених творчості М. Гоголя, видано 16 наукових збірників, опубліковано 14 одноосібних монографій та бібліографічних посібників, проведена велика організаційна робота по вивченню спадщини М. Гоголя.

Завдячуючи Г.В. Самойленку та напрацюванню колег по кафедрі, у 1996 р. в Ніжинському виші було відкрито Гоголезнавчий центр, який здобув визнання наукової громадськості України та зарубіжжя. Г.В. Самойленко також активно досліджував понад 200-літню історію Ніжинської вищої школи, був засновником, відповідальним редактором і автором наукового збірника «Література та культура Полісся» (1990) та «Наукові записки. Філологічні науки» (1997).

Від початку 1990-х рр. і до останніх днів життя улюбленою справою професора Г.В. Самойленка залишалося дослідження культурно-мистецького життя Ніжина. Саме він сформував новий в освітній та науковій діяльності напрямок – літературно-мистецьке краєзнавство, створив на базі університету науково-методичний центр «Регіональне вивчення культури Полісся». Високий інтелектуальний рівень, життєва мудрість, бажання сформувати у студентів національну самосвідомість сприяли більш ніж тридцятирічній активній краєзнавчій науково-пошуковій діяльності Г.В. Самойленка, результатом якої є численні статті та книги.

Знався Г.В. Самойленко і на музейній справі. Він брав участь у створенні музеїв та музейних кімнат, дбав про їх наповнення новими експонатами. Подарував понад 100 картин художників, зокрема Ю. Феддерса, К. Бенеша, А. Шмикова картинній галереї університету. Був також щирим другом, порадником і консультантом колективу Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. Свого часу Г.В. Самойленко передав до фондів музею етнографічну збірку (понад 250 од. зб.), особистий архів першого директора музею В.С. Шоходька. Часто в історичному середмісті Ніжина можна було побачити професора Г.В. Самойленка в оточенні студентів, для яких він проводив численні екскурсії.

Наукова, викладацька та громадська діяльність Г.В. Самойленка були гідно відзначені численними нагородами та відзнаками: Почесний громадянин міста Ніжина (1999), Лауреат обласної літературної премії імені Михайла Коцюбинського (1999), Заслужений діяч науки і техніки України (2006), Лауреат премії імені Георгія Вороного (2011), Орден «За заслуги» III ступеня (2012), Державна літературно-мистецька премія ім. М. Гоголя (2013), Орден «За заслуги» II ступеня (2016), Премія Національної спілки краєзнавців України імені Петра Тронька (2020), Довічна державна стипендія як видатному діячу освіти (2020), Міжнародна літературно-мистецька премія імені Григорія Сковороди (2024).

Людина фантастичної працездатності, Г.В. Самойленко залишив по собі велику наукову спадщину – близько 600 наукових праць, 90 монографій, підручників і посібників. Упродовж 55-ти років служіння Ніжинській вищій школі, Г.В. Самойленко наполегливо формував обличчя української інтелігенції – вчителів, науковців, культурологів, музейників, істориків, письменників, поетів, журналістів. П'ятеро його учнів успішно захистили кандидатські дисертації.

У пам'яті колег, учнів і друзів Григорій Васильович Самойленко назавжди залишиться невтомним дослідником і щирим краєлюбом. Залишаться в пам'яті його погляд, сповнений непідробної доброти, душевність і м'який гумор, природна інтелігентність і високі моральні чесноти.

Олександр Коваленко, Наталія Дмитренко

Шеф-редактор – Chief editor:

Сергій Павленко – історик, заслужений журналіст України

Sergiy Pavlenko – historian, honored journalist of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Головний редактор – Main editor:

Світлана Шуміло – кандидат філологічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), запрошений професор Університету для іноземців в Сієні (Італія)

Svitlana Shumilo – PhD in philology, associate professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Заступники головного редактора – Deputy of main chief:

Володимир Дятлов – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Dyatlov – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

Олександр Коваленко – кандидат історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Kovalenko – Candidate of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Відповідальний секретар, науковий редактор –

Executive secretary, scientific editor:

Віталій Шуміло – кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), керівник філії Науково-дослідного інституту українознавства МОН України в Італії (м. Сієна)

Vitaliy Shumilo – PhD in history, research secretary of the Lazar Baranovych Research center for the study of the history of religion and the Church (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), the head of the office of the Research institute of Ukrainian studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine in Italy (Siena)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Редакційна колегія – Editorial committee:

Анатолій Боровик – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Anatoliy Borovyuk – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0701-6668>

Сергій Веремєєв – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін (Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, Білорусь)

Sergiy Veremieiev – PhD in history, associate professor of the department of slavic history and special historical disciplines (Francis Skoryna Gomel state university, Belarus)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-231X>

Олена Веремейчик – кандидат історичних наук, доцент (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Olena Veremeichyk – Candidate of Historical Sciences, associate professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-8342>

Ганна Вертієнко – кандидат історичних наук, науковий співробітник (Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Україна)

Hanna Vertienko – Candidate of Historical Sciences, research associate (A.Y. Krymsky institute of oriental studies, National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0058>

Олександр Галенко – кандидат історичних наук, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики (Інститут історії України НАН України), доцент кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

Oleksandr Galenko – Candidate of Historical Sciences, the head of the Black Sea civilizations research sector of the department of historical regionalism (Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine), associate professor of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

Ян Капранов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської і німецької філології та перекладу імені професора І.В. Корунця (Київський національний лінгвістичний університет, Україна)

Yan Kapranov – PhD in philology, associate professor of the I.V. Korunets department of English and German philology and translation (Kyiv national linguistic university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2915-038X>

Ігор Кондратьєв – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Igor Kondratiev – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696>

Пьотр Кролл – кандидат історичних наук (Ph.D.), академічний секретар Інституту історії (Варшавський університет, Польща)

Piotr Kroll – PhD in history, academic secretary of the Institute of history (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7983-1584>

Тамара Льонніґрен – доктор філологічних наук, професор (UiT Арктичний університет Норвегії)

Tamara Lenningren – Doctor of Philology, Professor (UiT The Arctic University of Norway)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7400-8126>

Євген Луняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України (Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя, Україна)

Yevgen Lunyak – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of the history of Ukraine (Nizhyn M.V. Gogol state university, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Світлана Ляшко – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Україна)

Svitlana Liashko – Candidate of Historical Sciences, leading researcher (Institute of biographical research of the V.I. Vernadsky National library of Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2250-6718>

Олександр Маєрін – кандидат історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна)

Oleksandr Mavrin – Candidate of Historical Sciences, Professor, deputy director for scientific work (M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9048-578X>

Єжи Останчук – доктор теології, професор, декан богословського факультету (Християнська теологічна академія у Варшаві, Польща)

Jerzy Ostapchuk – Doctor of Theology, Professor, dean of the faculty of theology (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-3936>

Андрій Острянюк – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Andriy Ostryanko – Candidate of Historical Sciences, Docent, head of the department of archaeology, ethnology and local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8995-8968>

Володимир Пекарчук – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Академія державної пенітенціарної служби, Україна)

Volodymyr Pekarchuk – Doctor of Historical Sciences, professor of the department of theory and history of state and law, constitutional law (Academy of state penitentiary service, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7750-1474>

Сергій Плохій – доктор історичних наук, професор, директор Гарвардського українського наукового інституту (США)

Sergiy Plokhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, director of the Harvard Ukrainian research institute (USA)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1667-6550>

Володимир Половець – доктор історичних наук, професор (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Volodymyr Polovets – Doctor of Historical Sciences, Professor (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2333-868X>

Олександр Пригарін – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та етнології України (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна)

Oleksandr Prigarin – Doctor of Historical Sciences, Professor, professor of the department of archeology and ethnology of Ukraine (I.I. Mechnikov Odesa national university, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6684-309X>

Олександр Рахно – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Oleksandr Rakhno – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history of Ukraine (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3844-3531>

Івідо Хаусман – доктор історичних наук, професор (Інститут Лейбніца зі східно- та південно-східноєвропейських досліджень, Німеччина)

Guido Hausmann – Doctor of Historical Sciences, Professor (Leibniz-Institute for East and Southeast European Studies, Germany)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3893-9094>

Вера Ченцова – кандидат історичних наук (UMR 8167 Схід та Середземномор'я (Візантійський світ), Колеж де Франс, Франція)

Vera Chentsova – Candidate of Historical Sciences (UMR 8167 Orient and Mediterranean, Collège de France, France)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4529-7920>

Олена Черненко – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна), доцент кафедри середньовічної та сучасної археології (Варшавський університет, Польща)

Olena Chernenko – Candidate of Historical Sciences, docent of the department of archeology, ethnology, local history and tourism (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine), assistant professor at the Department of Medieval and Modern Archaeology (University of Warsaw, Poland)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4463-7500>

Дімо Чішмеджієв – доктор історичних наук, професор, Кирило-Методіївський науковий центр (Болгарська академія наук, Болгарія)

Dimo Chishmedzhiev – Doctor of Historical Sciences, Professor, Cyril and Methodius research center (Bulgarian academy of sciences, Bulgaria)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2024-7987>

Наталія Шліхта – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри історії (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Україна)

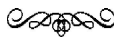
Natalia Schlichta – Candidate of Historical Sciences, Docent, the head of the department of history (National university of Kyiv-Mohyla academy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6767-4657>

Костянтин Ячменіхін – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна)

Kostiantyn Yachmenikhin – Doctor of Historical Sciences, Professor, the head of the department of world history and international relations (T.G. Shevchenko National university «Chernihiv collegium», Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко, С. Аткинсон.

Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.

Коректор В. В. Шуміло.

Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 29.06.2025 р. Формат 70x108¹/₁₆.

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 10,29. Обл.-вид. арк. 19,03. Тираж 100 прим. Зам. 03/СЛ-03.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. 063-2558821, 097-7523316

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com